سنڌي ٻولي

سراج

سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو

سنڌي ٻولي

سراج

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد، سنڌ
2017ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو ڪتاب نمبر (309)
هِنَ ڇاپي جا حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي ٻولي

ليکڪ: سراج
ڇاپو: پهريون: 1964ع، ٻيو: فيبروري 2009ع، ٽيون: ڊسمبر2017ع
ڪمپوزنگ: سخاوت علي جتوئي
ٽائيٽل: اسد الله ڀٽو
تعداد: 1000
قيمت: -/200 روپيا
ناشر: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، سنڌ، پاڪستان.
پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Catalogue Reference
Siraj
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-151-4

Sindhi Boli

By:	Siraj
Edition:	1st :1964, 2nd:February 2009: 3rd:December, 2017
Quantity:	1000
Price:	Rs.200/-
Composing:	Sakhawat Ali Jatoi
Title:	Asadullah Bhutto
Published by:	Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel:	022-9240050-3
Fax:	022-9240051
E-mail:	contact@sindhila.edu.pk,sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	M/S Pakeeza Printers, Hyderabad.
Digitized by	M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

مون کي ٻولين جو عشق هڪ طرح سان ورثي ۾ مليو آهي. منهنجي پهرئين استاد ان ورثي کي سنوارڻ ۽ سنئين دڳ لڳائڻ جو هڪ عجيب دل لڀائيندڙ طريقو ڪم آندو هو. سنڌي الف-بي سيکارڻ لاءِ، پنهنجي هٿن سان شيشي جي فريم سان هڪ بند پيتي ٺاهيائين. بلڪل "پئنڊورا جي پيتيءَ" جهڙي، جنهن جي ٻن پاسن مان آرپار، ٻه ڪاٺ جون نڙاندبيون ڦرمونڻيءَ وانگر ٿي ڦريون. انهن ٻن نڙاندبين تي ٿلهو ڊرائنگ ڪاغذ ويڙهيل هو. ان ڪاغذ ۾ ٻه ڪالم هئا: هڪ ڪالم ۾ سندس هٿ سان ڪڍيل رنگين تصويرون هيون ۽ انهن جي سامهون ٻئي ڪالم ۾ الف- ب جا موزون اکر. هڪ نڙاندبيءَ کي هٿ سان ڦيرائڻ سان تصويرون ٻيءَ نڙاندبيءَ تان ڊوڙنديون، پهرينءَ تي ويڙهجنديون وينديون هيون ۽ جڏهن ڪاغذ جو اهو ويڙهو پورو ٿيندو هو ته وري ٻيءَ نڙاندبيءَ کي ڦيرائڻ سان، تصويرون ان پاسي ڊوڙڻ لڳنديون هيون.... ۽ آءٌ حيرت مان سڄو ڏينهن ان جادوءَ جي شيشي ۾ اکيون پايو ويٺو هوندو هوس. اهو هو منهنجو سنڌي ٻاراڻو! ان پئنڊورا جي پيتيءَ، منهنجي ذهن ۾ هميشه لاءِ تجسس ۽ ڳولا (curiosity) جو اُمنگ پيدا ڪيو.

اهو پهريون مڪمل ۽ شفيق استاد آهي. منهنجو بهترين دوست ۽ والد محمد يعقوب "نياز"، پر استاد جي سبق جو مواد وري، منهنجي ماءُ جي عطا ڪيل مٺڙي ٻولي هئي. ان ڪري هي ڪتاب منسوب ڪريان ٿو پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ جي نالي، جن زندگيءَ ٻين بخششن کان سواءِ، مون کي سنڌي ٻولي به عطا ڪئي.

'سو سِرَن پائي، جي تند برابر توريان،
اتِل اوڏانهين ٿئي، جت ٻيجل ٻُرائي.'

سراج

ناشر پاران

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڌيهي توڙي پرڏيهي عالمن مختلف وقتن تي مختلف نظريا پيش ڪيا آهن. ٻوليءَ جي بڻ بڻياد تي ڪتاب به لکيا ويا. ٻوليءَ جي بنياد تي شروع ۾ جيڪو ڪم ٿيو اهو ڪو ايترو سائنسي انداز وارو نه هو. سائنسي انداز سان تحقيق بعد ۾ ٿي آهي، جيڪا تحقيقي اصولن کي سامهون رکي ڪئي وئي.

اٽڪل 70 سال اڳ تائين ائين سمجهيو ويندو هو ته سنڌي ٻولي ٻين انڊو آرين ٻولين وانگر سنسڪرت جي پاڙ مان ڦٽي نڪتي آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ 1872ع ۾ پنهنجي گرامر واري ڪتاب ۾ پهريون ڀيرو اهڙو انڪشاف ڪيو ته سنڌي ٻوليءَ جا ڪي آواز ۽ ڪي صرفي نحوي ترڪيبون اهڙيون ته منفرد آهن، جيڪي سنسڪرت سان نٿيون لڳن، توڙي جو ڊاڪٽر ٽرمپ سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت جي شاخ سڏيو پر هن ڪي اهڙين ترڪيبن ۽ آوازن اهو لکڻ تي مجبور ڪيو ته اهي سواءِ سنڌيءَ جي ٻي ڪنهن به هندستاني ٻوليءَ ۾ موجود نه آهن. هن انهيءَ باري ۾ اهو گمان ظاهر ڪيو ته ٻوليءَ جا اهي رهيل نشان آرين کان اڳ واري ڪنهن مقامي ٻوليءَ جا ٿي سگهن ٿا.

ڌيهي عالمن مان جهمٽمل وسڻاڻي 1892ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر تي ڪتاب لکيو جنهن جو عنوان "نئون ويا ڪرڻ" هو. جنهن ڊاڪٽر ٽرمپ جي ان ڳالهه سان اتفاق

ڪيو ته سنڌي ٻوليءَ جون ترڪيبون ۽ آواز منفرد حيثيت رکن ٿا. پر پنهنجي راءِ به ڏنائين ته سنڌي اپڀرنش مان نڪتي آهي. (نئون وياڪرڻ ص .11). ڏيهي عالمن ۾ ڪاڪو ڀيرو مل، مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر گربخشاڻي، مولوي دين محمد وفائي، ڊاڪٽر دائود پوٽو وغيره سڀ ڊاڪٽر ٽرمپ جي نظرئي جا حامي هئا ته 'سنڌي ٻولي سنسڪرت جائي' آهي.

ان کان پوءِ ڊاڪٽر شرٽ پنهنجن ڇهن دليلن سان اهو نظريو ڏنو ته سنڌي سنسڪرت مان نه پر دراوڙي خاندان جي ٻولي آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب انهيءَ ڳالهه سان سهمت ٿيو ته سنڌي سنسڪرت مان واقعي ناهي نڪتي، پر سنڌي دراوڙي نسل جي به ٻولي ناهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1950ع ۾ ڍاڪا ۾ اديبي ڪانفرنس ۾ پنهنجو هڪ تحقيقي مقالو پڙهيو، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي اصل نسل تي لکيل هو. پنهنجي مقالي ۾ ڊاڪٽر بلوچ پهريون دفعو چيو ته "سنڌي ٻولي نه ته سنسڪرت مان پيدا ٿي آهي ۽ نه وري اپڀرنش مان. بلڪه سنڌو ماٿر جي ڪنهن اوائلي آريائي ٻولي مان نڪتل آهي. ان کان اڳ سنڌ اندر جيڪا ٻولي هئي، جنهن جي اسان کي پوري ڄاڻ ناهي، سا شايد سامي صفت هئي، ڇو ته سنڌ جو پراڻو تمدن سمير ۽ بابلي تمدن جو ساٿاري هو".

سراج هن تحقيق جو بنياد انهن عالمن جي تحقيق کي بنايو. جن سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بڻياد موئن جي دڙي جي لکت مان ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ انڊس اسڪرپٽ جي پاڇ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سراج صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت جيڪو نظريو ڏنو آهي، اهو هڪ ته دليلن سان ۽ بين الاقوامي لسانيات جي قانون سان آسان لفظن ۾ سمجهايو آهي، يونيورسٽيءَ جا شاگرد اڪثر سراج صاحب جي هن نظريي کي نه صرف جلد سمجهي ويندا آهن. بلڪه شاگردن لاءِ ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڪيترائي دروازا به کلي پوندا آهن. هي ڪتاب سراج جي مضمونن جو مجموعو آهي. جيڪي هن سٺ واري ڏهاڪي ۾ لکيا هئا. هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1964ع ۾

ڇپيو هو. ٻيو ڇاپو اڻارتي طرفان 2009ع ۾ ڇپرايو ويو. جڏهن ڊاڪٽر فهميده حسين هن اداري جي سربراهه هئي. ان سالن کان پوءِ هن ڪتاب جون سموريون ڪاپيون وڪرو ٿي ويون. جنهن کان پوءِ هن کي ٻيهر ڇپائڻ جي منظوري ڏني وئي ۽ ضروري ڪارروائين کان پوءِ ڪتاب پريس موڪليو ويو. سراج جي هن ڪتاب جو ٽيون ڇاپو سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان شايع ڪرائيندي اسان سرهائي محسوس ڪري رهيا آهيون. هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد تي وڌيڪ تحقيق وارن لاءِ هڪ حوالاجاتي مواد طور ڪم ايندو.

20 ڊسمبر، 2017ع
حيدرآباد، سنڌ.

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ
چيئرمئن

ٻه اکر

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ منهنجو ڪتاب ”سنڌي ٻولي“ ۽ ان جو انگريزي ترجمو ڇپرائڻ ٿي چاهي، جيڪو منهنجي پٽ ڊاڪٽر امجد سراج ڪيو آهي. ڊاڪٽر فهميده حسين حڪم ڪيو آهي ته آءٌ نه رڳو انگريزي ترجمي لاءِ ٻه اکر ’پيش لفظ‘ طور لکان پر اصل ڪتاب جي نئين ڇاپي لاءِ پڻ ٻه اکر لکي ڏيان.

منهنجي مجبوري اها آهي ته ڊاڪٽر صاحبه نه رڳو سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهم اداري جي (اڳوڻي) سربراهه ۽ سرواڻ آهي پر منهنجي ننڍي ڀيڻ پڻ آهي، ان ڪري هن جو چيو منهنجي لاءِ حڪم جو درجو رکي ٿو.

جڏهن ”سنڌي ٻولي“ 1964ع ۾ ڇپيو هو، تڏهن منهنجي دوست ۽ سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مهان اديب، اُستاد ۽ دانشور محمد ابراهيم جويي ان تي هڪ عاليشان پيش لفظ لکيو هو. ان پيش لفظ جي هوندي آءٌ ڪو نئون پيش لفظ لکان، اهو مناسب ڪونهي. البت ايڏي ڊگهي عرصي يعني 1964ع کان 2009ع (پنجيتاليهن سالن) کان پوءِ ڪتاب جو هي (ٻيو) ڇاپو ڇپجي رهيو آهي، ان ڪري اهي ٻه اکر لکڻ ضروري ٿا آهن. ان عرصي دوران سموري دنيا ۾ هر شعبي ۾ ۽ هر مضمون تي تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي ۽ سوين ڪتاب ۽ مضمون ڇپجي چڪا آهن. ايتريقدر جو رڳو سنڌ جي آڳاٽي رسم الخط ”انڊس اسڪرپٽ“ [Indus Script] تي ڪافي ڪم ٿيو آهي. منهنجي فن ليند جي دوست ڊاڪٽر آسڪو پرپولا ان رسم الخط جي پڙهڻيءَ (Decipherment) تي عاليشان ڪم ڪيو آهي. هُن سائين غلام مصطفيٰ شاهه

مرحوم سان گڏجي موهن جي دڙي جي نشانين تي به جلد ڇپايا. ساڳيءَ طرح يورپ کان سواءِ هندستان ۾ به ان رسم الخط تي قابل قدر ڪم ٿيو آهي ۽ سوين ڪتاب ڇپيا آهن. جيتوڻيڪ ڪي عالم سمجهن ٿا ته ان ۾ ڪا دراوڙي زبان آهي، جيڪا تامل زبان سان لاڳاپيل زبان آهي (پرپولا واري ٽيم به اها ئي دعويٰ ڪئي آهي). ڪي هندستاني عالم دعوائون ٿا ڪن ته ان جي زبان، سنسڪرت يا پالي يا ٻي ڪا هندستاني زبان آهي.

پاڪستان ۾ وري اهي دعوائون آهن ته اها پراڻي عربي زبان يا ان سان لاڳاپيل ڪا زبان آهي- جيترا آهن عالم اوتريون آهن دعوائون!

منهنجو ڇوڻ رڳو اهو آهي ته ٻيلي هيءَ تهذيب سنڌ جائي آهي، ان ڪري ان جي زبان به سنڌ جائي هوندي، ان ڪري ئي مون هن ڪتاب ۾ مختلف زبانن جي بُڻ بڻياد ۽ انهن جي بنيادي لفظن — مثلاً مٽي مائٽيءَ جي لفظن يا ڪم ڪاج ۽ ڌنڌن بابت لفظن جي ڀيٽ ڪري پنهنجي راءِ ظاهر ڪئي. آءٌ اها دعويٰ قطعي ڪو نه ٿو ڪريان ته ڪو منهنجي ڀڃٽي درست يا سچي آهي. مون به ٻين عالمن وانگر هڪ راءِ قائم ڪئي آهي: ۽ اها ان ڪري پيش ڪئي اٿم ته جيئن سنڌ جا عالم ۽ شاگرد ان مان اُتساهه وٺي ڪو اعليٰ پائي جو ڪم ڪري ڏيکارين. اها جاکوڙ ئي منهنجي لاءِ اهم ۽ وڏي ڳالهه آهي.

سنڌي زبان ۽ ان جي لساني پاسن تي هونئن ته ڪافي ڪم ٿيو آهي پر آءٌ ان کي ڪافي نٿو سمجهان. آءٌ چاهيان ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جي هر پهلوءَ تي ڪم ٿيڻ گهرجي. منهنجي ان خواهش ۽ ڳولا لاءِ سنڌ جي يونيورسٽين، ڪاليجن ۽ علمي ادارن- سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجي کان سواءِ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي فرضن ۾ اهو شامل آهي ته اهي سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، واڌ ويجهه ۽ تعليم جي شعبن ۾ تحقيق ۽ ترويج لاءِ قدم کڻن.

ڊاڪٽر فهميده منهنجي ننڍي ڀيڻ آهي. هن، هنن ڪتابن ڇپائڻ جو ارادو ڪيو آهي، هونئن ته هي ادارو هر علمي ڪم لاءِ مناسب اُجورو لکندڙ توڙي مترجم کي ادا ڪندو آهي، پر مون ۽ ڊاڪٽر امجد اُجوري تان هٿ کنيو آهي. رڳو ان ڪري نه ته عزازت جي

ڪري ڊاڪٽر فهميده تي ڪو حرف نہ اچي، پر ان ڪري بہ تہ سنڌي ٻولي اسان سڀني جو عشق آهي.

ڪتاب ۾ جيڪي ننڍيون ننڍيون ڇڪون هيون، انهن کي ڪٿي ڪٿي درست ڪيو ويو آهي، پر اصل موضوع تي ساڳيو ئي مضمون قائم رکيو ويو آهي، جيتوڻيڪ هن ڪتاب کي نئين سر لکڻ گهرجي ها، مقصد هي آهي تہ هن نقطہ نظر تي وري بحث مباحثو علمي حلقن ۾ ٿيندو رهي تہ اها سٺي روايت آهي. ساڳئي وقت هي بہ ٻڌائڻ ۾ ڪو اهم ڪونهي تہ آءُ ساڳئي موضوع تي نئون ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکي رهيو آهيان، ان جو نالو آهي The Story of Sindhi Language ان ۾ مون پنهنجي نقطہ نظر کي وڌيڪ وضاحت ۽ وڌيڪ چٽائيءَ سان بيان ڪيو آهي، اميد اٿم تہ سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن کي پسند ايندو.

آخر ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۽ ان جي (اڳوڻي) پبليڪيشن ڪميٽيءَ جا ٿورا مڃڻ ضروري ٿو سمجهان جن منهنجو ڪتاب ڇپائي مون کي مان ڏنو آهي.

9جنوري، 2009ع سراج

ڪراچي

سنذي بولي

فهرست

نمبر		صفحو
1.	پيش لفظ	17
2.	ديباچو- محمد ابراهيم جويو	22
3.	باب پهريون: انسان ڳالهائڻ ڪيئن سکيو	39
4.	باب ٻيو: سنڌي ٻولي	56
5.	باب ٽيون: سنڌي تمدن	117
6.	باب چوٿون: موهن جي دڙي جي سنڌي ٻولي (1)	141
7.	باب پنجون: موهن جي دڙي جي سنڌي ٻولي (2)	156

پيش لفظ

جڏهن به ڪو نئون ڪتاب ڇپجندو آهي، تڏهن ان جا پڙهندڙ ليکڪ جي دل جي تهه جي ڳالهه ڳولڻ لاءِ، اول سندس لکيل 'پيش لفظ' ڏانهن ڌيان ڏيندا آهن، پوءِ خود ليکڪ ۽ اديب جي سڃاڻپ ۽ تعارف لاءِ ديباچي يا اڳ ڪي جاچيندا آهن. هن ڪتاب ۾ به اوهان لاءِ ٻئي شيون موجود آهن، پر هڪ بنهه نئين مقصد سان. منهنجي دل جي تهه جي ڳالهه ڳولڻ ۽ سمجهڻ لاءِ اوهان کي پيش لفظ بدران، ڪتاب جا گهڻ ۾ گهٽ ويهه صفحا تہ پڙهڻا پوندا ـ ۽ جيڪڏهن اوهان ويهه صفحا پڙهي ويا تہ پوءِ يقين اٿم تہ آخري صفحي پڙهڻ تائين اوهان کي منهنجي دل جي ڳالهه بنهه دل تان لهي ويندي، ۽ اوهان جي ذهن ۾ سنڌي ٻولي پنهنجي سمورين سڀاجهڙين ڳالهين سان، مرڪندي، کلندي، روئندي، ڳائيندي رهندي. ڪتاب ۾ اوهان کي محمد ابراهيم جويي جو مهاڳ بہ ملندو، پر ان ۾ اوهان کي منهنجي ڪا سڃاڻپ، منهنجو ڪو تعارف نہ ملندو. هن مون کي تعارف لائق سمجهيو ئي ڪونهي، هن اڳيان تہ تعارف لائق فقط هڪ شيءِ آهي ـ ۽ سا آهي هن جي، منهنجي، ۽ اوهان جي سنڌي ٻولي. هن مهاڳ ڇا' لکيو آهي، چڱو موچارو تنقيدي مضمون آهي، جنهن جي سنڌي ادب ۾ هڪ مستقل جاءِ رهندي. ابراهيم جويو سنڌ جو اهو سپوت آهي، جنهن لاءِ شيخ اياز کي شاهه لطيف کان هي لفظ اڌارا وٺڻا پيا تہ:

ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اڃي بوءِ بسنت جي!

هي نحيف و نزاد اديب، جنهن جي لونءَ لونءَ ۾، ساهه پساهه ۾ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جا خيما کتل آهن، بلڪل ٻارن جهڙو نئر شخص آهي، ۽ سندس اها نئرتا هن ڪتاب جي لکجڻ جو باعث آهي. 1959ع ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جو هڪ مضمون، "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ"، "مهراڻ" سماهيءَ ۾ ڇپيو جنهن مضمون منهنجي دل دماغ ۾ هڪ عجيب طوفان مچائي ڏنو هو. سو هڪ ڏينهن چيومانس تہ،

"ابراهيم، ڊاڪٽر صاحب جن جو مضمون، ماڻهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ تمدن لاءِ بنهه غير علمي روايتون ۽ مفروضا عام ڪري ڇڏيندو. ۽ ٻاهريان ته سنڌي ٻوليءَ ۽ تمدن کي هڪ خيرات تيل ۽ اڌارو سمجهندا."

"تون ڇو نه ٿو ان جي جواب ۾ ڪو مضمون لکين؟" ڪجهه وقت ته هو ويچار ۾ پئجي ويو ۽ پوءِ چيائين ته، "سنڌي ٻوليءَ جي عظمت ۽ اهميت کي اهڙا مضمون ڪو ڇيهو رسائي سگهندا. سا ڳالهه منهنجو ذهن قبول ئي نٿو ڪري، هر ڪنهن کي پنهنجي راءِ جي اظهار جو اختيار آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب جن پنهنجي ان حق کي استعمال ڪيو آهي. تون جيڪڏهن ان کان مختلف راءِ رکين ٿو ته تون به ڪٽي مضمون لک. جيڪا راءِ وڌيڪ علمي هوندي، ان جو ئي زياده تر پڙهندڙ قدر ڪندا!".

ڳالهه آئي ويئي ٿي ويئي ۽ آءٌ اتان کسڪي ويس. هفتي ڏهن ڏينهن کان پوءِ ملين پهريون سوال اهو ڪيائين _ "مضمون لکيئه؟" مون چيو "ڪهڙو مضمون؟" ته چيائين "سنڌي ٻوليءَ تي؟"

آءٌ پشيمان ۽ پريشان، ته ڇا لکي سراج، ۽ ڇا لکي سنڌيونيورسٽيءَ جي ڊين آف آرٽس، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جهڙي عالم فاضل جي جواب ۾ مضمون! پر نثر ۽ مڇڏو ابراهيم مسلسل تقاضائن ـ ڪڏهن طعنن مهڻن ته ڪڏهن پاٻوهه ۽ همت افزائيءَ سان، مون کان مضمون لکرائي ساهه پٽيو. جڏهن مضمون شايع ٿيو ته چڙ ته هڪ هنگامو مچي ويو: ڪن شاباس ڏني، ته ڪن ڪچيون گاريون!. ايترو احساس ٿيم ته جيڪڏهن منهنجي مضمون ماڻهن کي سوچڻ تي مجبور ڪيو آهي، سندن ذهنن کي لوڏي وڌو آهي، ته ضرور منجهس ڪا ڳالهه آهي. ڊاڪٽر صاحب جن پڻ ان مضمون جي جواب ۾ هڪ مضمون لکيو. جنهن جي جواب ۾، مون وري ڪجهه گذارشون ان جواب در جواب جي جواب ۾ لکيون. پر ان سلسلي 1959ع کان سنڌي ٻوليءَ ۽ تمدن بابت منهنجي ذهن ۾ ڪجهه اهڙو هيجان پيدا ڪيو جو بيان کان ٻاهر آهي. اوهين ان مان اندازو لڳايو ته رڳو 1960ع جي سياري ۾ پنج ڇهه دفعا، موهن جي دڙي جي ويرانين ۾، وڃائڻن وانگر،

متي چاڙهيندو رهيس. مون کي خواب ۾ به موهن جي دڙي جا ماڻهو ـ چاپڙين ڏاڙهي، پٽون ڪٽ وار وچان سينڌ نڪتل ـ ، ۽ زالون ـ عاج جي ٻانهين ۾ سان ڪلهي تائين ڍڪيل ٻانهون، نڪ ۾ ٻولو وارن ۾ ڪاٺ جي ڦڻي وڌل ـ مون سان سنڌي ڳالهائيندا نظر ايندا هئا. ان سپني جي عالم ۾ ئي، ان کان پوءِ وارا ٽي سال گذاريم ۽ ان وقت ۾ مختلف ٻولين قديم رسم الخط ۽ ٻين اهڙن موضو... تي ڪتاب چٿيندو رهيس ۽ 1963ع ۾ انهن مان ورتل نوٽ ايترا ٿي ويا، جو منهنجو ننڍو ڀاءُ انعام جنهن هن ڪتاب جو ٽائيٽل ٺاهي ڏنو آهي، ذري گهٽ ٻن ـ ٽن ريين ۾ امي ڪاغذ رديءَ ۾ وڪڻڻ وارو هو. ان وچ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن پنهنجي مضمونن کي، ڪجهه هار سينگار ڏيئي، اڳي کان اڳرو ڪري، ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو. ڪتاب شايع ٿيو ته يار وري منهنجي پويان پئجي ويا. ابراهيم، اياز، تنوير، رباني، شمشير، گراميءَ جهڙا دلبر، ڪراچي هوٽل يا هوٽل فاروبل ۾ بنان کير ڪافي، ۽ بنان کنڊ چانهه پياري، (اياز ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي موجودگيءَ ۾ ڪراڙ جي ڪناري تي، جن پياري تقاضا ڪئي هئي) ـ اهي تقاضائون شروع ڪيون ته "سراج، تنهنجو ڪتاب ڪڏهن ٿو اچي؟" هنن يارن جي سوالن مان ته ائين ٿي ڀانيو جڻ ته آءٌ پيٽ سان هوس، ۽ هنن کي رڳو منهنجي ويامڻ جو انتظار هو!

خير سائين، ڪتاب لکيم، ۽ اڄ اوهان جي هٿن ۾ آهي. جڏهن ڊاڪٽر صاحب جن جي مضمون جي جواب ۾ مضمون لکيو هوم، تڏهن منهنجو مقصد فقط سنڌن قائم ڪيل مفروضن ۽ دليلن کي ٽوڙڻ جو هو ۽ ان لاءِ مون هڪ منفي طريقو استعمال ڪيو هو: يعني جيڪي غلط مفروضا سنڌن مضمون ۾ هئا، انهن کي رد ڪري ڏيڻ کي ڪافي سمجهيو هوم. پر ان مضمون ۾ به مون اهو چيو هو ته 'باوجود ان ڳالهه جي ته سنڌيءَ ۽ سنسڪرت جو ماڻٽاڻو ناتو ثابت ٿئي ٿو سنڌيءَ جي تاريخ سنسڪرت کان به ڪهني آهي، ۽ هڪ طرح سان سنسڪرت ۽ ان سان لاڳاپيل تمدن سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ مان اسريا آهن.' جڏهن چار سال کن ٻولين جي تاريخ، سنڌي تمدن ۽ موهن جي دڙي متعلق ڪجهه قدر وڌيڪ مطالعو ڪيم ته حيرت انگيز

ڳالهيون نظر آيون. سڀ کان اهم ڳالهه تہ اها نظر آئي تہ ٻوليءَ جي ماهرن ۽ تاريخدانن سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي تمدن سان بلڪل ماتيجي ماءُ وارو سلوڪ ڪيو آهي. ٻي ڳالهه جنهن منهنجي ذهن ۾ متر ڪا (سنڌي متر ڪا، نہ عربي مطرقہ!) هڻڻ شروع ڪيا، سا اها تہ سنسڪرت ۽ سنڌيءَ جو ماٽنا ٽو لاڳاپو تہ آهي، پر ائين نہ، جيئن اسان وٽ زبان زد آهي. دراصل ڳالهه تہ مرڳوئي ابتي آهي۔ سنڌي جيڪڏهن ڪن سنسڪرت لفظن جي مرهون منت آهي تہ سنسڪرت تي تہ سنڌيءَ جو ان کان بہ وڏو قرض آهي. سنسڪرت تہ هڪ طرح سان سنڌيءَ جي ڄائي آهي. سڌيءَ طرح نہ سهي، اڻ سڌيءَ طرح سهي. اهو اهڙو احساس ۽ خيال هو جنهن لاءِ مون سمجهيو تہ دنيا مون کي پاڳل سمجهندي، ان لاءِ ثبوت کان سواءِ ڳالهائڻ وات وڃائڻو ٿيندو. اهوئي سبب هو جو مون موهن جي دڙي جي ٻوليءَ ڏانهن ڌيان ڏنو ۽ جڏهن ان جي پڙهڻ ۾ ڪامياب ٿيس تہ ذري گهٽ مون کي "هارٽ اٽئڪ" ٿيڻ واري هئي!

هت آءٌ ڪليل لفظن ۾ اعتراف ڪرڻ گهران ٿو تہ موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي حل ڪرڻ متعلق مون کي ڪا خوش فهمي نہ آهي. اڄ تائين ان کي ڪنهن بہ حل نہ ڪيو آهي ـ جيتوڻيڪ ڪوششون گهڻن ئي ماهرن ڪيون آهن. منهنجي هن ڪتاب کي بہ هڪ ڪوشش سمجهڻ گهرجي. عين ممڪن آهي تہ منهنجي ڪوشش بہ قطعي غلط هجي. ان حالت ۾ اميد تہ پڙهندڙ ۽ عالم ان کي هڪ طالبعلم جي ڪوشش ۽ پيار جو پورهيو سمجهي معاف ڪندا. پر جن ڳالهين مون ۾ اميد پيدا ڪئي آهي تہ ممڪن آهي تہ آءٌ صحيح آهيان، سي هي آهن تہ هڪ تہ مون جيڪي نشانين جا ملهہ قائم ڪيا آهن، سي پائدار ملهہ آهن: يعني مون نشانين جو ملهہ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ مٽايو يا ڦيرايو نہ آهي، هر لکت ۾ ساڳيو ئي ملهہ قائم رکيو اٿم. ٻيو تہ ملهہ موجوده علم ۽ شاهدين جي بنياد تي قائم ڪيل آهن: ۽ ٽيون تہ انهن ملهن مان بامعنيٰ لفظ پيدا ٿين ٿا، جن ۾ ٻوليءَ جي صورت اهڙي ڪچي ۽ اڻ گهڙيل آهي، جو پڙهڻيءَ جي صحيح هجڻ جو امڪان آهي.

البت هيءَ ڪوشش نهايت محدود آهي. مون وٽ مواد تہ گهٽ ئي آهي، پر ان جي باوجود اصلوڪيون مهرون، ان موضوع سان متعلقہ سمورا ڪتاب ۽ ريسرچ جون سهوليتون مون کي ميسر نہ آهن. اهي چيزون تہ برٽش ميوزيم يا آميريڪا جي ڪنهن اوريئنٽل انسٽيٽيوٽ جهڙن ادارن ۾ ئي ملي سگهن ٿيون. پيو تہ ان ڪم ۾ هٿ وجهڻ لاءِ پئسي ڏوڪڙ جي ڪشادگي ۽ فرصت هئڻ لازمي آهي، جا اسان جهڙن اديبن لاءِ الله سائينءَ کي منظور ئي ڪانهي. موهن جي دڙي متعلق مڪمل ريسرچ ڪرڻ ۽ ڪتاب شايع ڪرڻ جي اهتمام ۾ خرچ کي تہ ڪو علمي ادارو ـ سنڌي ادبي بورڊ يا سنڌي اڪيڊمي وغيره منهن ڏيئي سگهي ٿو. پر وري بہ 'يار زنده صحبت باقي' جي چوڻيءَ موجب، حالتون سازگار ٿيون تہ اميد تہ موهن جي دڙي تي وڌيڪ تفصيلي ۽ مڪمل ڪتاب لکي پيش ڪندس.

آخر ۾ آءٌ محترم محمد ابراهيم جويي صاحب جو تهدل شڪر گذار آهيان، جنهن نہ رڳو ڪتاب لکڻ ۾ هر قدم تي همت افزائي ڪئي، پر هن ڪتاب جو عالمانہ مهاڳ پڻ لکيو آهي. هن صاحب مواد جي بيهڪ ۽ ٻوليءَ متعلق نهايت سهڻا مشورا ڏنا ۽ ڪتاب جا پروف پڻ پڙهيا اٿس. آءٌ هميشه سندس انهن احسانن جي زيربار رهندس. شڪر گذار آهيان پنهنجي والد محمد يعقوب "نياز" جو جنهن هن ڪتاب کي پڙهي، ڪيترن لفظن متعلق مفيد مشورا ڏنا. پنهنجي ڀاءُ انعام الحق "عزيز" جو بہ شڪر گذار آهيان، جنهن هن ڪتاب جو خوبصورت سر ورق (بنا پئسي وٺڻ جي، فقط هڪ فلم ڏيکارڻ جي عيوض) ٺاهي ڏنو. جن اديبن ۽ دوستن هر وقت منهنجي همت افزائي پئي ڪئي، انهن جو پڻ شڪرگذار آهيان. خاص طرح مهڙن منڙن ماڻهن ـ شيخ اياز تنوير عباسي، غلام رباني، غلام محمد گرامي، شمشير الحيدري، نياز همايوني ۽ اردوءَ جي ممتاز اديب جميل جالبي صاحب جن جو ازحد ٿورائتو آهيان، جن هر قدم تي منهنجي همت افزائي ڪئي آهي.

ڪراچي
اپريل 1964ع

سراج

ديباچو

سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي تہ "جي چلھہ تي سي دل تي"۔ انساني لاڳاپن ۾ ھيءَ ڳالھہ تہ شايد عام طرح صحيح بہ ھجي، پر ٻيا ڪيترا معاملا آھن، جن ۾ ڳالھہ مرڳوئي ان جي ابتڙ معلوم ٿي ٿئي. جيڪي چيزون انسان کي بنھہ ويجھڙيون ھونديون آھن، تن ڏانھن ھن جو ڌيان اڪثر ڪونہ ڇڪبو آھي: مثلاً "ساھہ کڻڻ" آھي، "ھلڻ" آھي، انھن ڏانھن عام طرح ڪنھن جو بہ خاص ڌيان ڪونہ ٿو وڃي. ٻولي بہ اھڙين ئي ويجھڙين شين مان ھڪ ويجھڙي ۽ ھميشه ساڻ رھندڙ شيءِ آھي. ڪڏھن ڪڏھن سو ماڻھوءَ جو خيال ٻوليءَ ڏانھن ضرور ڇڪبو آھي: جڏھن ان جي ٻن ھم معنيٰ جملن يا ترڪيبن۔ مثلاً "رت ڳاڙھو آھي" يا "رت ڳاڙھي آھي" منجھان ھن کي سوچڻو پوندو آھي تہ ڪھڙي ترڪيب صحيح آھي ۽ ڪھڙي غلط پر اھڙين حالتن ۾ بہ ھن جي اڪثر ھڪ ئي روش رھندي آھي: يا تہ ھو ڊوڙي وڃي اڳيان لکيل ۽ ڇپيل ڪتاب ڏسندو آھي يا وري ھڪدم ڪنھن نہ ڪنھن لغت کي وڃي ڦولھيندو آھي. ڇاڪاڻ تہ ٻوليءَ جي سلسلي ۾ سندس اڪثر عقيدو ھيءُ ھوندو آھي تہ اڳين عالمن ۽ اديبن ٻوليءَ جي اھڙن مسئلن متعلق دائمي ۽ آخرين فيصلا ڏيئي ڇڏيا آھن. عام طرح تہ ڪتابن ۽ لغتن ڏانھن رجوع ٿيڻ جي بہ ھو ڪا ضرورت محسوس ڪانہ ڪندو آھي، ڇاڪاڻ تہ گرامر جا عام قاعدا ۽ اصول "فاعل"، "مفعول"، "عدد"، "جنس"، "زمان" وغيره متعلق۔ ھن جي سامھون ھوندا ئي آھن، جن جي آڌار تي ھو سمجھندو آھي تہ ٻوليءَ جي اھڙن مونجھارن کي ھو آسانيءَ سان حل ڪري سگھي ٿو. پر حقيقت ۾ اھڙن سڌن سنون ۽ ساڳئي وقت کُتل ويچارن دواران ٻوليءَ بابت ڪابہ بنيادي تحقيقات ممڪن نٿي ٿي سگھي. شايد سؤ يا ڏيڍ سؤ سال مس ٿيا آھن، جو ٻوليءَ بابت مطالعي ۽ فڪر جو اھو آسان ۽ ٻاراڻو انداز ڇڏي ڪري، ڪن عالمن ۽ مفڪرن نج علمي ۽ تحقيقاتي بنيادن تي انھيءَ ڏس ۾ سوچڻ ۽ ويچارڻ شروع ڪيو آھي. ٻوليءَ جي صحيح ۽

ڪاراڻتي مطالعي جو لازمي شرط هيءُ آهي تہ پهريائين ان متعلق عام عقيدن کي يا تہ بنهہ نظرانداز ڪيو وڃي، يا گهٽ ۾ گهٽ انهن تي نظرثاني ڪرڻ جي ضرورت کي هميشه سامهون رکيو وڃي، ۽ اهڙيءَ طرح ان مسئلي جي ذري پرزي جانچ پڙتال خالص عقل جي روشنيءَ ۾ ٺوس حقيقتن جي بنياد تي ئي ڪئي وڃي.

قديم يونانين روزمره جي عام واقعن ۽ بنهہ رواجي ڳالهين تي هڪ عجيب ۽ بي خوف اندازَ ۾ اورچائيءَ سان سوچيو ۽ ويچاريو ۽ ساري دنيا عام طرح ۽ مغربي دنيا خاص طرح اڄ بہ انهن جي عظيم احسانن کي پيئي ڳائي ۽ انهن مان پنهنجي فڪر جا رستا روشن ڪري، پر اڄ انهن اوائلي يوناني مفڪرن جي ٻڌايل نتيجن تي جيڪڏهن ڪو بنهہ ڳنڍ ٻڌي ويهي رهي، تہ هوند علمي نقطہ نگاهہ کان اهڙي ماڻهوءَ کي شايد ئي ”سڌريل انسان“ سڏي سگهبو. مثلاً 5 صدي قبل مسيح جو يوناني فيلسوف، هيرو ڊوٽس، پنهنجي ڪتاب ”تاريخ“ (جلد 2، باب 2) ۾ مصر جي هڪ بادشاهہ، ساميتيڪس، جي ڳالهہ ٿو ٻڌائي تہ ان بادشاهہ کي هڪ ڀيري اچي خيال ٿيو تہ معلوم ڪجي تہ دنيا ۾ سڀ کان پراڻي ٻولي ڪهڙي هئي. سو ڇا ڪيائين، جو ٻن نون ڄاول ٻارن کي هڪ ٻوڙي ۽ گونگي شخص جي سنڀال هيٺ، هڪڙي جهنگ ۾ ڇڏي ڏنائين. سندس خيال هو تہ ٻي ڪابہ ٻولي، جو هي ٻار ڪين ٻڌندا، سو هو آخرڪار جيڪو پهريون لفظ وات مان ڪيندا، سوئي لفظ انسان جي پهرينءَ ٻوليءَ جو پهريون لفظ هوندو. چنانچہ هنن ٻارن نيٺ هڪڙو لفظ وات مان ڪڍيو - ۽ اهو هو ”بيڪوس“، جيڪو فرجين ٻوليءَ جو لفظ هو ۽ معنيٰ هيس ”ماني“. بس، انهيءَ تجربي جي بنا تي اعلان ڪيو ويو تہ ”فرجين“ ٻولي انسان جي پهرين ٻولي هئي. هيرو ڊوٽس جي نظر ۾ اهو تجربو فيصلہ ڪن هو - ڇو تہ سندس خيال ۾ ماڻهوءَ جي گهُر ”ماني“ ئي ٿِي ٿي سگهي! پر افسوس، جو هيرو ڊوٽس هن تجربي کي بيان ڪندي ان جو هڪڙو تفصيل هيءُ بہ بيان ڪري ٿو تہ ان گونگي ٻوڙي شخص وٽ رڍن ۽ ٻڪرين جو ڌڻ بہ ساڻ هو. رڍون ۽ ٻڪريون تہ ظاهر آهي تہ سواءِ

"ٻ ي ي ٻ ي ي" جي ٻيو ڪو آواز ڪونہ ڄاڻن. تنهنڪري انهيءَ سوچ پٽاندر تہ وڌيڪ صحيح ڳالهہ هيءَ ليکي سگهبي تہ دنيا ۾ پهرين ٻولي رڏن ۽ ٻڪرين ئي ڳالهائي!

افلاطون پنهنجي هڪ ڊايالاگ، بعنوان "ڪرٽيلَس" ۾ لفظ جي اصليت تي بحث ڪندي، هڪڙو سوال پيش ڪيو آهي: ڇا شين ۽ شين جي نالن وارن لفظن جو باهمي تعلق فطري آهي، يا اُهو انسانن جو هٿراڌو ٺاهيل ۽ روايتي تعلق آهي؟ بس اتان ئي ٻولي وگيان ۾ "لاڳاپي" (Analogy) ۽ "نيارائي" (Anomaly) جو اختلاف شروع ٿيو. "لاڳاپي" جا حامي چوڻ لڳا تہ ٻولي هڪ فطري (يعني قدرت طرفان عطا ڪيل) چيز آهي ۽ منطقي ۽ پيمائتي آهي ـ (يوناني هن عقيدي جا هئا تہ فطرت منطقي ۽ پيمائتي آهي، ۽ رڳو انسان غير منطقي ۽ اڻ پيمائتو آهي) ـ ۽ "نيارائيءَ" جا حامي، جن جو انهيءَ ڳالهہ سان اختلاف هو پنهنجي طرفان ٻوليءَ جي بيهڪ ۽ ڍانچي ۾ بي قاعدگيون ۽ ڏنگايون ڦڏايون ڳوليندا ۽ ٻڌائيندا رهيا. "لاڳاپي" جي حامين جو خيال هو تہ لفظن جي شڪل ۽ بناوت مان سندن اصل ۽ حقيقي معنيٰ لهي سگهجي ٿي ۽ ان مطالعي کي هنن علم اشتقاق (Etymology) سڏيو. "اشتقاق" جو لفظ اڄ بہ عام استعمال ۾ آهي- جيتوڻيڪ هاڻي ان جو مفهوم قدري مختلف ليکيو وڃي ٿو.

قديم يونانين پنهنجي ٻوليءَ جو خوب مطالعو ڪيو پر اُهو سڄو سندن هن نظريي تي ٻڌل هو تہ سندن ٻوليءَ جي ڍانچي ۾ انساني فڪر جا همہ گير اظهاري نمونا موجود هئا. چنانچہ هنن گرامر جا عام قاعدا ۽ اصول وضع ڪيا ۽ انهن کي علمي ويس ڏنو. پر ظاهر آهي تہ اهي قاعدا فقط هڪڙيءَ ٻوليءَ تائين ئي محدود هئا. ٻيءَ صدي ق.م. ۾ ڊيونيسَس ٿرئڪس، ۽ ٻي صدي بعد مسيح ۾ اپالونيس ڊسيولَس انهيءَ فلسفيانہ تعميمي پيرايي ۾ پنهنجا پنهنجا گرامر پيش ڪيا. ٻوليءَ جي جزئياتي مطالعي طور، هومر جي "اِليڊ" ۽ "آڊيسي" ڪتابن جي جيڪا هڪ ٻئي يوناني عالم، اَرستارڪس (144-216 ق.م) تفصيلي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي، سا پڻ پنهنجي وقت جي نهايت

قابل قدر ڪوشش هئي. بهرحال هنن يوناني عالمن جيڪي ٻولي وگيان جي ميدان ۾ هڪ پاساوان ۽ مخصوص نتيجا پيش ڪيا، سي ارڙهين صديءَ تائين بحال ۽ قابل قبول رهيا. ان کان پوءِ عالمن انهن خيالن کي ڇڏڻ شروع ڪيو ۽ اهو عام ويساهه ته ٻولي سنئين سڌي ۽ جيئن آهي تيئن خدا جي عطا ڪيل ذات آهي، ان جي بدران ٻوليءَ جي ابتدا متعلق نئين قسم جي سوچ ويچار ۽ تحقيق شروع ٿي، ۽ هلندي هلندي، ان بابت هيٺيان نظريا پيش ڪيا ويا.

(1) ماڻهن جيڪي پنهنجي چوڌاري عام آواز ۽ شور ٻڌا، تن جي نقل ڪرڻ جي هنن ڪوشش ڪئي، ۽ ائين ٻولي شروع ٿي. هِن کي "هو هو" يا "بو وو" (the bow vow) جو نظريو سڏين ٿا.

(2) ماڻهن پنهنجي ماحول ۾ جڏهن کي خاص ۽ ڏنگائتا آواز ٻڌا، تڏهن اهڙا آواز ازخود ڪيڻ شروع ڪيائون، ۽ ائين ٻولي شروع ٿي. هِن کي "ٽڻ ٽڻ" (گهنڊ جي) يا "ڊم ڊم" (the ding dong) جو نظريو سڏيو ويو.

(3) ماڻهن پنهنجن اندروني اڌمن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ خودبخود آواز- ڪاوڙ جا، عجب جا، خوشيءَ جا، ڊپ جا وغيره، ڪيڻ شروع ڪيا، ۽ ائين ٻولي شروع ٿي. هِن کي "آهه آهه" يا "واهه واهه" (the pooh pooh) جو نظريو سڏيو ويو. ٻئي پاسي يوناني عالمن جي "علم اشتقاق" بابت جڳ مشهور فرينچ فيلسوف، والٽيئر (1694_1778ع)، انهيءَ حد تائين چئي ڏنو ته "اشتقاق هڪ اهڙو علم آهي، جنهن ۾ حروف علت جي ڪا اهميت ڪانهي ۽ حروف صحيح به ڪنهن خاص شمار ۾ ڪونه ٿا رهن!"

اِنهيءَ وچ ۾، رومن لوڪن پنهنجي لئٽن ٻوليءَ جا پڻ گرامر مرتب ڪيا، پر انهن کي يوناني ٻوليءَ جي ٺي گرامر جي سانچي ۾ ٺهڪائي پيش ڪيائون. چوٿين صديءَ ۾ ڊونيٽس نالي، ۽ ڇهين صديءَ ۾ پيريسِيان نالي، لئٽن ٻوليءَ جا به گرامر نويس پيدا ٿيا، جن جا گرامر سڄي وچولي زماني ۾ حرف آخر طور شمار ٿيندا ۽ استعمال ٿيندا رهيا. اُنهيءَ سڄي دور ۾ جڏهن

لاٽن ٻولي، ڳالهائجڻ جي حيثيت ۾ بدلجي بدلجي رومانس (Romance) يعني ڏيهي يوروپي ٻولين، جهڙوڪ رومينين، فرينچ، اٽالين وغيره جا روپ وٺي رهي هئي، ٻوليءَ جي تحريري صورت اُهائي ڪلاسيڪي لاٽن واري اختيار ڪندي رهي.* يورپ جي اڪثر ملڪن ۾ انهيءَ زماني جا عالم ڪلاسيڪي لاٽن جي ئي مطالعي ۾ مشغول رهيا. هن صورتحال جا نشان اڄ ڏينهن تائين مغرب جي اڪثر يونيورسٽين ۾ موجود ڏسجن ٿا، جن جي نصاب ۾ ڪلاسيڪي لاٽن هڪ مضمون طور اڄ بہ موجود آهي. وچولي زماني جي عالمن لاٽن گرامر جا ڪي نوان اصول، مثلاً اسم ۽ صفت جو فرق، وغيره ڳولي ڪڍيا، پر جيڪا تحقيق ۽ جيڪو مطالعو ڪلاسيڪي لاٽن ٻوليءَ جو اڳيان گرامر نويس پيش ڪري چڪا هئا، تنهن جي مثال کي هو پوءِ بہ پهچي ڪونہ سگهيا. ڇاڪاڻ تہ سندن زماني ۾ ٻولي، ڳالهائجڻ جي حيثيت ۾ پنهنجو روپ ڪافي بدلائي چڪي هئي، ۽ هو ڪلاسيڪي لاٽن جي بيهڪ ۽ بناوت کي ئي انساني ڪلام جو عين منطقي ۽ مثالي ماڻ ڪري شمار ڪندا رهيا.

هنن عالمن جي پيرويءَ ۾ ڪيترن نسبتاً جديد زماني جي عالمن پڻ گرامر جا ڪتاب لکيا، جن ۾ هنن، پنهنجي پنهنجي پسند ۽ واسطي پٽاندڙ لاٽن توڙي ٻين ٻولين جي بناوت کي منطق جي عالميٰ اصولن جو مظهر ۽ امتيازي مثال ڪري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙي گرامر جي ڪتابن مان سڀ کان وڌيڪ مشهور (Grammaire General et Raisonnee) نالي ڪتاب آهي، جو فرانس جي پورٽ رايل شهر جي هڪ خانقاهہ ۾ سنہ 1660ع ۾ لکيو ويو. ٻولين بابت هن قسم جو محض فلسفيانہ طرز جو خيال اوڻيهين صديءَ تائين قائم رهيو. 1801ع ۾ گالفريڊ هَرمن نالي هڪ جرمن عالم ساڳئي قسم جو هڪ گرامر جو ڪتاب[1] تيار ڪيو

---

* لفظ "رومان"، "رومانوي ادب" پهريائين هر انهيءَ ادبي پيشڪش لاءِ استعمال ٿيو جيڪا لاٽن ٻوليءَ بدران انهن رومانس (يعني ڏيهي) ٻولين ۾ لکي ويندي هئي.

(1) De Emmendanda Ratione Graecae Grammaticare, (1801)

سنڌي لئنگويج اٿارٽي ڪتب خانو
داخلا نمبر 10194 تاريخ 11-6-09

جنهن ۾ هن رڳو هيءَ ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته دنيا ۾ جيڪذهن ڪا عالمانه ٻولي موجود هئي، ته اها فقط لئٽن ٻولي ئي هئي.

مطلب ته وچولي دور جي مغربي عالمن لاءِ ڏيان لائق ڪا ٻولي يا زبان فقط لکيل ڪلاسيڪي لئٽن ٻولي هئي؛ ٻيءَ ڪنهن ٻوليءَ ۾ سندن دلچسپيءَ يا ان جي مطالعي جو علمي دنيا ۾ خاص ڪو نشان ڪونه ٿو ملي. جڏهن يورپ ۾ سجاڳيءَ (Renaissance) جو دور آيو تڏهن البت يوناني ٻوليءَ جو وري ڪجهه قدر چرچو شروع ٿيو ۽ صليبي لڙاين سبب عربي ۽ هيبريو (عبراني) ٻوليون پڻ عالمن جي مطالعي هيٺ اچڻ شروع ٿيون. ساڳئي وقت، هيءَ زمانو عام تلاش ۽ کوجنا جو زمانو هو. ڪيترائي ڏورانهن ملڪن تان موٽندڙ مسافر ڪنهن قدر اتان جون ٻوليون سکي واپس پنهنجن پنهنجن ملڪن ڏانهن موٽندا ٿي رهيا، ۽ پڻ عيسائي پادرين هتان مذهبي ڪتابن جا والاريل ملڪن ۾ ترجما ٿيڻ شروع ٿيا. انهن ٻولين جي گرامرن ۽ لغتن ٺاهڻ جون پڻ ڪنهن حد تائين ڪوششون ٿيڻ شروع ٿيون. اسپين جي پادرين 1500ع کان پنهنجي تبليغ جي ڪم سان گڏوگڏ ڪيترين اصلوڪين 'آمريڪي' ٻولين ۽ فلپائين جي ٻولين تي ڪافي ڪتاب لکيا. پر پادرين جي اُنهن ڪتابن کي ٻولي وگيان جي دائري ۾ اڄ ڪا خاص اهميت ڪا نه ٿي ڏني وڃي. هڪ ته هنن پادري عالمن کي ڌارين ٻولين جي آوازن سڃاڻڻ جي ڪا خاص تربيت حاصل ڪا نه هئي، تنهنڪري هو انهن ٻولين کي صحيح صورت ۾ قلمبند ڪري ڪين سگهيا، ۽ ٻيو ته تڏهوڪي دستور موجب هو پڻ مختلف ٻولين جي گرامرن کي لئٽن ٻوليءَ جي گرامر جي سانچي ۾ ئي پلٽائڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا. جنهنڪري محنت جي زيان سان گڏ انهن ٻولين متعلق ڪيتري وتنائتي معلومات پڻ جديد ٻولي وگيانين کان گويا هميشه لاءِ گم ٿي ويئي.

دنيا ۾ وڻج واپارجي واڌاري ۽ ملڪان ملڪ ماڻهن جي اچ وڃ سبب بهرحال ڪيترين ئي ڄاتل سڃاتل ٻولين جا گرامر ۽ لغتون ٺهڻ شروع ٿيون. ارڙهين صديءَ جي آخر ڌاري ٻولي وگيان جي ترقيءَ جو اندازو هن مان

لڳائي سگهجي ٿو تہ روس جي مهاراڻي ڪيٿرين جي چوڻ تي يورپ ۽ ايشيا جي 200 ٻولين جي هڪ تقابلي شبد مالها [1] تيار ٿي، جنهن ۾ 285 لفظ گڏ ڪيل هئا. هن ڪتاب جي ٻي ايڊيشن 1791ع ۾ شايع ٿي، جنهن ۾ وڌيڪ 80 ٻوليون، جن ۾ ڪي آفريڪي ۽ 'آمريڪي' ٻوليون بہ هيون، شامل ڪيون ويون. هن تقابلي شبد مالها جي ترتيب ڪجهہ هن ريت هئي:

انگريزي	ڊچ	جرمن	ڊئنش	سئيڊش وغيره
مئن (Man)	مان	مان	مانق	مان
هئنڊ(Hand)	هانت	هانت	هانق	هاند
فٽ (Foot)	وٽ	فس	فوقز	فوت
فنگر (Finger)	وِنگر	فِنگر	فِينگقر	فِنگر
هائوس (House)	هوئيس	هائوس	هُقس	هُوس

ٻئي طرف ڪن عالمن پنهنجين ٻولين جي آڳاٽين لکيتن ڏانهن ڌيان ڏنو. هن ڏس ۾ انگريزي ٻوليءَ ۽ ٻين قريبي ٻولين مثلاً فِرسيَن، ڊچ، جرمن، اسڪنڊينيوين ۽ گوٿڪ وغيره جي مطالعي تي فِرئنسِسڪس جونس (1589_1677ع) نالي هڪ ٻولي وگيانيءَ وڏي محنت صرف ڪئي. جارج هائيڪس (1642_1715ع) نالي ٻئي هڪ عالم گوٿڪ ۽ ائنگلوسئڪسن ٻولين جو هڪ گرامر [2] تيار ڪيو ۽ پڻ انگريزيءَ ۽ ٻين قريبي ٻولين جي قديم صورتن متعلق هڪ متفرقہ معلومات جو ذخيرو [3] شايع ڪيو.

ارڙهين صديءَ جي هنن عالمن جي ٻولين بابت معلومات مجموعي طور هيئن بيان ڪري سگهجي ٿي:

---

[1] Linguarium Folis Orbis Vocabularia Comparative-St: Petersburg, 1786-89 – edited by P.S Pallos

[2] Institutions Grammaticae Anglo Saxonicae et Mesogothicae_ Oxford, 1689.

[3] Linguarum Thesaurus_ Oxford, 1705.

(1) ٻولي ۽ جون گرامري خصوصيتون عام طرح هنن رڳو فيلسوفي انداز جي تعميمي صورت ۾ بيان ٿي ڪيون. ۽ ٻولين جي پنهنجي پنهنجي الڳ بناوت ڏانهن هنن ڪو خاص ڌيان ڪو نہ ٿي ڏنو بلڪ اهڙن فَرقن ۽ تفاوتن کي هُنن لئٽن ٻولي ۽ جي گرامر جي سانچي ۾ پچائي، مرڳو ئي لتي ٿي ڇڏيو.

(2) ٻولي ۽ جي آوازي صورت تي ويچار ڪرڻ بدران، انکي رڳو لکيل الف ـ بي جي نشانين سان ئي لاڳاپيل سمجهيو ٿي ويو.

(3) ڇاڪاڻ تہ هو اِها ڳالھہ محسوس ڪا نہ ٿي ڪري سگهيا تہ ڪلاسيڪي لئٽن ٻولي ۽ جو استعمال محض هڪ مصنوعي ۽ خالص علمي مشق جي حيثيت کي وڃي رسيو هو. تنهنڪري هو هن ڳالھہ کي چنبڙيا رهيا تہ ٻولي فقط پڙهيل ۽ باخبر ماڻهن جي خاص استعمال سبب ئي محفوظ رهي ٿي سگهي. ۽ رڳو عام ماڻهو جيڪي سندن نگاهن ۾ جٽ هئا، ان کي بگاڙيندا ۽ بدلائيندا ٿي رهيا.

پنهنجي انهي عقيدي ماتحت، هي گرامر جا عالم پنهنجي مرضي ۽ موجب ٻولين جا عجيب غريب قاعدا مرتب ڪندا رهيا. جن جو بنياد سندن خيال ۾ منطق تي ٻيٺل هو جنهن ۾ اختلاف جي ڪا گنجائش ڪا نہ هئي. هھڙن اٽپورن ۽ غلط خيالن سبب هي عالم گهربل حقيقتن ۽ ٺوس مواد جي موجود هوندي — مثلاً قديم ٻولين جون لکيتون، جهنگلي قبيلن جي اڻ تراشيل ٻولين بابت معلومات، جديد ٻوليون ۽ انهن جون اپڀاشائون، ۽ سڀ کان وڌيڪ، ساڳي ۽ ٻولي ۽ مثلاً لئٽن، جديد رومانس ٻولين، ائنگلوسئڪسن ۽ جديد جرمئنڪ ٻولين جي تدريجي اوسر بابت شهادتون وغيره. انهن سمورين حقيقتن ۽ ان سڄي مواد کي استعمال ڪرڻ کان هو قاصر رهيا. جيتوڻيڪ سندن علم ۾ هي ۽ ڳالھہ هئي تہ ڪن ٻولين جي هڪٻئي سان مشابهت آهي، تنهن هوندي بہ انهن مشابهتن جي مطالعي کان هو عذر ڪندا رهيا. ڇاڪاڻ تہ سندن نظريي موجب اُهي مشابهتون محض اتفاقي بگاڙ جو نتيجو هيون ۽ بس. سندن ذهن ۾ جو هي ۽ خيال ويٺل هو تہ

لئتن ٻوليءَ ۾ ڪا ٿير گهير ڪانہ آئي هئي ۽ اها جيئن اصل هئي تيئن ئي وٽن موجود هئي، تنهنڪري هو ائين سمجهڻ لڳا تہ ٻيون آسپاس جون ٻوليون ئي، اتفاقي بگاڙي سبب، هڪٻئي منجهان ڦُٽي نڪتيون هيون. منجهانئن گهڻن هيبريو (عبرانيءَ) کي منڍ جي ٻوليءَ جو درجو ڏنو ٿي، پر ڪن جي راءِ ان کان الڳ هئي. ائنتورَپ جي رهواسيءَ، گوروپيس ڊيڪانسَ، جو پاڻ ڊچ هو، پنهنجي وطني حب جر مظاهرو ڪنديءَ هيءُ ظاهر ڪيو تہ لئتن کان سواءِ يورپ جون ٻيون سڀ ٻوليون ڊچ ٻوليءَ منجهان نڪتل هيون.

تقريباً اُنهيءَ زماني ۾، يعني ارڙهين صديءَ جي آخر ڌاري يوروپي عالمن کي پاڻنيءَ جي گرامر جي سُڌ پيئي. سنسڪرت جي گرامر جو هيءُ ڪتاب ڪنهن مخصوص مفروضي بدران، حقيقت ۽ مشاهدي جي روشنيءَ ۾ مرتب ٿيل هو ۽ ان جي وسيلي يوروپي عالمن جي سامهون ٻولين جي تقابلي مطالعي جا امڪان پڌرا ٿيا. پاڻنيءَ جي گرامر ٻوليءَ جي ڇيد جو اصول سيکاريو، جنهن موجب ٻولين جي ترڪيبي جزن جي پيٽڻ سان سندن هڪجهڙايون، جيڪي هونئن لڪل ۽ ڍڪيل رهن ٿيون، سي پوري پروسي سان ليجي سگهيون ٿي. سڀ کان اول ٻولي وگيان جي ماهر، وليم جونس (1746_1794ع)، هيءَ وضاحت پيش ڪئي تہ لئتن، سنسڪرت، انگريزي، فارسي وغيره ڪنهن هڪ ئي قبل از تاريخي ٻوليءَ جون الڳ الڳ صورتون هيون. سندس چوڻ موجب "سنسڪرت، يوناني ۽ لئتن ۾ ايتري تہ ويجهي مشابهت آهي، جو اُها محض ڪنهن اتفاق جو نتيجو نٿي ٿي سگهي، بلڪ ان مان اهو انومان ڪيو سگهجي ٿو تہ اهي ٽيئي ٻوليون ڪنهن هڪڙيءَ منڍ واريءَ ٻوليءَ منجهان ڦُٽيون آهن، جيڪا شايد اڄ ڪٿي موجود ڪانهي؛ ۽ گوٿڪ (جرمئنڪ) ۽ ڪيلٽڪ ٻوليون بہ شايد ان ساڳيءَ ئي منڍ واريءَ ٻوليءَ مان نڪتل آهن"[1]. وليم جونس جي انهيءَ بيان

(1) "Asiatic Researches"- Calcutta, 1788 (1:422)

ڪان پوءِ يوروپي ٻولي وگيانين جيڪو هند-يوروپي ٻولين جو تقابلي مطالعو ڪيو آهي، سو واقعي هڪ نهايت قلدائڪ ڪوشش ثابت ٿي آهي. وليم جونس جو هيءُ چوڻ تہ جرمنڪ ٻولين جو لئٽن، يوناني وغيره ٻولين سان تعلق آهي، سچو ثابت ٿي چڪو آهي، ۽ ساڳيءَ طرح سندس اهو اندازو ڪيلٽڪ ٻولين (آئرش، ويلش، ڪارنِش، وغيره) بابت پڻ صحيح ثابت ٿي چڪو آهي. فارسي، آلباني، هِٽي، ۽ پڻ ڪيتريون مشرقي ٻوليون، جن جون بنهہ مختصر لکيتون ئي موجود هيون، سي پڻ هند-يوروپي سٽ منجهان ثابت ٿي چڪيون آهن.

جيڪڏهن ڪا ٻولي ڪنهن وڏيءَ ايراضيءَ ۾ يا لڏپلاڻ سبب، گهڻين الگ الگ ايراضين ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، تہ ان ٻوليءَ ۾ جدا جدا هنڌن تي جدا جدا انداز ۽ نموني سان ڦيرگهير واقع ٿيندي. ان ڦير گهير جو نتيجو هيءُ نڪرندو تہ مختلف مگر لاڳاپيل ٻوليون وجود ۾ اينديون- مثلاً اِٽالين، فرينچ، پورچوگيز، رومينين، ڪئٽالين، اسپئنش ۽ ٻيون رومانس ٻوليون، جن کي هڪ ئي سٽ يا گروهہ جون ٻوليون سڏي سگهبو. ساڳيءَ ريت ٻين لاڳاپيل ٻولين جي ٽولن کي پڻ، مثلاً هند- پاڪستاني، سِلاو ۽ ٻين اهڙن ٻولين جي ٽولن کي، جن ۾ پڻ ساڳئي قسم جون هڪجهڙايون موجود ڏسبيون، ساڳئي ئي طريقي سان پيدا ٿيل سڏي سگهبو. هيءُ هڪ خالص تاريخي اتفاق آهي، جو اسان وٽ ٻوليءَ جو اوائلي تحريري رڪارڊ موجود ڪونہ آهي. هِنن اصلوڪين اڻ لکيل ۽ هن وقت غير موجود ٻولين کي ٻولي وگيان ۾ پِروٽو سلاوڪ، پروٽو جرمنڪ، پروٽو اِنڊڪ وغيره نالا ڏنا ويا آهن. ان کان پوءِ جڏهن ٻولين جي هنن ٽولن جي وچ ۾ اهڙيون ڪي هڪجهڙايون ڏسجن ٿيون، جيڪي محض ڪنهن اتفاق جو نتيجو نٿيون ٿي سگهن، تڏهن اسان انهن کي هڪ ئي مُک سٽ (هند-يوروپي) جون ٻوليون شمار ڪري ٿا سگهون، ۽ وليم جونس جي چوڻ موجب اِها پختي راءِ قائم ڪري سگهون ٿا تہ اُهي سڀئي ٻوليون ڪنهن هڪ ئي قبل از تاريخي

ٻوليءَ منجهان اسريل آهن، جنهن هڪڙيءَ ٻنهي شروعاتي ٻوليءَ کي ٻولي وگيان ۾ اڄ پروٽو- هند- يوروپي ٻولي سڏيو ويو ٿو.

هند-يوروپي ٻولين جي سلسليوار ڀيٽ جي شروعات سنسڪرت، يوناني، لئٽن، فارسي ۽ جرمنڪ ٻولين جي فعلي گردانن جي ڀيٽ سان ٿي، ۽ جرمن عالم، فرئنز باپ، سنه 1816ع ۾ هڪ ڪتاب [1] شايع ڪيو جو ان سلسلي جو هڪ بنيادي ڪتاب ليکيو ويو ٿو. 1819ع ۾ هڪ ٻئي جرمن عالم جيڪب گِرم، پنهنجي ڪتاب Deutsch Grammatic جو پهريون جلد، ۽ ٽي سال پوءِ 1822 ۾، ان جو ٻيو جلد پڌرو ڪيو. جن ۾ هن جرمنڪ ۽ ٻين هند-يوروپي ٻولين جي وچ ۾ 'صحيح حرفن' جي آوازي مشابهت تي هڪ تفصيلي بيان پيش ڪيو جنهن ۾ جيتوڻيڪ بنيادي طرح ٻولين جي تاريخ جو ئي ورنن ڪيو ويو هو پر ان آوازي مشابهت يا هم آهنگيءَ جي بيءَ طرح به هڪ وڏي اهميت هئي. ان مان هيءَ ڳالهه ثابت ٿي ته،جيئن انساني عمل جي ٻين دائرن ۾، تيئن ٻولين جي طويل اوسر ۾، آوازن جو پيدا ٿيڻ ۽ ان ۾ ڦير گهير جو واقع ٿيڻ پڻ هڪ قسم جي باقاعدگيءَ ۽ ترتيب سان عمل ۾ اچي ٿو.

سنه 1833ع ۾ مٿي ذڪر ڪيل جرمن عالم، فرئنز باپ، هند- يوروپي ٻولين جي تقابلي گرامر جو هڪ تفصيلي ڪتاب [2] پيش ڪيو جيڪو ٻولي وگيان ۾ وڏيءَ اهميت جو ڪتاب شمار ٿئي ٿو. اُنهيءَ سال ساڳيءَ ئي اهميت وارو هڪ ٻيو ڪتاب [3] پڻ هند- جرمنڪ ٻولين متعلق علم اشتقاق جي موضوع تي شايع ٿيو جنهن جي اشاعت سان ٻولي وگيان ۾ لفظ "اشتقاق" جي آخرڪار هڪ صاف ۽ واضح معنيٰ مقرر ٿي. يوناني عالمن وٽ هن لفظ جو مطلب هيءُ هوندو هو ته لفظن جي صورت ۽

(1) Franz Bopp: Uber das Konjugations System der San-skritsproche, 1816-Franfurt an Mian.
(2) "Vergelenchende Grammatik des Sanskrit, Zend, Greichischen, Lateinische, Littonischen, Gottischen und Deutschen Sprochen".
(3) H.F. Pott: "Etymologische der Indo-Germanischen"

متعلق شين سان سندن نسبت جو مطالعو ڪيو وڃي. پر هاڻي ان جي معنيٰ هيءَ مقرر ٿي تہ ڪنهن لفظ جي تاريخ جو اهڙيءَ ريت مطالعو ڪيو وڃي، جو ٻوليءَ ۾ ان جون پراڻيون صورتون ۽ ٻين لاڳاپيل ٻولين ۾ ان جون اُهي صورتون جيڪي سندس اصل صورت جا ڏار ڏار روپ يا نمونا آهن، اُهي ظاهر ٿي سگهن. اِنهيءَ لحاظ کان انگريزي لفظ مَدَر (ماءُ =mother) جو اشتقاق ناءُ ن صديءَ جي پراڻيءَ انگريزي لفظ 'مُدور' آهي، جيڪو ـ اڻيءَ سئڪسن جي 'مدار'، پراڻيءَ جرمن جي 'مُوئوتير' (جيڪو نڪتل آهي پروٽو جرمن جي 'مُدير' مان) سان لاڳاپيل آهي. هن لفظ جون اِهي جرمنڪ صورتون وري سنسڪرت جي لفظ 'ماتا'، اويستا (پراڻي پارسيءَ) جي 'ماتا'، پراڻيءَ آرمينين جي 'ميير'، قديم يونانيءَ جي 'ميتير'، آلبانيءَ جي 'موتِر' (هتي لفظ جي هن صورت جي معنيٰ آهي "ڀيڻ"، جنهن مان ڏسي سگهجي ٿو تہ ڪيئن هڪ قديم اصل وارو لفظ معنيٰ ۾ ڦري ٿو) لئٽن جي 'ماتير'، پراڻيءَ آئرش جي 'ماتِر'، پراڻيءَ سلاوڪ جي 'ماتِي'، لٿونين جي 'موتي' (هتي هن جي معنيٰ آهي "زال" — جيڪو البانيءَ ۾ معنيٰ جو ڦيرو ڏنوسون، هي ان جو ٻيو مثال آهي) سان لاڳاپيل آهن. هن لفظ جون اهي مڙيئي صورتون هڪ ئي منڍ واريءَ يعني پروٽو هند-يورپيءَ جي گهڙيل يا فرض ڪري ورتل لفظ "ماتير" مان نڪتل شمار ڪيون وڃن ٿيون. ياد رکڻ گهرجي تہ مثال طور ڪنيل هن لفظ جون اصلوڪيون صورتون ڪا هرويرو پراڻي يا وڏيڪ صاف معنيٰ اسان کي ڪا نہ ٿيون ڏسين.

هڪ ڳالهہ تہ صاف آهي تہ ڪي ٻوليون هڪٻئي سان ايتري قدر تہ مشابهت رکن ٿيون، جو ان کي محض ڪنهن اتفاق جو نتيجو سڏي نٿو سگهجي. هنن مان ڪي مشابهتون تہ واقعي اهڙيون آهن، جيڪي رڳو ٻوليءَ جي عام خصوصيتن سبب ئي ائين ڏسجن ٿيون. مثلاً: آواز، پد، لفظ، جملا وغيره. اِهي تہ هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ موجود آهن، ۽ اُهي خصوصيتون هر ٻوليءَ جي عمارت لاءِ گويا سرن ۽ گاري جو ڪم ڏين ٿيون. ٻيون بہ اهڙيون خصوصيتون، مثلاً اسم ـ نما لفظ ۽ فعل ـ نما لفظ، جيتوڻيڪ سيني ٻولين

۾ مشترڪ نہ آهن، پر اُهي ايتري قدر تہ اڪثر ٻولين ۾ موجود آهن، جو ان سبب انهن ٻولين ۾ ڪنهن نہ ڪنهن لاڳاپي جو انومان ضرور ٿئي ٿو. ساڳئي وقت ڪي مشابهتون تہ ٻولين ۾ اهڙيون پڻ آهن جي واقعي صرف اتفاق جو نتيجو آهن. مثلاً، جديد يوناني ٻوليءَ ۾ لفظ "ماتي" (= اک) ذري گهٽ ملايائي ٻولي جي لفظ "ماتا" جهڙو آهي، جنهن جي معنيٰ پڻ "اک" آهي. بهرحال، هنن ٻنهي ٻولين جي اوسر جي جيڪا ڄاڻ موجود آهي، تنهن مان چٽي سگهون ٿا تہ منجهن اِها مشابهت محض اتفاقي آهي. ملايائيءَ ٻولي ۾ لفظ "ماتا" ان جي قديم ترين مثالن ۾ پڻ جيئن جو تيئن موجود آهي. پر جديد يونانيءَ جو لفظ "ماتِي" نڪتل آهي قديم يونانيءَ جي لفظ "آمِ ماتِيؤن" مان، جيڪو نڪتل آهي سندس اصل "آمما" (اک) منجهان. ساڳيءَ طرح ٻيون اهڙيون مشابهتون پڻ آهن، جيڪي ثابت ٿيل آهي تہ اڌاري طور ورتل آهن. مثلاً سنڌيءَ جو لفظ "ڪتلي" انگريزيءَ جي "ڪيٽل" مان، يا انگريزي لفظ 'پِيچ' (Peach) فرينچ جي "پيش" مان، جيڪو هڪ پراڻيءَ فرينچ جي لفظ "پيسڪا" مان جيڪو لئٽن جي "پيرسڪا" مان، جيڪو پراڻيءَ لئٽن جي "پَرسڪا" مان جيڪو وري پراڻيءَ لئٽن جي اصطلاح "پرسيڪا فروٽا" (Perseka Fruta) مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "ايراني ميوو". ههڙا لفظ يا انهي قسم جا ٻيا خاصا ٻين ٻولين کان اُڌارا ورتا ويندا آهن تہ جيئن ڪنهن سپيتا ۾ نون عنصرن جي داخلا سبب ٻوليءَ جون پيدا ٿيل ضرورتون پوريون ٿي سگهن. انهي قسم جي اُڌارڻ ڪي ٻوليءَ جي سهل پسندي سڏي سگهجي ٿي، ڇاڪاڻ تہ جڏهن ڪو سپيتائي عنصر اڌارو ٿو وٺجي، تڏهن ان جو نالو بہ ان سان گڏ ڪٽي ٿو وٺجي. البت اهڙين سپيتائي ضرورتن پوري ڪرڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن ٻولي خالص پنهنجا لفظ بہ گهڙي ٿي، جنهن جو مشهور مثال آمريڪا جي ريڊ انڊين قبيلن ۾ ملي ٿو جن جڏهن ريل جي انجڻ ڏٺي، تڏهن ان کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ سڏيائون "لوهائون گهوڙو" سنڌيءَ ۾ پڻ ان جا مثال ملن ٿا، جيئن تہ "آگ ڳاڏي" وغيره.

جڏهن ائين ٿو چئجي تہ ٻولين ۾ مشابهت يا هڪجهڙائي سندن لاڳاپي يا سنبنڌ سبب آهي، تڏهن ان جو مطلب هيءُ ٿئي ٿو تہ اهي ٻوليون ڪنهن هڪڙيءَ آڳاٽيءَ ٻوليءَ جون پوءِ پيدا ٿيل صورتون آهن. مثلاً اڄوڪي بنگالي ۽ اڄوڪي سنڌي ڪنهن هڪڙيءَ آڳاٽيءَ ٻوليءَ مان نڪتل چئي سگهجن ٿيون. پراڻي زماني جي ڪنهن بہ خاص وقت جي نقطي تي آڱر رکي، ائين نٿو چئي سگهجي تہ اِجهو هتان اُها ٻتاً اصلوڪي ٻولي هنِن يا هُنن ٻن يا چئن نين ٻولين جي صورت ۾ ورهائجي ويئي، يا اِجهو هن وقت کان اڄوڪي سنڌي ٻولي وجود ۾ آئي يا اجهو هِتان اڄوڪي بـنگالي ٻولي شروع ٿي. مجموعي طور ٻوليءَ جي منڍ ۽ قبل از تاريخي دور کي هٿ ڪرڻ لاءِ ٻولي وگيانين جي جاکوڙ ۽ کوجنا ڪنهن گڏيل ۽ پروسي جهڙي نتيجي تي اچا ڪانہ پهتي آهي.

ٻولي هڪ سدا وهندڙ درياءُ آهي، ۽ سندس رخ بدلائڻ جا، سندس سموري طيءِ ٿيل اکٽ رستي تي، ڪي بہ ڪليل ۽ هڪ هنڌاوان نشان ڪونہ ٿا ملي سگهن. ڪهڙين حالتن ۾ ٻولي پنهنجا رخ بدلائي ٿي، صرف اِها ڳالهہ سمجهي سگهجي ٿي ۽ بيان ڪري سگهجي ٿي. ساڳي ٻولي ڳالهائڻ وارا ماڻهو خاص طرح ان جي لکيل صورت ۾ اچڻ کان اڳ، جڏهن ٽولن ٽولن ۾ ورهائجي، جاگرافيائي طور هڪٻئي کان علحده ٿي وڃن ٿا، ۽ منجهن ڪو جماعتي سنبنڌ ڪونہ ٿو رهي، تڏهن پنهنجي پنهنجي خاص ماحول ۽ الڳ الڳ روزمره جي ضرورتن پٽاندڙ سندن ٻوليءَ ۾، آوازن ، اچارن ۽ لفظن جي ذخيري، ساڳين لفظن جي الڳ معنائن ۽ پڻ اهڙين ڪيترين ئي ڳالهين ۾ علحدگي ۽ اختلاف اُيري ٿو ۽ جيترا جيترا اُهي ٽولا پنهنجي پنهنجي نئين ماحول ۾ پنهنجو پنهنجو اندروني ۽ باهمي سنبنڌ قائم ڪري، پنهنجي پنهنجي تاريخ جا ڪي دور گذارين ٿا، ايتريون ئي صورتون سندن اصلوڪي ٻولي اختيار ڪري وني ٿي. انهيءَ ڪري، ماڻهن جي ڪنهن خاص تعداد جو هڪڙي ڪا خاص ٻولي ڳالهائڻ هڪ اهڙي تہ عظيم ۽ انتهائي گنڀير حقيقت آهي، جنهن جي اهميت جو اندازو ثقافتي توڙي سياسي

ميدانن ۾ پوريءَ ريت لڳائي ئي نٿو سگهجي. ٻولي ئي آهي، جنهن جي بنياد تي قوم جو مخصوص مزاج ۽ علحده وجود نهي ٿو ۽ قائم رهي ٿو. سون، هزارن بلڪ لکن سالن جي تاريخي پس منظر ۾ ئي ٻولي پنهنجي مستقل ۽ علحده صورت اختيار ڪري ۽ قائم رکي سگهي ٿي. قومون پڻ پنهنجي تاريخ ۾ ايتريون ئي قديم آهن، جيتريون سندن علحده علحده ٻوليون.

جڏهن ڪا قوم پنهنجي شخصيت کان باخبر ٿيندي آهي، تڏهن ان جو پهريون ڌيان پنهنجي تاريخ ۽ پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن ويندو آهي. اسان جي عزيز دوست، محترم سراج صاحب، جو هيءُ ڪتاب ان نوع جي هڪ اهم ڪوشش آهي. لائق مصنف هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻوليءَ تي پنهنجو مطالعو پيش ڪيو آهي، جنهن مان هن جي جذبي ۽ هن جي محنت جو اندازو پڙهندڙ پاڻ لڳائي سگهندا. سنڌي ٻوليءَ بابت ڪن عام ۽ ڪن خاص راين کي هن ڪتاب ۾ رد ڪيو ويو آهي، ۽ ان بابت هڪ نئون نظريو پڻ پيش ڪيو ويو آهي. سنڌيءَ لاءِ اجا بہ ائين چوڻ تہ اُها يارهين يا ٻارهين عيسوي صديءَ ڌاري پيدا ٿي، جديد ٻولي وگيان جي روشنيءَ ۾ هڪ نهايت ڪسي ۽ بي بنياد راءِ چئي سگهجي ٿي. عربيءَ جو سنڌيءَ تي اثر پڻ صرف هن حد تائين مڃي سگهجي ٿو تہ ٻنهي ٻولين هڪٻئي کان اڌارا لفظ ورتا آهن۔ سنڌيءَ وڌيڪ ۽ عربيءَ گهٽ. ۽ اها صورتحال ٻولين جي سهل پسنديءَ جي اصول مطابق عين ممڪن بہ آهي ۽ اٽل پڻ. ان کان وڌيڪ هيءُ چوڻ تہ سنڌيءَ کي حرفَ علت (vowels) (سي بہ اڪري صورت ۾ نہ پر آوازي صورت ۾!) عربيءَ کان مليا، يا عربي صرف نحو جا قاعدا سنڌيءَ قبوليا، وغيره. 'اهڙو آهي، جو ان لاءِ انگريزيءَ ۾ لفظ بَنڪ (Bunk) آهي سوئي ڪم اچي تہ سونهي. سنڌي ٻوليءَ لاءِ قائم ڪيل اهڙن هٺراڌو مفروضن کي سراج صاحب پختن دليلن سان رد ڪيو آهي.

لائق مصنف هن ڳالهہ جي مڃڻ کان بہ انڪاري اهي تہ سنڌي ڪا سنسڪرت جي ڄائي آهي. ان باري ۾ سندس راءِ هيءَ آهي تہ (هاڻوڪي) سنڌي توڙي سنسڪرت (۽ ٻيون اڪثر هند-پاڪستاني ٻوليون) سيئي

ڪنهن هڪڙي ساڳيءَ آڳاٽيءَ (اوائلي) ٻوليءَ مان نڪتل آهن، جنهن کي پڻ هو "سنڌي" سڏي ٿو. پر جنهن لاءِ هو شايد "پروٽو – سنڌي" يا "پروٽو-اِنڊڪ" (يا "پروٽو هند-يورپي") لفظ استعمال ڪرڻ وڌيڪ موزون سمجهندو. ان آڳاٽيءَ ٻوليءَ متعلق سندس راءِ آهي تہ اُها اصل هتي سنڌو ماٿريءَ ۾ ئي پيدا ٿي، ۽ سنڌو ماٿريءَ جا ماڻهو ئي پوءِ ان کي هند-پاڪستان جي ٻين حصن ۽ ان کان ٻاهر ٻين ملڪن ڏانهن پاڻ سان کڻي ويا، جتي اُها ماحول جي تبديليءَ ۽ نين ضرورتن سبب الڳ الڳ ٻولين جي صورت اختيار ڪري ويئي. بلڪل اهڙيءَ ريت، جيئن ڪجهہ پوءِ واريءَ منزل تي رومن لوڪن جي لئٽن ٻوليءَ مان، اڳتي هلي، خود ان ملڪ جي اٽالين ٻولي ۽ يورپ جي ٻين ملڪن جون ٻوليون ڦٽي نڪتيون، جن کي رومانس ٻولي جون ٻوليون چيو ويجي ٿو. لائق مصنف ان آڳاٽيءَ ٻوليءَ جا تحريري نشان موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي مهرن ۾ موجود سمجهندي، انهن مهرن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ جيڪي پڙهٽيون هو قائم ڪري سگهيو آهي، تن مان هو اِهو نتيجو ٿو ڪڍي تہ اسان جي (هاڻوڪي) سنڌي ٻولي سڏيءَ طرح ان آڳاٽيءَ ٻوليءَ جي اُسريل ۽ ترقي يافتہ صورت آهي. پنهنجي ٻوليءَ جو ايڏو قديم ۽ ايڏو عظيم اصل معلوم ڪري، هر سنڌيءَ کي خوشي ٿيندي ۽ ان تي اسان مان هرڪو بجا طور فخر محسوس ڪري سگهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ سنڌيءَ جي عظمت ۽ شان کان الڳ اسان جي ڪا عظمت، اسان جو شان ڪونہ آهي.

حيدرآباد، سنڌ

20اپريل، 1964ع — محمد ابراهيم جويو

باب: پهريون
انسان ڳالهائڻ ڪيئن سکيو؟

سنڌي ٻوليءَ تي ڪجهه لکڻ کان اڳ اهو ضروري آهي ته پهرين کن بنيادي ڳالهين جو اڀياس ڪجي، جن مان لسانيات يا ٻوليءَ - ڄاڻ جي انهن مجيل اصولن کي سمجهڻ ۾ آساني ٿي سگهي، جن جي ڪسوٽيءَ تي سنڌي ٻوليءَ کي پرکڻو آهي. ٻولين جي ابتدا لاءِ ڀاشا وگيان – علم اللسان – جا مڙئي ماهر هڪ ڳالهه تي يڪراءِ آهن ته هاڻوڪي سائنسي ترقيءَ جي باوجود، پوري يقين سان ائين چوڻ ناممڪن آهي ته انسان جي ڳالهائڻ ۽ ٻولين جي ابتدا ڪڏهن، ڪيئن ۽ ڪٿي ٿي. ٻولين جو جيڪو علم اسريو آهي، سو لکيل ٻولين جي مطالعي منجهان: ۽ انهيءَ کي بنياد بنائي، انسان جي ڳالهائڻ بابت نظريا قائم ڪيا ويا آهن. ٻوليون مختلف تمدنن، تهذيبن ۽ سڀيتائن جو ماڻ آهن۔ ۽ اها هڪ فطري ڪمزوري انسان ۾ آهي ته پنهنجي پنهنجي تمدن کي بهتر ثابت ڪرڻ لاءِ، هر ڪا قوم پنهنجي ٻوليءَ جي قدامت ۽ شاهوڪاري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي رهي آهي. ڪڏهن ان ڪوشش جي پس منظر ۾ قوميت جو احساس هوندو آهي ته ڪڏهن مذهبي تنگدلي.

سترهين صديءَ ۾، علم لغت جي هڪ سويڊش ماهر اهو نظريو پيش ڪيو ته ڪائنات خلقڻ وقت الله سائينءَ سويڊش زبان ۾ ڳالهايو حضرت آدم ڊئنش ٻوليءَ ۾، شيطان فرينچ ۾. مسلمانن ۾ اهو عام عقيدو آهي ته حشر جي ڏينهن پڇاڻو عربي زبان ۾ ٿيندو ۽ لوح محفوظ تي انسانن جون تقديرون عربيءَ ۾ اُڪريل آهن! هندن ۾ وري اهو عقيدو عام آهي ته برهما ۽ ايشور ته ٺهيو پر سمورن ديوتائن ۽ اوتارن جي ٻولي سنسڪرت آهي! 1934ع ۾ ترڪيءَ ۾ اُتان جي ٻولين جي ماهرن جي هڪ ڪانفرنس ٿي هئي، جنهن ۾ يڪراءِ اهو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو ته دنيا جي سمورين ٻولين جي ماءُ ترڪي ٻولي آهي، ۽ سڀني ٻولين جا مکيه لفظ ترڪي لفظ "غونس"

بمعنيٰ ”سچ“ مان نڪتا آهن، ڇاڪاڻ تہ سچ ئي پهرين شيءِ هئي. جنهن انسان جي ذهن کي اول متاثر ۽ پاڻ ڏانهن متوجهہ ڪيو! هرڪا قوم خاص ڪري پنهنجي مقدس لکيتن جي ٻوليءَ کي سڀ کان قديم ۽ انسان جي فطري زبان سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي رهي آهي.[1]

اهي تہ ٿيا مذهبي عقيدا، ۽ مذهبي عقيدن سان عقل هميشه جنگ جوٽيندو آيو آهي. هاڻ اچو تہ ٻولين جي ابتدا بابت نظريا جاچيون. انهن مان ڪي اهڙا نظريا آهن، جن کي نيم-سائنسي چئي سگهجي ٿو. انهن مان هڪ نظريو مشهور سائنسدان ڊارون (Darwin) پيش ڪيو هو. هن نظريي موجب ٻولين جو بنياد وات جو سانگ يا اشاري بازي (mouth pantomime) آهي، جنهن ۾ آواز جي تنتن، لاشعوري طرح، هٿن پيرن جي حرڪتن ۽ اشارن جي اهل ۽ نقل ڪرڻ شروع ڪيو. ڪنهن بہ مقصد لاءِ، جڏهن انسان هٿن جا اشارا ڏيڻ شروع ڪيا، تڏهن آوازي تنتن بہ هوبهو هٿن جي نموني تي ڦهلجڻ ۽ سُسڻ سان، انهن جو نقل ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ائين ڪندي ڪندي، انهن ۾ آواز پيدا ڪيا، جيڪي هزارها سال گذرڻ سان ڪنهن معنيٰ جا حامل ٿيا!

ٻيا بہ ڪيترا اهڙا نظريا ٻوليءَ-ڄاڻ جي ماهرن ۾ عام آهن، پر هرڪو ڄاڻو اها ڳالهہ مڃي ٿو تہ انهن نظرين جي صحت جو ڪو خاص ثبوت وٽن ڪونهي. اهي نظريا نہ رڳو محض ظني آهن، پر انهن کي نالا بہ عجيب ۽ کل جهڙا ڏنا ويا آهن.

”ڊِنگ ڊانگ“ يا گهنڊ واري نظريي موجب آواز ۽ معنيٰ ۾ هڪ ماورائي تعلق آهي. ٻين ماورائي ڳالهين وانگر هن ماورائي نظريي کي بہ سائنسي علم ۾ ڪا جڳهہ نہ ملي سگهي آهي!

”پوهہ – پوهہ“ نظريي موجب ٻولي اصل ۾ انساني جذبن جهڙوڪ

(1) Max Muller,_ Collected Works: pp.146_47. "The language of their sacred writings is by many people taken either for the most ancient language, or for the natural language of mankind."

حيرت، ڊپ، خوشي ۽ سور وغيره پيدا ٿيڻ وقت بي ساخته پيدا ٿيندڙ بي معنيٰ آوازن مان اُسري آهي.

اهڙا ٽي ٻه نظريا ٻيا آهن: "يو– هي–هو" ۽ "سنگ–سانگ"، جن موجب انساني ٻولي جسماني پورهئي ڪرڻ وقت نڪرندڙ آواز يا ابتدائي بي معنيٰ رڙين مان پيدا ٿي. هڪ ٻيو نظريو "ٽا–ٽا" به ڊارون جي نظريي مطابق جسم جي عضون جي حرڪتن جي نقاليءَ تي مبني آهي.[1]

ويهين صديءَ جي هڪ ماهر "اسٽرٽيوانٽ" هڪ عجيب نظريو پيش ڪيو آهي، جيڪو جيتوڻيڪ بظاهر عقل ۾ نه ٿو اچي، پر منجهس ڪافي حد تائين سچائي آهي، هو چوي ٿو ته جيئن ته انسان جا سمورا ارادا ۽ جذبا لاشعوري طرح ۾ بيساختگيءَ سان نگاهه، اشاري، ڪنهن جسماني حرڪت يا ڪنهن آواز جي وسيلي ظهور حاصل ڪن ٿا، ان ڪري شعوري ۽ ارادتاً پيدا ٿيندڙ اظهار جا طريقا – جن مان ٻولي يا ڳالهائڻ به هڪ آهي، اوائلي طرح ضرور ڏونگ ڪرڻ، يا ٺڳڻ جي نيت سان وجود ۾ آيا هوندا! جيڪي ماڻهو سياسي تقريربازيءَ، مذهبي وعظ ۽ پنيلائيندڙ مسئلن جي اهڙين لفاظين جي ٻڌڻ تي هريل آهن، انهن کي هن نظريي جي متاڇري سچائيءَ جو ضرور احساس ٿيندو![2]

هڪ نظريو جنهن تي اڪثر ماهر متفق آهن، پر جنهن جو ثبوت ملڻ مشڪل آهي، سو آهي فطري آوازن جو نظريو. آءٌ ذاتي طرح ان نظريي کي ٽي نسبتاً صحيح نظريو سمجهان ٿو ۽ ٻين ٻولين ۾ ان جو ثبوت ملي نه ملي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ان جا ڪافي ثبوت ملن ٿا، ۽ اسان جي ٻوليءَ مان ان نظريي کي ڪافي تقويت ملي ٿي. ان نظريي موجب، جڏهن انسان کي پنهنجي غارن واري اوائلي حياتيءَ ۾ فطري عناصرن سان واسطو پيو، تڏهن هو فطرت کان ڪيترين ڳالهين سکڻ لڳو. انسان باهه به ته قدرت جي

---

(1) هنن نظرين جي تفصيل لاءِ ڏسو:

Mario Pei_ "The Story of Language": Chapter II, pp. 18_24.

(2) Edgar H. Sturtevant – "Introduction to Linguistics" Pp.48-49

اتفاقات مان سکيو. کنوڻ جي ساڙڻ، يا وڻن جي پاڻ ۾ گسڻ سان باهہ پيدا ٿيندي ڏسي ئي انسان باهہ ٻارڻ سکيو. فطرت ۾ ڪيترائي آواز ۽ شور غل سمايل آهن. انهن آوازن جي نقالي ڪندي ڪندي، انسان پنهنجا آواز پيدا ڪرڻ لڳو ۽ انهن آوازن کي اهي ئي معنائون ڏيڻ لڳو جيڪي فطرت جي آواز مان ظاهر ٿي ٿيون. ايتري قدر جو جهنگ جي جانورن ۽ پکين جي ٻولين بہ هن کي نوان نوان آواز ۽ نوان نوان لفظ ٿي ڏنا. ان طرح، ٿيندي ٿيندي، پنهنجي جذبن جي اظهار ڪرڻ ۾ انسان کي سوين ورهيہ لڳي ويا هوندا. ان ۾ ايترو ضرور خيال ۾ رکڻو آهي تہ جتي جتي انساني زندگي نسري، اُسري هوندي، اتي جي فطري آوازن مطابق بنيادي ٻوليون ٿهيون هونديون ۽ اهي ٻوليون جيئن تہ اهڙي ساڳئي ۽ عام محرڪ مان هيون، ان ڪري لازمي طور انهن ۾ ڪافي هڪجهڙائي هوندي.

ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ ليبنز (Leibniz) پهريون شخص هو، جنهن اهو نظريو پيش ڪيو تہ انساني ٻوليون ڪنهن تاريخي طرح محفوظ ٿيل ذريعي مان پيدا نہ ٿيون آهن، پر ڪنهن اوائلي "ڳالهائجڻ" واريءَ ٻوليءَ مان پيدا ٿيون آهن. اهڙوئي ساڳيو نظريو ويهين صديءَ جي اطالوي ماهر ٽرمبيٽيءَ (Trombetti) پيش ڪيو. جنهن ان ڳالهہ تي بحث ڪندي، ٻڌايو تہ انجيل ۾ ذڪر ٿيل بابل جي مناري واري ڳالهہ ڪم از ڪم استعاري طور تہ صحيح آهي تہ سمورين ٻولين جو بنياد هڪڙو آهي.[1]

تاريخ ۾ ٽي چار ڪوششون اهڙيون بہ ڪيون ويون آهن، جن ۾ ٻارن کي ڄائي ڄم کان پري اڪيلائيءَ ۾ بند ڪري ڇڏڻ جا تجربا ڪيا ويا آهن، تہ جيئن اهو پتو پوي تہ اهي ٻار پنهنجي ڪا ٻولي پيدا ڪن ٿا يا نہ، يا فطري طرح هنن ۾ ڳالهائڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي يا نہ. پهريون اهڙو تجربو مصري بادشاهہ سئمٽيخوس (Psammetichos) ڪيو ۽ ٻيو تجربو سسليءَ جي بادشاهہ فريڊرڪ ٻئي 1200ع ۾ ڪيو ۽ ٽيون تجربو 1500ع

(1) Mario Pei_ "The Story of Language" pp. 18_24

جي لڳ ڀڳ اسڪاٽلنڊ جي بادشاهہ جيمس چوٿين ڪيو هو. هندستان ۾ تقريباً ساڳئي زماني ۾ اڪبر بادشاهہ پڻ اهڙو تجربو ڪيو هو. پر انهن وقتن ۾ جيئن تہ اعتبار جوڳا ۽ ڪارآمد سائنسي وسيلا ميسر ڪونہ هئا، ان ڪري انهن تجربن مان ڪجهہ بہ ثابت نہ ٿي سگهيو.

هاڻوڪي زماني ۾ بہ اهڙا مثال ٿيا آهن، جن ۾ ننڍڙا ٻار ڪافي عرصي تائين گهڙن، ڪتن يا باندرن سان گڏ انساني صحبت کان سواءِ پليا آهن، پر انهن جي مثالن بہ ٻولين جي ابتدا معلوم ڪرڻ ۾ ڪا مدد نہ ڪئي.

انهن سمورن نظرين ۽ راين مان هڪڙو لازمي نتيجو هي ٿو نڪري تہ شايد سموريون انساني ٻوليون ڪنهن هڪ ئي بنيادي مک ٻوليءَ مان ڦٽي نڪتيون. هي ٻوليون اهڙين قومن وٽ رهيون، جيڪي ٻاهرينءَ دنيا کان بلڪل ڌڪتجي ويون، ۽ اهي ٻوليون بہ انهن انسانن سان گڏ فنا ٿي ويون: انهن کي دفن ٿيل ٻوليون (Fossilized Languages) سڏجي ٿو. ٻيون ٻوليون اهڙين قومن وٽ رهيون، جيڪي روزگار جي ڳولا ۾ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ، ٻئي هنڌان ٽئين هنڌ لڏينديون رهيون، ۽ ان ڪري سندن ٻوليون بہ بدلجنديون رهيون، ۽ نيون ٻوليون ۽ محاورا وجود ۾ ايندا ويا. ٻولين جي انهيءَ ورهاست لاءِ بہ نظريا پيش ڪيا ويا آهن: هڪ موجب مک ٻولي وڻ جي ٿڙ مثل آهي، ۽ ٻيون ٻوليوُن ان ٿڙ مان ڦٽندڙ ٽارين وانگر. ٻئي نظريي موجب، جنهن کي ’لهرين وارو نظريو‘ (Wave theory) سڏيو وڃي ٿو اهو چيو وڃي ٿو تہ جهڙيءَ طرح پاڻيءَ ۾ پٿر اڇلائڻ سان، ان ۾ لهريون پيدا ٿين ٿيون، بلڪل اهڙيءَ طرح انساني تمدن ۾ اٿلن پٿلن جي ڪري لهرين وانگر نيون نيون ٻوليون پيدا ٿيون.

ڪيترن ئي ماهرن جي هميشه اها آرزو رهي آهي تہ هو سمورين ٻولين جو بنياد ڪنهن هڪ ئي مک ٻوليءَ ۾ ڳولي لهن. اهي ڪوششون اڃا ڪامياب نہ ٿيون آهن. ٻوليون وقت جي گذرڻ سان ايترو تہ بدلجي ٿيون وڃن، جو تاريخي لکيل مواد نہ هجڻ جي صورت ۾ اهو چوڻ مشڪل آهي تہ ڪا خاص ٻولي ڏهہ هزار ورهيہ يا پنج هزار ورهيہ اڳ ڪهڙيءَ شڪل

صورت ۾ هئي. اهو تہ ڪن ٻولين جو تاريخي مواد ملي پيو آهي، جنهن ڪري انهن ٻولين جي قريبي پراڻين صورتن بابت ڪجهہ علم حاصل ڪري سگهيا آهيون، نہ تہ اجا تائين سوين ٻوليون اهڙيون موجود آهن، جن جي ٽي سو سال اڳ ڪهڙي صورت هئي، ان جو پتو لڳائڻ بہ مشڪل آهي.

ان جي باوجود، عالمن وڏيون محنتون ڪري، ڪي بيش بها نتيجا ڪڍيا آهن. انگريزي، آئرش، روسي، اسپيني، يوناني، الباني، آرمينائي ۽ فارسيءَ جهڙين مختلف ٻولين ۾ جڏهن ڪين هڪ بنيادي وحدت نظر آئي، تڏهن هنن اهو اهڃاڻ ڏنو تہ شايد اهي سموريون ٻوليون ڪنهن هڪ ئي مک ٻوليءَ جون ڏيئرون آهن، يعني انهن جو ڪو ساڳيو ئي بنياد آهي. ٻئي طرف وري عربي، عبراني، حبش جي امهارڪ ٻوليءَ ۽ قديم بئبيلان، اسيريا، فونيشيا ۽ ڪارٿيج جي ٻولين ۾ بہ هڪ خاص بنيادي وحدت نظر اچي ٿي، جنهن جي ڪري چئجي ٿو تہ انهن جي ماءُ – ٻولي بہ ڪا هڪڙي ئي آهي. فنش (فنلئنڊ جي ٻولي)، هنگيرين، ترڪي ۽ ايشيائي روس جون گهڻيون ٻوليون هڪ جدا گروهہ ناهين ٿيون، جن جو هاڻ هند-يورپي ٻولين سان قديم لاڳاپو ثابت ڪيو ويو آهي. چيني، برمي، ٿائي ۽ ٿبيٽي ٻولين جو پنهنجو جدا گروهہ آهي، ساڳيءَ طرح ڏکڻ هندستان جي دراوڙي ٻولين – تامل، تليگو ڪئنارين مليالم، منڊا، ۽ بروهي وغيره جو گروهہ الڳ آهي. ملايو- پالينيشيا جون ٻوليون الڳ گروهہ ۾ شمار ٿين ٿيون. جپاني ۽ ڪوريائي ٻوليون جدا گروهہ سان تعلق رکن ٿيون. ان طرح آفريڪا جي ٻولين جا بہ جدا جدا گروهہ _ 'بانتو' وغيره سڏجن ٿا. آمريڪا جي ڳاڙهن هندستانين (Red-Indians) جي ٻولين جو وري گروهہ بلڪل جدا آهي. اهي سمورا مختلف ٻولين جا گروهہ آهن، جن جي اصل ۾ جدا جدا ڪا مک ٻولي هئي، ۽ اهي مک ٻوليون وري ڪنهن پراچين سمي ۾ شايد هڪ ئي بنياد مان اسريون ۽ ايريون.

سنڌي ٻوليءَ جي گروهہ لاءِ موجوده نظريو اهو آهي تہ سنڌي، هند-يورپي ٻولين جي گروهہ مان آهي (جنهن کي جرمن عالم هند-

جرمنڪ (Indo-Germanic) گروهہ سڏين ٿا!) ان گروهہ کي اهو نالو ان ڪري ڏنو اٿن، جو انهيءَ ڪٽنب ۾ سموري يورپ کان وٺي اتر هندستان وارن ملڪن جون اڪثر ٻوليون اچي وڃن ٿيون. هند-يورپي ڪٽنب جي اڪثر ٻولين ۾ هڪ کان وٺي ڏهن تائين انگن، گهر جي ڀاتين جي سڱن جي نالن، ۽ ٻين ڪيترن بنيادي لفظن جا منڍ ساڳين ڌاتن ۾ ڳولي سگهجن ٿا. سنڌيءَ جي ان گروهہ ۾ ڪهڙي حيثيت آهي، ان تي تفصيلي بحث ايندڙ صفحن ۾ ڪيو ويندو.

انهيءَ انڊو-يورپين ڪٽنب ۾ بہ علائقائي ويجهڙائيءَ جي بنياد تي، ننڍا ننڍا گروهہ ناهيا اٿن، جن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

(1) **جرمنڪ گروهہ** جنهن ۾ انگريزي، جرمن، ڊچ، فليمش ۽ ٻيون ويجهيون لاڳاپيل ٻوليون شامل آهن.

(2) **رومانس گروهہ** جنهن ۾ لئٽن، فرينچ، اسپيني، پورچوگيز اٽالين، رومانين، ڪئٽلن، سارڊينين ۽ سئٽزرلئنڊ جي رومانش ٻولي شامل ڪيون وڃن ٿيون.

(3) **سلاوڪ گروهہ** جنهن ۾ روسي، پولش، آئرش، گئلڪ، مئنڪس، برٽونڪ (ويلش، بريٽن ۽ ڪارنش)، ۽ گال ٻوليون اچن ٿيون.

(4) **يوناني گروهہ** جنهن ۾ يوناني، آرمينائي، الباني ٻوليون شمار ٿين ٿيون.

(5) **هند-ايراني گروهہ** جنهن ۾ پهلوي، فارسي، پشتو بلوچي ٻوليون شامل آهن.

(6) **هند-آريائي گروهہ** جنهن ۾ پالي، هندي، بينگالي، اُڙيا، راجستاني، مرهٽي، سنڌي وغيره ٻوليون چيون وڃن ٿيون، جن کي سنسڪرت جي پراڪرتن مان ڦٽل شمار ڪيو وڃي ٿو.

انهن سمورين ٻولين کي گڏي **"هند-يورپي"** ٻوليون سڏين ٿا. ڪجهہ سال اڳ انهن کي انڊو — آرين ٻوليون يعني **هند-آريائي** ٻوليون

چيو ويندو هو پر تاريخي طرح آرين جي مُک قوم هجڻ وارو نظريو هاڻ مشڪوڪ ۽ افسانوي سمجهيو وڃي ٿو ان ڪري ٻولين کي هند-آريائي جي بدران هند-يورپي ٻوليون چيو وڃي ٿو. آرين جي مک قوم واري مسئلي تي اڳيان ڪنهن باب ۾ بحث ڪيو ويو آهي.

انهن ٻولين کي هڪ ئي گروهه جون ٻوليون ان ڪري چيو ويو آهي، جو بنيادي طرح ڪيترين ئي ڳالهين ۾ اهي ٻوليون هڪٻئي سان لاڳاپيل نظر اچن ٿيون. ٻولين کي جن بنيادن تي هڪ ئي گروهه يا اصليت جون ٻوليون سڏجي ٿو انهن جي اڀياس کي ڀيٽ وارو طريقو يا نسبتي طريقو سڏجي ٿو. ضروري آهي تہ انهيءَ نسبتي طريقي (Comparative Method) جو مختصر احوال ڏجي.

جڏهن هڪ ئي ٻولي ڳالهائيندڙ قبيلو ڪن سببن جي ڪري، حصن ۾ ورهائجي وڃي ٿو تڏهن سندن ٻولي بہ مختلف صورتون اختيار ڪرڻ لڳي ٿي؛ ۽ رفتي رفتي اهي مختلف صورتون خود جدا ۽ الڳ حيثيت رکندڙ ٻوليون بنجي وڃن ٿيون. جڏهن ان قوم يا قبيلي جي ڪن ڪٽنبن کي لڏي پلاڻي ڪا وڏي مسافري ڪرڻي پوي ٿي، يا جڏهن ڪي ڪٽنب سمنڊ جهاڳي، يا پربت پار ڪري، دنيا جي ڪنهن ٻيءَ ڪنڊ ۾ پهچن، يا منجهن ڪو اهڙو ڏاريو قبيلو اچي گڏ رهڻ لڳي، جو هنن ۾ جذب ٿيڻ سان گڏ هنن تي نمايان اثر ڪرڻ لڳي ۽ اهي تبديليون جڏهن ڪجھ صديون قائم رهن، تڏهن ٻوليون بنهہ بدلجي وڃن ٿيون. ۽ ٻولين جا ماهر انهن پيدا ٿيل تبديلين ۽ نحوي خصوصيتن کي ڀيٽي، انهن جي بنياد ڳولي لهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. انهيءَ اڀياس کي سڏين ٿا "وياڪرڻي ڀيٽ" (Comparative Grammar). وياڪرڻي ڀيٽ ڪرڻ واري طريقي سان اصلي، اڻ جدا ٿيل، مُک قبيلي جي ڳالهايل ٻوليءَ جون ڪي بنيادي خصوصيتون وري اُسارڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي، ۽ انهيءَ اوساريءَ لاءِ نين پيدا ٿيل ٻولين جي لاڳاپيل ۽ هڪٻئي سان ملندڙ جلندڙ

خصوصيتن جو اپياس ڪيو ويندو آهي.

وياڪرڻي پيٽ ڪرڻ واري طريقي ۾ ٽن ڳالهين جو خاص خيال رکيو ويندو آهي. انهن مان پهرين اهم ڳالهه آهي ”لفظن جي هڪجهڙائي“ (word-similarity). عقل اها ڳالهه آسانيءَ سان تسليم ڪري ٿو تہ ٻن هڪبئي سان لاڳاپيل زبانن ۾ سڃاڻڻ جهڙا ساڳيا لفظ گهڻي تعداد ۾ موجود هوندا. رومانس گروهہ جي ٻولين (فرينچ، اسپيني، پورچوگيز، اٽالين ۽ لئٽن) جي پيٽ مان مراد هرويرو لفظن جي هوبهو يڪسانيت نہ آهي. لفظن جي يڪسانيت هڪبئي کان لفظ اڌارا وٺڻ ڪارڻ بہ پيدا ٿئي ٿي. جيئن عربيءَ ۽ سنڌيءَ جا هڪجهڙا لفظ. ٻولين جي هڪبئي سان جڳري ناتي ۽ مائٽيءَ جو اهو ثبوت مضبوط ترين ان وقت ٿئي ٿو جڏهن هڪجهڙا لفظ اهڙي قسم جا هجن، جيڪي هڪڙيءَ ٻوليءَ مان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ داخل نہ ٿيا هجن، ۽ نڪي ٻنهي ٻولين ۾ وچان ٽئي ڪنهن ٽينءَ ٻوليءَ مان داخل ٿيا هجن. اهڙن اصلوڪن يا بنيادي لفظن ۾ شخصي ضمير (متڪلم، حاضر ۽ غائب)، اهي فعل جيڪي بنيادي ڪمن ڪارين يا حالتن جو مفهوم ادا ڪن_ مثلاً اچڻ ۽ وڃڻ، ڏيڻ ۽ وٺڻ، پيئڻ ۽ کائڻ، جيئڻ ۽ مرڻ، وغيره؛ صفتون، جيڪي عام خصوصيتن لاءِ ڪم اينديون هجن. مثلاً چڱو ۽ مٺو ننڍو ۽ وڏو ٿورو ۽ گهڻو اوچو ۽ اونهو وغيره؛ ۽ اهڙا نالا، جيڪي ڪائنات ۾ عام طرح ملندڙ چيزن لاءِ ڪم اچن _ مثلاً ڌرتي، سج، چنڊ، ڪتو ٻلو پاڻي، مٽي، باهہ وغيره، ۽ بدن جي لڱن ۽ پاڱن جا نالا، اک، ڪن، نڪ، وات، ٽنگ، ٻانهن وغيره؛ ۽ رت جي سڱن جا نالا _ مثلاً پيءُ، ماءُ، ڀيڻ، ڀاءُ، ماسي، پڦي، وغيره؛ انهيءَ اصول جي مکيہ نمائندگي ڪن ٿا. پر جيڪڏهن ڪن بہ ٻن زبانن ۾ هڪجهڙن لفظن جو تعداد ٿورو آهي ۽ اهي لفظ محض تمدني زندگيءَ جي ڪنهن خاص پهلوءَ، مثلاً مذهب وغيره سان لاڳاپيل آهن تہ يقيني طرح اهو چئي سگهجي ٿو تہ هڪڙيءَ ٻوليءَ ٻيءَ کان اهي لفظ محض اڌارا ورتا آهن. هن سلسلي ۾ عربي ۽ سنڌيءَ جو مثال نمايان آهي. ٻولين جي اها ڏي وٺ ڪا خاص ڳالهه ڪانهي ۽ دنيا جي هر ٻوليءَ ساڳيءَ طرح ٻين ٻولين جا لفظ

پنهنجا ڪيا آهن.

نحوي پيٽ جو ٻيو اهڃاڻ آهي مختلف ٻولين جي نحوي اسلوب يا گرامر جي نوعيت جي هڪجهڙائي. جملي ۾ اسم، فعل ۽ ضمير جي بيهڪ، زمانن مطابق فعلن جي ورهاست، ظرفن ۽ حرف جملن جو استعمال، اهي ۽ ٻيون اهڙيءَ نحوي نوعيت جون ڳالهيون، جيڪڏهن ڪن ساڳين اصولن هيٺ مختلف ٻولين ۾ معنوي هڪجهڙائي پيدا ڪنديون هجن تہ انهن جو پاڻ ۾ رشتو ظاهر ٿئي ٿو.*

ٽيون اشارو يا اهڃاڻ آهي: "هڪجهڙيءَ معنيٰ وارن لفظن ۾ هڪجهڙو ۽ باقاعدي فرق" (consistent difference)_ سنڌيءَ ۽ سنسڪرت جي پراڪرتن جي لفظن جي استعمال ۾ هڪ باقاعدي هڪجهڙائيءَ سان گڏ باقاعدي فرق نظر اچي ٿو. ساڳيو باقاعدي فرق اوهان کي رومانس ٻولين ۾ نظر ايندو. انهن ڳالهين کان سواءِ ٻيون بہ ڪيتريون ڳالهيون خيال ۾ رکڻيون پون ٿيون. مثال طور ٻولين جي هر گروهہ جو مجموعي تمدني پس منظر ٻولين جي ساڳئي بنياد جو ڪافي پختو ثبوت مهيا ڪري ٿو.

ٻولين جي ان قسم جي يڪسانيت کي ڏسي، ان جي جواز ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، ۽ ان جواز جي ڳولا ۾ جتي علم ۽ ڄاڻ کي دخل هو، اتي سياسي، سماجي ۽ قوميٰ ڳالهين کي بہ دخل هو. هندستان ۾ سنسڪرت جو اڀياس هزارين ورهين کان رهيو هو ۽ ان جي گرامر ۽ وياڪرڻ تي اهڙا بلند پايي جا ڪتاب لکيا ويا هئا، جو يورپي عالم اڄ تائين انهن ليکڪن جا نالا ادب ۽ احترام سان وٺندا آهن. اڄ تائين، 400 ق.م جي وياڪرڻي ڄاڻو "پاڻنيءَ" کي دنيا جو وڏي ۾ وڏو وياڪرڻي ڄاڻو (Grammarian) مڃيو وڃي ٿو ۽ دراصل کيس گرامر جي سائنس جو ابو تصور ڪيو وڃي ٿو. سنسڪرت جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ سان، ۽ ان جو يورپ جي ٻولين _ يوناني، لاطيني گروهہ جي ٻولين ۽ جرمن وغيره_ سان سنڌس ويجهو لاڳاپو ڏسي، يورپ ۾ هڪ عجيب تحريڪ پيدا ٿي. جرمني

ان وقت هڪ نئين جذبي هيٺ پنهنجي جرمن قوم کي دنيا جي بهترين قوم ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مشغول هئي. ان تحريڪ ايتريقدر خطرناڪ نسلي صورت اختيار ڪئي، جنهن ۾ ٻن مهاياري لڙاين کان سواءِ، لکين يهودين جو اهو ڪوس شروع ٿيو جو هنن تي ٿيل ظلمن، اتياچارن ۽ وحشي سلوڪن بابت پڙهي، انسان جي انسان هجڻ مان ايمان ڏڏي ٿو وڃي. ان تحريڪ جي ابتدائي صورت ۾ جرمن ماهرن کي سنسڪرت هڪ هٿيو ٿي ڪم آئي، ۽ هنن پاڻ کي متاهين نسل ثابت ڪرڻ لاءِ، هڪ آرين قوم جو اولهہ کان اوپر ۾ اچي آباد ٿيڻ جو افسانو پيدا ڪيو. جرمنن پنهنجي نالي کي "شرمن" ۽ "شرما" سان مترادف ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ اهو نظريو ڦهلايو تہ نسلي بنياد تي آريا نسل انسان ذات ۾ سڀ کان اوچو نسل هو، ۽ جيئن تہ جرمن ئي آرين جا پونير هئا، ان ڪري دنيا تي حڪومت ڪرڻ جو حق فقط جرمنن کي ئي هو. جهڙيءَ طرح هندو جاتيءَ ۾ برهمڻن ۽ کترين جي مقابلي ۾ شودرن کي نيچ ذات سمجهيو ٿي ويو، تهڙيءَ طرح جرمن پاڻ کي اوچي ذات ۽ باقي دنيا کي شودر بنائڻ ۾ مصروف ٿي ويا. ايترو ميٺو پوندو تہ اهي ڪوششون بي انتها علمي چاڻ جي پردي ۾ ڪيون ويون، ۽ چاڪاڻ تہ ان وقت هندستان بلڪ يورپ جا ڪيترائي ملڪ جرمنن کان علم ۾ گهٽو پوئتي هئا. اِنهيءَ علمي چولي ۾ هڪ خطرناڪ تحريڪ کي بي نقاب ڪرڻ ۾ ڪافي وقت لڳي ويو.

ٻئي طرف هندستان ۾ آزاديءَ جي طلب ۽ قوم پرستي زور وٺڻ لڳي هئي، ۽ انگريزن کي اچي پنهنجي سر جو خطرو لڳو. هندستاني عالمن پنهنجي قديم سڌريل تمدن ۽ بهترين ٻوليءَ جا ڳڻ ڳائي. هندستانين ۾ پنهنجي قوميت جي احساس جاڳائڻ جي ڪوشش ڪئي. ان سلسلي ۾ بال گنگاڌر تلڪ، سچانند، اروبند گهوش ۽ ٻين چڱو ڀرو ورتو ۽ سندن ڪتابن ماڻهن ۾ هڪ نئين جاڳرتا پيدا ڪرڻ شروع ڪئي. انگريزن ان تحريڪ کي ڪمزور بنائڻ لاءِ هڪ طرف جرمن عالمن جي پٺڀرائيءَ ۾

پنهنجي عالمن کان ڪتاب لکايا ۽ ٻئي طرف خود هندستاني عالمن جي قوم پرستيءَ کي اهڙيءَ طرح موڙڻ شروع ڪيو جو اهي ئي ڪتاب، جن جو مقصد قوميت جو احساس جاڳائڻ هو محض هڪ نظرياتي اختلاف بڻجي رهجي ويا. هندستان جي اڪثر آدمشماري پورهيتن ۽ مزورن جي هئي؛ انهن ۾ پنهنجي جاڳرتا جاڳائڻ بدران کين ڌرم، نسل، ذات پات ۽ ڇوت ڇات جون ٻوليون ٻڌائي هندستاني عالمن انگريزن جا هٿ مضبوط ڪيا.

انهن ٻنهي تحريڪن جي درپردي ٻولين جو علم ٻه ترقي ڪندو ويو. پر انهيءَ علم جو پس منظر، جو شروع کان غلط ۽ هٺراڊو بڻايو ويو هو، سو ان جو لب لباب اهو هو ته هڪ ڊارين قوم "آريا"، جيڪي اصلي يورپ يا ڪٿان وچ ايشيا يا بالائي ايشيا جا باشندا هئا، ۽ هڪ سڌريل تمدن جا باني هئا، سي لڏپلاڻ ڪري، هندستان تي حملہ آور ٿيا، ۽ هندستان کي فتح ڪري، اتي سنسڪرت عام ڪرڻ سان گڏ، هڪ نئون ۽ بهتر تمدن پيدا ڪرڻ لڳا. يورپ ۾ جيئن ته نسلي امتياز جي هوا گهلڻ شروع ٿي هئي، سو هرڪو آرين جي اصلوڪي ماڳ کي پنهنجي پنهنجي ملڪ ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ۽ دراصل ان نظريي جي محض افسانوي حيثيت انهيءَ جهيڙي مان ئي ظاهر ٿي ٿي پيئي: ڪن چيو ته آرين جو اصلوڪو گهر جرمنيءَ جي رائين نديءَ جي ڪناري تي هو ڪن ٿي چيو ته آريا اصل سائيبريا جا رهاڪو هئا. ڪن اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته آرين جو اصلوڪو ماڳ فنلئنڊ هو: ته ڪي وري وچ ايشيا، ترڪستان ۽ ايشيا مائنر جا نظريا پيش ڪرڻ لڳا. اسان جي هندستاني ماهرن وري اهو اصلوڪو ماڳ ميرو پربت ۽ اتر قطب طرف ٻڌائڻ شروع ڪيو. انهيءَ جهيڙي ۾ يورپ جا ماهر نيٺ هڪ ئي ڳالهہ تي اچي بيٺا ته آرين جو اصل ماڳ يورپ جي اتر ۾ هو. ان ڪري آرين کي سڏيو ويو "ناردڪ نسل" (Nordic Race) ۽ اهو نسل قديم ماضيءَ ۾ هيٺ لهي، يورپ ۾ ڦهلجي ويو.

علم الانسان جي ترقيءَ انهن نظرين تي وقت بہ وقت پاڻي ڦيرائي

تي چڙهيو. توخارين ۽ هٽي ٻولين جي رڪارڊ هٿ اچڻ سان، هڪ دفعو وري اهو بحث شروع ٿيو تہ آريا شايد اصل کان ايشيا جا ئي باشندا هئا. چاڪاڻ تہ اهي پراڻي ۾ پراڻيون زبانون 1500 _ 1700 ق.م جون هيون، ۽ هند يورپي زبانن جو ويجهي ۾ ويجهو مثال انهن تي مهيا ڪيو. پر ڪي عالم اهڙا بہ هئا، جن انهيءَ منجهيل سُٽ جي ڦوري کي علمي طور سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. علم الانسان (Anthropology) جيوَ - وديا (Biology) ۽ لسانيات جي بنياد تي هنن ثابت ڪيو تہ آرين جي نسل وارو نظريو محض افسانو ۽ جرمن عالمن جو ذهني اختراع آهي. ان جو تفصلي احوال اسين سنڌي تمدن جي باب ۾ ڪنداسون، چاڪاڻ تہ هن باب ۾ اسان جو مقصد فقط مختلف ٻولين جي اسرڻ سان آهي. انهن ٻنهي گروهن مان صحيح ڪير آهي، سو هڪ ڏگهو بحث آهي _ ۽ جدا باب ۾ ان جو تذڪرو وڌيڪ مناسب ٿيندو.

ان صورتحال ۾ آريا ٻاهران آيا، يا ڪا قوم هندستان مان ٻاهر پهتي. ان جي فيصلي کي عارضي طرح ملتوي ڪري، هت اهو ڄاڻائڻ لازمي آهي تہ دنيا جي ڪيترين ئي ٻولين ۾ هڪ وحدت نظر اچي ٿي، جنهن جي اپياس مان هڪ نتيجو هيءَ نڪري ٿو تہ انهن سمورين ٻولين جي ڪا هڪ ئي ماءُ ۽ مک ٻولي هئي، جنهن کي هاڻ هند-يورپي ٻولي سڏين ٿا، ۽ ان مک ٻوليءَ جون مکيہ ۽ قديم ترين ڏيئرون بتدريج سنسڪرت، هٽي، اويستا، توخارين، يوناني ۽ لئٽن آهن. يورپي عالمن انهن سمورين ٻولين جو اپياس ڪري، سيني جون ٻنہ عام ۽ ساڳيون خصوصيتون جمع ڪري، اصل هند يورپي ٻولي يعني مک ٻوليءَ جي هٿراڌو صورت تشڪيل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. استرتوانٽ انهيءَ کي هند يورپي بدران پروٽو-انڊو-يورپين سڏڻ پسند ڪيو آهي، پر جيئن تہ هند يورپي وڌيڪ سولو نالو آهي، ان ڪري اسين ان کي هند-يورپي ٻولي ئي سڏينداسون.

ان سان گڏ هڪ ٻيو اختلاف راءِ آهي سنسڪرت جي قدامت جو. اصلي سنسڪرت يا ويدڪ سنسڪرت لاءِ اهو چيو ويو تہ پراڻي ۾ پراڻو

ويد_رگ ويد – گهٽي ۾ گهٽ تہ بہ 1500 ق.م جو آهي. ان جي پس منظر ۾ بہ اهوئي آرين جي ٻاهران اچي حملي ڪرڻ جو تصور هو. ڏيهي عالمن ويدن اندر سمايل نيم تاريخي مواد، علم نجوم ۽ ٻين بنيادن تي اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ويد گهٽ ۾ گهٽ 5000 ورهيہ پراڻا آهن. پر ان ڳالهہ کي هندستاني عالمن جي قومي وڏائي تصور ڪري يورپي عالم ريٽيندا آيا. پر هاڻ جڏهن هتي زبان جو رڪارڊ مليو تہ ان مان پتو پيو تہ خود اهو رڪارڊ اٽڪل 1700 ق.م جو آهي، ۽ انهن ۾ جيڪي نالا سمايل آهن، سي ويدڪ سنسڪرت منجهان نڪتل آهن. ويدڪ سنسڪرت ۽ هتي ٻولين ۾ جيڪو لساني فرق آهي، ان لاءِ اهو اندازو لڳايو ويو آهي تہ ويدڪ سنسڪرت گهٽ نہ. تہ بہ اٽڪل 500 ورهيہ هتيءَ کان پراڻي آهي، ۽ هتي ٻولي، جن ڳالهين ۾ سنسڪرت کان مختلف آهي، اهي ڳالهيون ۽ تبديليون هڪ ئي مک ٻوليءَ مان نڪتل ٻن ٻولين ۾ گهٽ ۾ گهٽ 500 ورهين ۾ پيدا ٿيون هونديون، ۽ اجا بہ چاڪاڻ تہ هتراڌو ٿاهيل هند- يورپي ٻوليءَ ۾ ڪيتريون ڳالهيون اهڙيون آهن، جن جو جواز نہ ٿو ملي، ان ڪري قدامت جو حساب بہ دراصل غيريقيني ۽ غير معين آهي.

هند يورپيءَ جي ان هتراڌو تشڪيل لاءِ ائين چيو وڃي ٿو تہ جڏهن ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ گروهن ۾ ورهائجي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پهچڻ لڳا، تڏهن هر گروهہ جي پنهنجي پنهنجي ٻولي بنجي ويئي، ليڪن منجهن اصلي وحدت قائم رهي، ۽ سمورين ٻولين جي ڪن خاص نشانين مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ڪا خاص ٻولي اصلوڪيءَ هند-يورپي ٻوليءَ کان ڪيتريءَ حد تائين مختلف آهي، ۽ ڪهڙيون ڳالهيون انهن جي ان اختلاف جو سبب بنيون.

ويدڪ سنسڪرت ٻولي سيني کان وڏيڪ صوتي ۽ نحوي لحاظ کان هند- يورپيءَ کي ويجهي آهي. ويدڪ سنسڪرت ٻاهران هندستان ۾ پهتي، يا ان حد تي اُتي اڳيئي موجود هئي، بهرحال ان کان پوءِ 400 ق.م تائينءَ جي تبديلين لاءِ لساني ماهر خاموش آهن، چاڪاڻ تہ ان دور جو

ڪوبہ رڪارڊ پيش ڪرڻ لاءِ ڪونہ ٿو ملي. اٽڪل 400 ق.م ۾ پاڻنيءَ جو گرامر لکيو ويو جنهن سنسڪرت جي وياڪرڻ، اچارن ۽ اندروني بناوت جا قاعدا قانون ۽ حدون مقرر ڪري ڇڏيون ۽ ان کان پوءِ جيڪا سنسڪرت لکجڻ يا ڳالهائجڻ لڳي، سا پاڻنيءَ جي مقرر ڪيل انهن اصولن موجب هئي. نتيجو اهو نڪتو جو سنسڪرت انهن بندشن جي ڪري هڪ خاص صورت اختيار ڪري بيٺي. پر ڪنهن بہ ٻوليءَ کي بدلجڻ کان روڪي نہ ٿو سگهجي. پاڻنيءَ جي اصولن جي باوجود، مقامي اثرن جي ڪري ٻولي بدلجڻ لڳي. ان وقت جا اديب هڪ مخصوص ٻولي پاڻنيءَ جي ڄاڻايل اصولن موجب لکندا رهيا. ان ٻوليءَ کي ڪلاسيڪي سنسڪرت سڏيو وڃي ٿو. پر ڳالهائجڻ واري ٻولي بدلجندي رهي، ۽ ان جون اهي بہ صورتون پاڻ ۾ ڪير ڪنڌ تي اڳتي وڌڻ لڳيون. ان حد تائين، جو ڪي ناٽڪ اهڙا بہ مليا آهن، جن ۾ راجائون، وزير ۽ برهمڻ پاڻنيءَ جي سنسڪرت ۾ ٿا ڳالهائين تہ جواب ڏيڻ وارا سپاهي، ٻانها يا واپاري ۽ ٻيا عام ماڻهو ان وقت جي ڳالهائجڻ وارين ٻولين يا پراڪرتن ۾ ٿا ڳالهائين[1].

پراڪرتن جي وڌڻ جي اها صورتحال ڪجهہ عرصي کان هلندي آئي، ۽ علائقائي بنيادن تي پراڪرتون مختلف صورتون اختيار ڪري علائقائي ٻوليون بڻجنديون ويون. ان بنياد تي هندستان جي ٻولين کي پنجن دورن ۾ ورهايو وڃي ٿو:

(1) **ويدڪ سنسڪرت:** اڻ ڪٿيل دور (شايد 2500 ق.م) کان 1500 ق.م تائين

(2) **براهمڻ، پراڻ ۽ سوترن جي سنسڪرت:** 1500 ق.م کان 400 ق.م تائين

(3) **پاڻنيءَ جي وياڪرڻي يا ڪلاسيڪي سنسڪرت:** 400 ق.م کان 250 ق.م تائين.

---

(1) وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو: S.M Katre: "Prakrit Language" pp. 22-23

(4) **اڻ-وياڪرڻي يا اپڀرمش (اپڀرنش)**: 250 ق.م کان 250ع تائين

(5) **وياڪرڻي پراڪرتون**: 250ع کان اڄ تائين

جاڻن جو اهو رايو آهي تہ موجوده پراڪرتي ٻولين کي ڪلاسيڪي يا وياڪرڻي سنسڪرت مان نہ پر اڻ-وياڪرڻي يا اپڀرنش ٻوليءَ مان نڪتل سمجهڻ گهرجي.[1]

پراڪرتن جو اڀياس ڪندي بہ ساڳئي نتيجي تي پهچبو. پراڪرتن جي نحوين پراڪرتن جي لفظن کي هيٺين ٽن صورتن ۾ جاچيو آهي:

(1) **تتسمس** — اهي لفظ جيڪي سنسڪرت ۽ پراڪرتن ۾ هوبهو ساڳيا آهن.

(2) **تدڀوس** — اهي لفظ جيڪي سنسڪرت کان ورتل آهن، ۽ پراڪرتي اصولن موجب مٽجي ويا آهن.

(3) **ديسي** — علائقائي لفظ جيڪي بہ گهڻو ڪري سنسڪرت مان آيا، پر انهن جو اصل ڳولڻ مشڪل آهي.[2]

هيمچندر اپڀرنش ٻولين جي جيڪا وچور ڏني آهي، سا هيءَ آهي:[3]

1. **اپڀيري** — سنڌي ۽ مارواڙي

2. **آونتي** — (اوير راجپوتاني). گرجري (گجري — گجراتي)

(1) Max Muller "Collected Works" pp.181_182. "All these languages and dialects must be considered as the descendents not of grammatical Sanskrit, nor of grammatical prakrits, but of the various Apabhramsas spoken in different parts of India." (ibid).

(2) Hornle_Prakrit Lakshawam"_ p. 1; and Hemchandar's "Desi Nam_mala", edited by Pischel and Buhler_ (Bombay 1880 A.D) pp.8_9.

(3) Ibid

1. بهلڪ – پنجابي
2. شورسيني – هندي (پڇمي هندي)
3. ماگڌي يا پراچيه – پوربي هندي
4. اودري – اڙيا
5. گوڙي – بينگالي
6. دڪشٽتيه (ڏاڪٽي) يا ويدريڪ – مرهٽي.
7. پيپالي – نيپالي

هيمچندر ۽ ٻين نحوين ٻولين جي اها ورهاست علائقائي بنيادن کي خيال ۾ رکي، ۽ پراڪرتن ۾ سنسڪرت جي لفظن جو اندازو لڳائي، ڪئي هئي. جيتوڻيڪ انهيءَ ورهاست جا لساني علمي بنياد نهايت ڪمزور آهن، ان هوندي به اهو اولين اندازو صحيح راهه تي هو.

اسان کي هاڻ اهو جاچڻو آهي ته انهن سمورن نظرين جي هوندي، سنڌي ٻولي ڪهڙي لساني گروهه ۾ شامل آهي، ۽ ان گروهه ۾ ڪيس شامل ڪرڻ لاءِ ڪهڙا سبب آهن. سنڌيءَ لاءِ هيستائين جيڪي رايا پيش ڪيا ويا آهن، اپڀرنش وراچڊ ڪان وٺي عربي ۽ سامي صفت ماخذن تائين، انهن کي پاسيرو رکي، اچو ته جاچيون ته سنڌيءَ جون ڪهڙيون اهم خصوصيتون آهن، ڪهڙين ٻولين سان ان جي عزازت قرابت آهي، ۽ ڪهڙين ٻولين سان ان جو فقط مٿاڇرو لاڳاپو رهيو آهي.

باب ٻيو

سنڌي ٻولي

سنڌي ٻوليءَ جي مقام ۽ گروهه جاچڻ لاءِ ٻه شاهديون ضروري آهن: ٻاهرين شاهدي ۽ اندروني شاهدي . ٻاهرين شاهديءَ ۾ اسين اهو واضح ڪنداسين تہ تمدني ۽ علم الانسان جي بنيادن تي سنڌي ٻاهرين ٻولين سان ڪهڙو لاڳاپو تي رکي؛ ۽ اندروني نحوي بناوت ان کي ڪهڙين ٻولين سان تي ملائي.

ٻاهرين شاهدي: تمدني ۽ علائقائي ويجهڙائي ٻولين جي هڪجهڙائيءَ تي وڏي ۾ وڏو اثر ڪري تي. ڪنهن وقت سنڌ جو پرڳڻو هڪ خودمختيار ملڪ هو ۽ سنڌجي موجوده حدن کان گهڻو وڏو هو. منجهس موجوده پنجاب ۽ ٻهاولپور جا ڪجهه حصا، لس ٻيلو ڪڇ ۽ موجوده بلوچستان جو تورو ڏاڪٽو حصو اچي تي ويا. ان ڪري انهن تڪرن جي ٻولين سان سنڌي ٻوليءَ جو گهري ۾ گهرو لاڳاپو آهي؛ بلڪ ائين چئي سگهجي ٿو تہ انهن حصن ۾ جيڪي خاص ٻوليون ۽ محاورا – پنجابي، ملتاني، سرائڪي، ڪڇي وغيره – ڳالهايا وڃن ٿا، انهن تي گهٽي ۾ گهٽو اثر آهي ئي سنڌيءَ جو ۽ هڪ طرح اهي سنڌيءَ جون اپڀاشائون آهن.

سنڌ جي پنهنجي علائقن جي ٻولين کان سواءِ، سنڌيءَ جو لاڳاپو ٻين قريبي علائقن جي ٻولين سان بہ ڪافي ويجهو آهي. قبل از تاريخي دور ۾ – بلڪ تاريخي دور ۾ پڻ -- هندستان ڪافي عرصو هڪ مشترڪ سماجي ۽ سياسي ايڪو تي رهيو آهي، ۽ ان دور ۾ درٻاري زبانن – پنهنجن توڙي پراين ٻولين- سيني علاقائي ٻولين تي ضرور اثر ڪيو هوندو. اهو نتيجو ڪڍڻ ڪو غير علمي نہ آهي. مغلن جي زماني جو ئي مثال وٺو تہ سندن درٻاري زبان فارسيءَ جو اثر بينگاليءَ جهڙي شڌ زبان بہ قبول ڪرڻ کان رهي نہ سگهي، ۽ ان وقت جي فارسيءَ جي آميزش جا مثال هندستان

جي هڪ چيزي کان ٻئي چيزي تائين نظر اچن ٿا. ساڳيءَ طرح هندستان جي انهيءَ سماجي ايڪي ۾ سنسڪرت جو دور گهڻي ۾ گهڻو رهيو آهي، ان ڪري سيني زبانن ۾ سنسڪرت جا گهڻي ۾ گهڻا لفظ محاورا ۽ ترڪيبون ملن ٿيون، پوءِ اهي ويدڪ سنسڪرت جون هجن يا ڪلاسيڪي سنسڪرت جون. انهن مان ڪيتريون تہ سڌو سنئون سنسڪرت جي شاخن، پراڪرتن ۽ بگڙيل محاورن مان بنيون آهن. ان ڪري هندستان جي ڪل ٻولين ۾ اهو هڪ اثر يڪسان نظر ايندو. البتہ ائين آهي تہ خود انهن اصلوڪين مقامي ٻولين ۽ پراڪرتن جو مونئدڙ اثر بہ ڪلاسيڪي بلڪ ان کان بہ پراڻيءَ سنسڪرت تي ٿيندو رهيو آهي. ايس. ايم. ڪاتري پنهنجي ڪتاب "پراڪرت ٻوليون ۽ سندن هندستاني تمدن ۾ حصو" ۾ ان تي چڱو بحث ڪيو آهي.[1]

انهن سيني زبانن ۾ هزارين لفظ اهڙا ملي سگهن ٿا جن جو سنسڪرتي اصل ثابت ڪري سگهجي ٿو. خود دراوڙي ٻوليون بہ ان اثر کان رهي نہ سگهيون ۽ بيشمار لفظ سنسڪرت اصليت جا انهن ٻولين ۾ جذب ٿي ويا. خود "دراوڙ" لفظ کي ويدڪ سنسڪرت مان ثابت ڪري سگهجي ٿو. ائين ضرور آهي تہ چاڪاڻ تہ دراوڙي ٻوليون هندستاني ٻوليون هيون ۽ هندستان ۾ ئي رائج هيون، ان ڪري انهن جا بہ ڪيترائي لفظ خود پراڻيءَ سنسڪرت ۾ شامل ٿيل آهن.

هندستان کان ٻاهرين ٻولين سان سنڌيءَ جي لاڳاپي ظاهر ڪرڻ کان اڳ آءٌ پنهنجو نظريو بيان ڪريان تہ بهتر، چاڪاڻ تہ اهو نظريو ئي بنيادي طرح سنڌيءَ جو ٻاهرين ٻولين سان لاڳاپو ظاهر ڪندو. اهو نظريو هي آهي تہ تاريخ کان اڳ واري هڪ دور ۾ هڙپا کان موهن جي دڙي تائين يعني هاڻوڪي سنڌ ۽ ان جي اتر ۾ پنجاب جي ڪجھ حصي تائين هڪ قوم آباد هئي، جا هر لحاظ کان هڪ سڌريل قوم هئي، جنهن وٽ هڪ سنو تمدن هو، سڌريل زبان هئي، ۽ جنهن جا ماڻهو رهڻي ڪرڻيءَ ۾ دنيا جي

(1) S.M Katre-"Prakrit Languages" pp. 43-63.

ڪيترن ٻين ملڪن کان وڌيڪ سکيا ستابا ۽ منظم هئا. سنڌن تهذيب جو نظارو هڙپا، موهن جي دڙي ۽ چاهوڙ جي دڙي جي منظرن مان ظاهر آهي. اٽڪل 5000 ورهيه ق.م ۾ ان قوم وٽ پنهنجي زبان هئي، جا ڪم از ڪم ڪن مستثنات کان سواءِ، سنڌ جي هاٽوڪيءَ ايراضيءَ اندر رائج آهي. اها زبان خالص ديسي زبان هئي ۽ ان ۾ ڪنهن ٻاهرئين اثر کي دخل نه هو. موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي تهذيبن جي ڪنهن وچئين دور ۾ خانه جنگي، ۽ ڪن سماجي صورتن جي اوسر جهڙوڪ ذاتي ملڪيت ۽ منظم مذهب ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ ذات پات جا فرق، ان سهڻيءَ تهذيب کي نابود ڪرڻ جا ڪارڻ بنيا. اهو نابوديءَ جو دور ڪو ٿوريءَ مدت وارو دور نه هو. ان ۾ ڪي صديون لڳي ويون. خانه جنگيءَ ۽ ٻين اهڙين براين جو هڪڙو اثر ته اهو ٿيو جو ڪي قبيلا ذات پات جي فرق ۽ ڇوت ڇات جي ڪري سنڌ مان لڏڻ لڳا: ڪي اوپر طرف وڌيا ته ڪي اولهه طرف. خشڪيءَ رستي ۽ ساموندي رستي، نون گهرن جي تلاش ۾ نڪري پيا. جيڪي اولهه طرف وڌيا، انهن جتي رهڻ جو سٿو ڏٺو اتي اُهي پنهنجي پراڻيءَ تهذيب کي جاري رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. انهن مان ڪي قبيلا سمير ۽ بابل علائقن ۾ پنهنجا گهر اڏي، پنهنجن ابن ڏاڏن وانگر سهڻي طريقي سان زندگي گذارڻ لڳا.

جتي هو آباد ٿيا، اتي جي مقامي ماڻهن سان هنن کي الائجي ڪهڙيون جنگيون جوٽيون پيون ۽ ڪهڙيون سازشون سٽيون پيون، ۽ ڪو وقت اهڙو آيو جو اهي قبيلا انهن هنڌن جي اثر رکندڙ ماڻهن مان شمار ٿيڻ لڳا ۽ اتي جي مذهب ۽ سماجي زندگيءَ ۾ هنن جو چڱو خاصو اثر قائم ٿيو. اتي رهندي به هو پنهنجي اباڻي وطن کي وساري نه سگهيا ۽ جيئن پراچين تهذيبن جو قاعدو آهي ته پنهنجن مري ويل ابن ڏاڏن کي ديوتائن جو درجو ڏنو ويندو آهي، تيئن هو پنهنجي وطن جي تهذيب ۽ ياد لاءِ شاعريءَ جي حد تائين مبالغي آرائيءَ کان به نه رهيا. پنهنجي وطن "دمون" يا "دلمون" کي هو ديوتائن ۽ سون چانديءَ جي زمين سڏڻ لڳا. جتان هنن جي لاءِ گهوڙا،

عاج ۽ ڪپڙو وغيره ڪافي وقت تائين ايندو رهيو. پر ساڳئي وقت، جن حالتن ۾ هنن کي پنهنجا گهر ڇڏڻا پيا هئا، انهن ڳالهين کي ياد ڪري هنن جي روح مان ڏوراپو ۽ بددعا بہ نڪرڻ لڳي ۽ هو اهي پيش گوئيون ڪرڻ لڳا تہ سندن ڪجهہ وقت اڳ جا ديس ياڻي ڪنهن مرض ۽ آفت جي وڳهي فنا ٿي ويندا. تاريخي طرح بہ اها ڳالهہ سچي ثابت ٿي ۽ ٿوري ئي عرصي کان پوءِ رکي رکي ايندڙ خانہ جنگيءَ ۽ درياء جي اوچتي پيٽ ڦرڻ جي ڪري هڙپا ۽ موهن جو دڙو تباهہ ٿي، هميشه لاءِ مٽيءَ هيٺ دٻجي ويا. هي رايو ڊاڪٽر نوح ڪريمر (Noah Crammer) جو آهي. ڊاڪٽر ڪريمر آمريڪا ۾ سميريالاجيءَ جو وڏو ماهر ۽ ڄاڻو سمجهيو وڃي ٿو. هن سمير جي تختين وارين لکيتن کي پڙهي، اهو نظريو پيش ڪيو آهي تہ سميري تمدن جا انسان، جنهن "دلمون" ملڪ جي ساراهہ مان ڍاپن ئي نہ ٿا ۽ بار بار ان کي ديوتائن جو ملڪ چون ٿا، سو لاشڪ موهن جي دڙي وارو ملڪ هو. ان لاءِ هن تمدني ۽ تاريخي ثبوت پيش ڪيا آهن. هو چوي ٿو تہ اهو تہ ثابت ٿي چڪو آهي، تہ سمير، اُر ۽ سوسا سان سنڌ جو خشڪي توڙي بحري واپار هلندو هو. ان جو اهڃاڻ ان ڳالهہ مان ملي ٿو تہ سنڌو تهذيب جون اتڪل ٽيهہ مهرون سميري کوٽائين ۾ مليون آهن، ۽ ساڳيءَ طرح ڪجهہ سميري مهرون موهن جي دڙي مان پڻ مليون آهن. انهيءَ حقيقت مان ٻنهي تمدنن جي پاڻ ۾ واپاري يا سياسي ڏيتي ليتي ۽ لهہ وچڙ ثابت ٿئي ٿي. سمير مان عاج جو سامان ملڻ ۽ عاج جي درآمد ڪرڻ جو سندن ادب ۾ ذڪر، پڪيءَ پختيءَ طرح ثابت ڪري ٿو تہ 'دلمون'ان تهذيب يا ملڪ کي سڏيو اٿن، جتان کين عاج ملندو هو ۽ اهو ملڪ سندن اوير ۾ آهي. سميري تختين مان هڪ تي هيءَ لکيت ملي ٿي:

"اهو ملڪ، جو سمير جي اوير ڏي آهي، ۽ جتان ٻيڙين جي ذريعي گهڻو ڪجهہ هت اچي ٿو. اهو اهڙو ملڪ آهي، جتان سج ايري ٿو ۽ اهو بهشت آهي، جتي ڪو مريض نہ آهي، ڪي

بيواهون ۽ يتيم بار نہ آهن. ۽ دنيا جا سمورا ملڪ دلمون ڏي پنهنجون شيون موڪلين ٿا.“

هي اهڙا لفظ آهن، جيڪي فقط عقيدت وچان ئي چيا ويا هوندا، ۽ ان عقيدت جو پس منظر اهوئي هو تہ موهن جي دڙي جي تهذيب، سميري تهذيب جو سرچشمو هئي ۽ سميرين منجهان ڪجهہ ماڻهن جا ابا ڏاڏا اتان ئي آيا هئا. ڊاڪٽر ڪريمر اڳتي هلي چوي ٿو تہ ڪي عالم ”دلمون“ کي ايراني نار جي بحرين ڏانهن اشارو سمجهن ٿا، پر اهو غلط آهي، ڇو تہ اتي هاڻي يا قديم زماني ۾ هاٿيءَ جي وجود جو نشان ڪونہ ٿو ملي. ڊينمارڪ جا ڪيترا علم الانسان جا ماهر سالن کان بحرين جون کوٽايون ڪندي ٿڪجي پيا آهن، ۽ هاڻ ان ڳولا کي ڇڏيو ويا اٿن. [1]

ڊاڪٽر ڪريمر جو اهو رايو منهنجي نظريي جي تائيد ڪري ٿو. موهن جي دڙي مان لڌل مهرن ۾ ٽي چار مهرون اهڙيون آهن، جن تي منهنجي پڙهڻيءَ موجب، ”ڪوٽ مون“ ”ڪوٽ ٿل مون“ ۽ ”ڪوٽ مهن“ لفظ اچن ٿا. منهنجي خيال ۾ موهن جي دڙي جي پوئين دور ۾ ٿئي يا ٿئي تهہ واري ڪنهن شهر کي ”ٿل مهن“ يا ”ٿل مون“ سڏيندا هئا، جنهن کي سميرين 1800 ق.م ۾ ”دل مون (دلمون) سڏيو ٿو ڀانئجي. انهن مهرن جي پڙهڻيءَ جي سمجهاڻي ٻوليءَ جي بحث تائين ملتوي ڪري، هت ايترو چوڻ ڪافي آهي تہ تمدني توڙي ٻين ثابتين جي بنياد تي هڪ معقول حد تائين خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌو تهذيب سميري تهذيب جو سرچشمو هئي.

اهي تہ هئا سنڌي قبيلا، جيڪي سمير ۽ بابل طرف نڪري پيا. ٻيا قبيلا وري اوڀر طرف وڌيا ۽ پنجاب کان ٿيندي، بينڪون ڪندي، گنگا جمنا دوآبي ۾ رهي، پنهنجي تهذيب سنوارڻ شروع ڪيائون. ۽ جيئن تہ پاڻيءَ جو سنو ان وقت تهذيبن جي آماجگاهہ بنجندو هو، جيتريقدر ٿي سگهيو هي سنڌي، ويندي ويندي، پنهنجي تهذيب جا نشان سنڌوءَ جي

(1) Dr. Noah Grammer- Reported in “Dawn” Karachi, Dated: December 1960

ڪناري چڙهندا ويا. سندن تهذيب جا نشان ڪئمبلپور ضلعي ۾ اٽڪ ۽ ان جي آسپاس دريا جي ڪناري ڪناري، ڪن وڏن پهڻن ۽ ڇپن تي لڪيل ملن ٿا. ۽ ڄاڻن جو رايو اهي تہ سنڌو تهذيب جي بنهہ پوئين دور جا اهي مورتي اکر (Pictographic) هڪيئي کان دور دور ڇپن تي ان ڪري نظر اچن ٿا، جو شايد اهي قبيلا ان دور ۾ وقت بوقت لڏپلاڻ ۾ مصروف هئا. انهن ڇپن جون لڪيتون موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي مورتي نشانين جهڙيون آهن، جن ۾ هاٿي، ڳئون، ڍڳي، انسان جي پيڇري، انسان جي هٿ ۾ ڍال، انسان جي ڪلهن تي ڪوبار ڪنيل وغيره جون مورتون نظر اچن ٿيون.[1]

اها لڏپلاڻ هڪ مسلسل لڏپلاڻ هئي، ۽ ان ۾ ڪافي صديون لڳي ويون. جيڪي سنڌي گنگا جمنا دوآبي ۾ پهتا، جيئن تہ تمدني طرح اتي جي مقامي قبيلن کان مٿاهان هئا، ان ڪري هو جلد ئي ان وقت جي سماجي ۽ سياسي تنظيم تي ڇانئجي ويا. پر وقت پئي، سندن تمدن ۾ پڻ سوراخ پيدا ٿي چڪا هئا. ذاتي ملڪيت ۽ ذات پات جو فرق هنن ۾ اڳئي پيدا ٿي چڪو هو ۽ نئين ملڪ ۾ پنهنجي معاشي ۽ سماجي حيثيت قائم رکڻ لاءِ هنن هڪڙو اهڙو هتراڏو سماج قائم ڪيو جنهن ۾ مقامي باشندا اپڙي نہ سگهن. انهيءَ سماج ٺاهڻ لاءِ هنن پنهنجي ريتن رسمن کي هڪ مذهب ۽ ڌرم جي شڪل ڏني، جنهن وقت گذرڻ تي ويدڪ ڌرم جي صورت اختيار ڪئي. پر جيئن تہ هو اڳئي هڪ سڌريل تهذيب جا پونير هئا ۽ هنن وٽ لکڻ پڙهڻ جو علم بہ هو، ان ڪري هو پنهنجي ماضيءَ، پنهنجي اصلي ماڳن، پنهنجي اصلي سماجي حالتن وغيره کي تاريخي طرح محفوظ ڪرڻ کان رهي نہ سگهيا: ۽ اڄ ويدن مان هڪ طرف سندن پراڻي ماضيءَ جي خبر پوي ٿي، تہ ٻئي طرف سندن ان وقت جي حال جي پڻ خبر پوي ٿي، ۽ هر موقعي تي هو پنهنجي اصلوڪي وطن 'سنڌ'، ۽ پنهنجي ديس جي ان داتا دريا 'سنڌوءَ'

(1) Peterson and H.de Terra-"Ice Age in India and Associated Human Culture" (1935) and Cuthbirh King in an article "Rock Drawings on the Indus" in "Man" Valume XI, (1940).

جي ساراهہ ڪرڻ ڪان رهي نہ سگهيا. هنن پنهنجي بهادر ويرن ڪي ”سنڌ“ ۽ ”سنڌو“ نالا ڏيڻ شروع ڪيا. ان ڪري ڪيترن بهادر راجائن جا نالا ’سنڌ‘ ۽ ’سنڌو‘ ويدڪ ادب ۾ ملن ٿا.

ان وقت هندستان جي ٻولين جي ڪهڙي صورتحال هئي، اهو پڪيءَ ريت چئي نہ ٿو سگهجي. اندازي مطابق ايترو چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻولي ان وقت هندستان جي مکيہ ٻولي هئي: ۽ ٻي ٻولي هئي دراوڙي. ڪجهہ دراوڙي قبيلا سنڌ ۾ بہ رهندا هئا، جيئن موهن جي دڙي جي کوٽاين مان ثابت ٿئي ٿو. هتان ڪجهہ هڏاوان پڃرا دراوڙن جا مليا آهن. پر محض ان ڪري اِج ڪو ائين چوي تہ اُها سموري تهذيب دراوڙي هئي، هڪ صريحاً غلط دعويٰ ٿيندي. دراوڙن جون بيٺڪون ڏکڻ هندستان ۾ هيون. ۽ اهي قبيلا سامونڊي رستي آسٽريليا جي ڪن قبيلن سان ڳنڍيل هئا. بهرحال ايترو پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ لساني علم جي خيال ڪان ان وقت ٻہ مکيہ ٻوليون هيون. هڪ سنڌي، جا هاٽوڪي سنڌ ۽ پنجاب واري ڀاڱي ۾ ڳالهائي ويندي هئي، ۽ ٻي دراوڙي، جنهن جون مختلف صورتون ڏکڻ هندستان ۾ موجود هيون. ائين ضرور آهي تہ اتر هندستان جي ايراضين ۾ بہ مختلف قسم جون اپڀاشائون يا مقامي محاورا موجود هئا. انهن جي صورت ڪهڙي هئي، سو چئي نہ ٿو سگهجي.

جڏهن سنڌ مان ڪافي قبيلا اوپر طرف گنگا جمنا دوآبي طرف وڌيا، تڏهن هو پنهنجي زبان بہ پاڻ سان ڪٺي ويا ۽ اها زبان هڪ پڪي پختي زبان هئي، ۽ لکجڻ ۾ پڻ ايندي هئي. اها سنڌي زبان اتي جي مقامي محاورن ۾ گڏجي هڪ نئين زبان بنجي پيئي - ۽ وقت گذرڻ سان هڪ مضبوط ۽ منظم سماج ۽ ڪلچر ٺهڻ سان پختگي ۽ انفراديت حاصل ڪندي ويئي، جنهن جو قديم ترين رڪارڊ ويدن ۾ موجود آهي. جيڪڏهن لفظن تي ٿو غور ڪجي تہ سنڌيءَ جا اصلوڪا لفظ ويدڪ سنسڪرت سان ئي ويجهي ۾ ويجهو لاڳاپو رکن ٿا. هاڻ، ان حقيقت مان بہ نتيجا اخذ ڪري

سگهجن ٿا تہ: سنڌي سنسڪرت مان نهي يا سنسڪرت سنڌيءَ مان!
پهرئين نتيجي ۽ نظريي لاءِ آرين نسل جو ٻاهران اچڻ ۽ سموري هندستان ۾ ڦهلجڻ ڪي ثبوت طرح پيش ڪيو ويندو آهي - ۽ ائين چيو ويجي ٿو تہ آريا اها زبان ٻاهران کڻي آيا. اَڄ آرين جي نسل وارو اهو نظريو ريتجي چڪو آهي، ۽ ساڳئي وقت پروفيسر لئنگڊن، ڊاڪٽر هنٽر، هرانزي ۽ ٻيا ماهر اهو ثابت ٿا ڪن تہ ويدڪ لکيتن جو اولين رڪارڊ، جنهن جو رسم الخط "برهمي" ۽ "ديوناگري" آهي، سا "برهمي" ۽ "ديوناگري" موهن جي دڙي جي مورتي ٻوليءَ مان نهي آهي. هاڻي جڏهن ٻوليءَ جي لکيل صورت کي ان وقت جي ويدڪ ماڻهن موهن جي دڙي جي لکيل صورت مان ناهيو تہ اهو اڻ پڇي چئي سگهجي ٿو تہ نہ رڳو رسم الخط ويدڪ ماڻهن کي سنڌو تهذيب مان مليو پر خود سندن ٻوليءَ جو بنياد بہ اُتي ئي هو.

منهنجي نظريي موجب جيئن تہ اهي ماڻهو سنڌين جا پونير هئا، ان ڪري اها ٻولي بہ تہ سندن اباڻي ۽ مائٽاڻي ٻولي هئي، ۽ ان ئي ٻوليءَ هڪ نئين ماحول ۾ نئين صورت اختيار ڪئي. موهن جي دڙي جي تهذيب ۽ ويدڪ تهذيب ۾ ٻيو نہ تہ بہ هزار ورهين جو ويڇو ضرور رکڻو پوندو - ۽ هزار ورهين ۾ اها تبديلي عين عقل ۾ اچي ٿي. ۽ جيئن جيئن وقت گذرندو ويو تيئن ٻنهي زبانن جي هڪجهڙائي وڌيڪ منجهندي ۽ الجهندي، ڏورانهين ٿيندي ويئي. انهيءَ صورتحال جو شروعاتي اشارو خود آڳاٽن سنسڪرت جي نحوين مان ملي ٿو. جڏهن بہ سنسڪرت مان نون لفظن ٺاهڻ لاءِ ڪنهن ڌاتوءَ سان اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڳنڍيون وينديون هيون تہ ان عمل کي سڏيندا ئي هئا "سِنڌي"، جو پوءِ ڦري "سَنڌي" اچارجڻ لڳو ۽ اڄ خود يورپي ماهرن ان لفظ "سَنڌيءَ" (sandhi) کي هڪ ٽيڪنيڪل لفظ طور انگريزيءَ ۽ ٻين ٻولين ۾ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو آهي. ان لفظ ۾ ڪافي وقت اندر 'اِ' حرف علت جو 'اَ' حرف علت ۾ منتجڻ ڪا وڏي ڳالهہ ڪانهي. خود اسان وٽ ان جون ڪي صورتون انهيءَ طريقي سان بدلجي چڪيون آهن. هن لفظ

جو ڏاتو آهي سڏ > سد (سنسڪرت – سِيند) = وهڻ، ڳنڍڻ، ڳرڻ، ڏڪ هڻڻ، آباد ٿيڻ، محدود ٿيڻ وغيره. جنهن مان سنڌ، سِنڌو سِڌو سينڌ، حرف علت 'اِ' سان موجود آهن. تہ پڻ پاسي سَنڌڻ، سَنڌ، سنداڻ (جنهن کي ڪي عالم هرويرو عربي ثابت ڪرڻ لڳا آهن)، سَنڌو وغيره موجود آهن. صرف هن ڏاتوءَ مان خالص سنڌي مستعمل لفظ منهنجي ڳڻپ موجب 131 ٿين ٿا.

ويدن جي لکجڻ کان بہ ڪافي عرصو اڳ اڻ نئينءَ طرح منظم ٿيل قبيلن مان، مختلف سببن، جهڙوڪ ذات پات جي فرق، ڪاڏي جي سَئي ۽ قبائلي زندگيءَ جي ٽٽڻ ڪري، سنڌ توڙي اتر هندستان مان خشڪيءَ توڙي بحري رستن ذريعي لڏپلاڻ ٿيڻ لڳي. وڏي ۾ وڏو سبب، جيئن اڳئي چيو ويو آهي، ذات پات جو پيد هو. خاص ڪري جن کي شودر ۽ وئش سڏيو ٿي ويو انهن سان برهمڻن ۽ جهيڙاڪ کترين عقوبتون ڪيون تہ هو پنهنجو وطن ڇڏي، بيا اجها ڳولڻ لڳا. اهي وئش ۽ شودر ايشيا مان ٿيندا، ايران، ترڪستان وغيره ۾ بينڪون ٿاهيندا، يورپ ۾ پکڙجندا ويا. آدمشماريءَ جي واڌ ان وقت بي انتها گهٽي هوندي، ڇاڪاڻ تہ ان وقت اڃا جنسي زندگيءَ تي ڪي بندشون پيل نہ هيون، جيڪي آدمشماريءَ جي روڪ جو سبب بڻبيون آهن. شروع ۾ هڪ تہ جنسي زندگي مشترڪ ۽ جماعتي نوعيت جي هئي، جنهن ۾ جوءِ - مڙس جو تصور نہ هو. قبيلي جون سموريون زالون قبيلي جي سمورن مردن سان جنسي تعلق لاءِ موجود هيون. ان ۾ موجوده زنا يا بدڪاريءَ جو ڪو تصور نہ هو ڇاڪاڻ تہ جنسي لڳ کي انساني آدم وڌائڻ سان گڏ فصلن کي وڌائڻ جو هڪ طلسمي طريقو پڻ سمجهيو ويندو هو. ڌرتيءَ ۾ ٻج پوکڻ وقت، قبيلي جا جوان مڙس ۽ جوان زالون ٻنين ۾ اجتماعي جماع ۽ لڳ ڪرڻ ۾ مشغول ٿيندا هئا، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ هو فطرت جي تخليقي قوت سمجهندا هئا. هنن جو عقيدو هو تہ زمين ان وسيلي وڌيڪ اپت لاءِ آباد ٿيندي ۽ فصل پلا پيدا ڪندي. موجوده سماجي بندشون ۽ ٽئبو

(Taboos) نہ هجڻ ڪري آدمشماري جلد ئي تکي وڌندي هئي، ۽ ان وقت جي اڻ سڌريل پوک ۽ پيدائش جي طريقن جي سبب پيدا ٿيندڙ فصل ان آدم لاءِ پورو ڪاڏو خوراڪ ميسر نہ ڪري سگهندا هئا. ان ڪري ان لڏپلاڻ ۾ وڏو سبب اهائي ڀُڪيي جي ڀُولا هئي.

اهي هندستاني (سنڌي) قبيلا ايشيا ۽ يورپ ۾ ڦهلجندا ويا. جن جو اهڃاڻ ايرا.ـي اويستائي تهذيب، هِتي لوڪن ۽ فونيشن (Ph..nicians) مان ملي ٿو. اهي فونيشن يا پڻي لوڪ ئي هئا، جن يورپ جي سمورين ٻولين جي موجوده رسم الخط کي پيدا ڪيو هو. اڄ جن ٻولين کي هند- يورپي ٻولين چيو وڃي ٿو انهن ۾ جا عجيب وحدت ۽ يڪسانيت نظر اچي ٿي، ان جو اهوئي هڪ سبب هو تہ انهن جو سرچشمو بنيادي سنڌي ٻولي ۽ ان مان ڦٽندڙ ٻيون هند جون ئي ٻوليون هيون. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ يورپ وارا محض نسلي فوقيت جي پاليسيءَ سبب ان سلسلي کي بلڪل ابتو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا آهن.

اندروني شاهدي: ٻوليءَ جي اندروني بناوت تي بحث ڪرڻ کان اڳ سڀ کان اهم ڳالهہ هيءَ خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ سنڌي ٻولي ئي آهي، جا صوتي لحاظ کان پرپور ۽ رچيل ٻولي آهي. دنيا جي تقريباً هر ٻوليءَ ۾ ادا ٿيندڙ مکيہ اُچار سنڌي ماڻهو آسانيءَ سان ادا ڪري سگهي ٿو. ان جو سبب اهم آهي تہ هنن جي ٻوليءَ ۾ اهي اچار موجود آهن، ۽ جيڪي ٻوليون خاص طرح هند-يورپي ٻوليون سڏيون وڃن ٿيون، انهن جي لفظن ۽ اچارن جي قديم ترين ماخذن مان سنڌي بہ هڪ ماخذ آهي؛ ۽ چاڪاڻ تہ سنڌي اڪثر هند-يورپي ٻولين جي اچارن جي ماخذ آهي، ان ڪري سنڌيءَ ۾ تہ سمورا اُچار موجود آهن، پر باقي هند-يورپي ٻولين مان هر هڪ ۾ ڪي نہ ڪي اچار ڪونہ ٿا ملن. ڪنهن ڏارئين اچار کي پنهنجو ڪرڻ ۾ ٻولين کي سوين ورهيہ لڳي ويندا آهن - ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ باوجود لهہ وچڙ جي اهي اچار ٻوليون ڪٽي ئي نہ سگهنديون آهن. بلوچيءَ جو ئي مثال وٺو: بلوچي

هند_ايراني ٻولين جي گروھ مان ڇنئي وڃي ٿي، ۽ هند_ايراني ٻولين ۾ 'خ' هڪ عام اچار آهي — اويستا، پهلوي، فارسي ۽ پشتو ۾ 'خ' جو استعمال گهڻو ٿئي ٿو. پر بلوچ 'خ' قبول نہ ڪري سگهيا، اڄ تائين بلوچيءَ ۾ "خدا" کي "هدا" ۽ "خر" کي "هر" چون: خ جي اچار وارا سمورا لفظ 'ھ' سان اچاريا وڃن ٿا. ان ڪري جنهن ٻوليءَ ۾ سمورا عام اچار ۽ صوتي صورتون موجود هجن، سا ئي ڪنهن اهڙيءَ ٻوليءَ جو سرچشمو ٿي سگهي ٿي، جنهن ۾ انهن عام اچارن مان ڪجھ موجود نہ هجن، بشرطيڪ اهو اڳئي ثابت ٿيل هجي تہ ٻنهي ٻولين ۾ ٻنھ ويجهو لاڳاپو موجود آهي. ان جي ابتڙ رايو ڏيڻ تہ پهرين ٻرلي ٻيءَ ٻوليءَ مان نڪتي هوندي، حقيقت ۽ عقل جي خلاف ٿيندو. اهو ابتڙ رايو اُن ڪَري ڏنو ويو آهي، جو جن يورپي عالمن علم الانسان تي محنتون ڪيون آهن، انهن سنسڪرت کي بنياد بنائي، ان سان ٻين هندستاني زبانن ۽ يورپي زبانن کي پيٽڻ شروع ڪيو.

يورپي ماهرن جي نظر سنسڪرت تي ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ پيئي، ۽ اهو وقت اهڙو هو جڏهن هندستان تي سنڌ کان سواءِ تقريباً هر هنڌ انگريزن جو سياسي تسلط هو ۽ انگريز ماهر فقط انهن ٻولين جو اڀياس ڪري سگهيا، جتي انگريز حاڪمن طور موجود هئا. سنڌ مڪمل طرح انگريزن جي قبضي ۾ 1843ع ۾ آئي، ۽ سنڌي زبان تي ماهرن جي نظر ان کان بہ گهڻو پوءِ پيئي. تنهن وچ ۾ هو سنسڪرت جي بنياد تي پنهنجا دلڪش لساني مفروضا قائم ڪري، پنهنجي نسلي برتريءَ جو آرين افسانو پختو ڪري چڪا هئا. ان کان هٽڻ جي معنيٰ اها ٿئي ها تہ هنن کي پنهنجي سمورين ڪوشش کي دوباره نون بنيادن تي بيهارڻو پوي ها. ان ڪري هنن هيمچندر ۽ مارڪنڊيہ جي ڪن اشارن جو فائدو وٺي، صرف اتين ڇنئي ترڪائي ڇڏيو تہ سنڌي سنسڪرت مان اُپريل پراڪرتن مان نڪتي آهي، ۽ سا بہ بگڙيل سنسڪرت يعني اپڀرنش منجهان. جڏهن هڪڙي ماهر اتين چيو تہ ان جي پويان ايندڙ ماهرن ان رائي جي پٺيرائي

ڪرڻ ۾ ڪوبہ اهم نہ ڏنو چاڪاڻ تہ هنن جو پس منظر ۽ مقصد ساڳيو ئي هو. پر انهن مان بہ هڪ ٻہ اهڙا ماهر هئا، جن جي دل ۾ علم کي پنهنجي انهن مقصدن تي قربان ڪرڻ ۾ هٻڪ محسوس ٿي. يورپي عالمن ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ پهريون عالم هو جنهن انهيءَ سلسلي ۾ ٻڌايو تہ:

"هيءَ (سنڌي) زبان خير سنسڪرت سان لاڳاپيل تہ ضرور نظر اچي ٿي، پر هن زبان ۾ ڪي اصلوڪيون خوبيون اهڙيون آهن، جيڪي سنسڪرت ۾ بہ ڪينهن، ۽ نہ رڳو ايترو پر تفصيلي طرح ڏٺو وڃي تہ هن زبان جو اندروني مزاج ئي جداگانہ ۽ انفرادي آهي." (گرامر آف دي سنڌي لئنگئيج، 1872)

ٽرمپ کي سنڌيءَ جي اصليت ۽ قدامت جي جهلڪ نظر آئي، پر جي "ڪچان تہ ڪافر" وارو حساب ڏسي، ايترو چئي ماٺ ٿي ويو. پر ٻين کن ماهرن جڏهن ويد ويهي پڙهيا تہ هو پڇڻ کان رهي نہ سگهيا تہ آخر هي ويدن وارا ماڻهو (جن کي يورپي ماهرن آريا قوم سڏڻ شروع ڪيو) آخر سنڌوءَ ۽ سنڌ جي ماڻهن جي ايتري تعريف پنهنجي ويدن ۾ ڇو ٿا ڪن. اسان جي ڏيهي عالمن جو وري اهو حال ٿيو جو هو ٻہ- منهين ترار هٿ ۾ جهلي نہ سگهيا- ۽ اها ٻہ-منهين ترار هئي ڌرم ۽ سنڌيت. جيڪڏهن ٿا سنڌيءَ کي اصلوڪي زبان چون تہ سنسڪرت جي اهميت ۽ هندو ڌرم جي پندار کي ٺوڏڪ لڳي، تہ ٻئي طرف سنڌ ۽ سنڌي هجڻ تي ناز ڪرڻ کان بہ رهي نہ سگهيا. ان ڪري هڪ پاسي تہ هنن سنڌ ۽ سنڌؤ جا گيت ڳايا، ۽ ساڳئي وقت سنڌيءَ کي سنسڪرت جي ڌيءَ ثابت ڪرڻ لڳا. ڪاڪي ڀيرومل جهڙو مڙس بہ هڪ طرف سنڌ جي قدامت ۽ سنڌين جي قديم ترين تمدن جا ڳڻ ڳائڻ لڳو ۽ جڏهن لفظن جي پيچ گهڙ تي آيو تہ ساڳيو يورپ وارو اندازو تہ سنڌي ضرور سنسڪرت مان نڪتي هوندي ۽ بلڪل اُبتي پير هلڻ شروع ڪيائين. جيڪي سڌا سنوان اصلوڪا سنڌي لفظ هئا، تن لاءِ ائين چيائين تہ اهي بہ سنسڪرت مان نڪتا هوندا. اهڙيءَ طرح هڪڙا سنڌيءَ کي هرويرو سنسڪرت جي ڌيءَ ثابت ڪرڻ لڳا تہ ٻيا

وري ان کي عربيءَ مان ڇڪي ڪيڻ لڳا. هت انهيءَ ابتيءَ سمجهہ جو هڪ مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندو. اهو عام خيال ڏيکاريو ويندو آهي تہ سنسڪرت 'ل' کي سنڌي 'ر' ۾ بدلائي ڇڏيندي آهي. ڪيترا اهڙا لفظ آهن، جن جو آخري حرف 'ر' آهي، ۽ ٻين هندستاني ٻولين ۽ سنسڪرت ۾ 'ل' آهي، ۽ اسان جي وياڪرڻ جا ماهر چون ٿا تہ اها تبديلي سنڌيءَ ۾ ٿئي ٿي: مثلاً جل- جر، نيل- نير، وغيره. گهڙيءَ لاءِ بہ اهو ڪنهن نہ سوچيو تہ ڳالهہ متان ٻنهہ اُبتي هجي ۽ سنڌي 'ر' کي سنسڪرت 'ل' ڪري ڪنيو هجي. هاڻي جڏهن علم اللسان ايتري ترقي ڪئي آهي، جو هترادو هند-يورپي يا پروٽو-انڊو-يورپين ٻولي ويهي جوڙي اٿن، تڏهن ٿي خبر پوي تہ مار انهن لفظن ۾ تہ سنسڪرت کان اڳ ۾ 'ر' موجود هئي، جنهن جا نشان ڪيترين ئي هند-يورپي ٻولين ۾ ملن ٿا، ۽ سنسڪرت ۽ ٻيون ڪي هندستاني پراڪرتون انهن کي 'ل' ۾ ٿيون مٽائين. اهو 'ل' ۽ 'ر' جو قصو ڪنيو اٿئون، تہ اڇو تہ ان کي پورو ڪريون.

هند-يورپي مک ٻوليءَ ۾ 'ل' ۽ 'ر' جو وڏو چڪر آهي. اڪثر ائين ٿيو آهي تہ خود سنسڪرت ۾ ساڳيو لفظ ٻنهي صورتن يعني 'ل' ۽ 'ر' سان ملي ٿو يعني جنهن لفظ ۾ اصل 'ر' هئي، سو لفظ 'ل' جي اکر سان بہ موجود آهي. تہ ان کان اڳ يعني ويدڪ ادب ۾ 'ر' سان بہ موجود آهي. اهڙا سمورا لفظ سنڌيءَ ۾ اصلوڪي 'ر' سان موجود آهن. ٻئي طرف ڪيترا لفظ جيڪي اصلوڪي 'ر' سان هئا، سي سنسڪرت ۽ سنڌي- ٻنهي ۾ 'ر' سان موجود آهن. اصل ايراني ۽ رگ ويد جي ٻوليءَ ۾ اڪثر ڪري هند-يورپي مک ٻوليءَ جي 'ر' ۽ 'ل' کي 'ر' ئي استعمال ڪيو ويو آهي.[1]

اسين جيڪي مثال هيٺ ڏيون ٿا، ان ۾ هترادو هند-يورپيءَ جي بدران يوناني، لئٽن ۽ ٻين هند-يورپي ٻولين جا لفظ ڪنيا ويا آهن، ۽ جيئن تہ اهي ٻوليون ان جون شاخون آهن، ان ڪري اصولي طرح انهن ۾ 'ل' ۽ 'ر'

(1) T.Burrow_ "The Sanskrit Language" pp.82_83.

جو هجڻ هند-يورپيءَ جي صورتحال جي برابر آهي. هت اسين ڀهريون مثال انهن لفظن جو ڏيون ٿا، جنهن ۾ سنڌي 'ل' کي سنسڪرت 'ر' ۾ بدلايو آهي، پر ٻين سمورين هند-يورپي ٻولين ۾ 'ل' ئي موجود آهي.

سنڌي	سنسڪرت	يوناني	لئٽن	لٿونين
چيڪلو	چيڪرو	ڪئڪلاس		
لوٽڪ	رٽڪت	–	لنڪئٽ	–
سَلُ (سوراخ)	سروڻ	–	ڪلونس	سلونس
سَلَڻ	سِرُوس	ڪليئاس	–	سلووو
اَڏَلُ (ياءُ)	سودار	اَڊِلفاس	–	–
پَلَهہ	پرسو	پيليڪئس	–	–
پالُ (وجهڻ)	پپرتي	پمپليمي	–	–
لڙڻ (هڪ پاسي سري جهڪڻ)	سري	ڪلينو		
سلابت (سج جهڙو)	سوريہ	–	سول-سولر	–

اهي لفظ جن ۾ سنسڪرت سنڌي 'ل' قائم رکيو آهي:

ليڻ	ليپاتي	–	لبيت	–
پَلُ (گاهہ)	پلاو	–	پليئا	
پلر	پليئہ	–	پئلس	–

اهي لفظ جن ۾ سنڌي 'ل' سنسڪرت 'ر' ۾ متائي ٿي - ۽ 'ل' کي قائم بہ رکي ٿي:

لوگهو	رءُگهو-لگهو	الاڪئس	ليوس	–
لقڻ	رِپ-لِپ	اليفو	–	–

اهي لفظ جن ۾ سنڌي 'ر' کي سنسڪرت ۽ ٻين هندستاني پراڪرتن 'ل' ۾ تبديل ڪيو:

رتو-ارتو	لوهيت-روهيت	ارنتراس	-	راوديت
وار	بال	ترڪوس		
جر	جل	اگيراس	(انگريزي-هيئر، سويڊس-هار، ڊئنش-هار، جرمن-هار	
نير	نيل	نيراس		

اهي لفظ جن ۾ اصلوڪي 'ر' سنڌيءَ ۽ سنسڪرت کان سواءِ ٻين هند-يورپي ٻولين ۾ جيئن جو تيئن قائم آهي، سي تمام گهٽا آهن: انهن جي وچور هت ڏيڻ بيڪار آهي. پر ايترو چوڻ ضروري آهي تہ خود انهن لفظن جي 'ر' هندستان جي ٻين پراڪرتن ۾ سنسڪرت جي عادت جي نقل ڪندي 'ل' ۾ تبديل تي چڪي آهي. هت فقط چند اهڙا مثال ڏجن ٿا، جن ۾ سنڌي 'ر' سنسڪرت ۽ ٻين ٻولين ۾ قائم رهي آهي. (هت اهو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ مثال ڏيڻ وقت زمانن ۽ صيغن جو خيال نہ رکيو ويو آهي. فقط ساڳئي لفظ جون مختلف صورتون اختيار ڪيون ويون آهن.)

ورڻ	ورتتي	-	ورتيتر	
سُرڻ	سرو	ريئو		
نر	نر	انيرس		
سِرڻ	سرپتي	ايرپ	سرپو	
راجا	راجن	-	ريڪس	
رَت	رَت	-	روتا	راتس
ويرُ	ويرُ	-	وير	ويئرس

ڪيترا سنڌي لفظ خود سنسڪرت ۽ دراوڙي ٻولين ۾ ملن ٿا، جن ۾ سنڌي 'ر' سنسڪرت 'ل' ۾ تبديل ڪري ڇڏي آهي، پر دراوڙي ٻولين ۾ 'ر' ئي موجود آهي. البت ڪٿي دراوڙي ٻولين ۾ بہ سنسڪرت جي رستي داخل ٿيڻ جي ڪري 'ر' 'ل' ۾ بدلجي ويئي آهي.

سنڌي	سنسڪرت	دراوڙي ٻوليون
ڪارو	ڪالا	ڪاڙ (تامل)، ڪاڙ (ڪئناريز)
ٽاڙ-ٽاڙي	تال	ٽاڙ (ڪئناريز)، ٽاڊو-ٽاڙو (تليگر
نير	نيل	نير (تامل، مليالم، ڪوند، ڪئناريز) نيروو (تيلگو، دير (بروهي)
مڪڙي	مُڪلَ	مڪڙ (تامل، مليالم)، موڪڙ (تامل) مگل (ڪئناريز، ڪوند)

ڪيترن نفظن ۾ سنڌي، سنسڪرت ۽ دراوڙي ٻولين ۾ 'ل' ساڳيو رهيو آهي:

ٻَلُ	بَلَ	ٻَلُ (ڪئناريز)، ٻَلو-ٻَلُ (تليگو)
مالا	مالا	مالي (تامل)،مال (تليگو ۽ ڪئناريز
ڪنول	(ڪونئر ڪُوَلِيَا)	ڪوول- ڪونڙ (ڪوند)،ڪولي (تامل)
ڪؤنتل (وار)	ڪنتل	ڪونتل (تامل - منڊا)
ڪنڊو-ڪنڊيل	ڪنڊال	گنڊا،گڊو (تليگو) گنڊيل (تامل)
آرس-آلس	آلس	آلس (ڪوند، ڪئناريز)

مٿين مثالن مان ڪيترائي نتيجا نڪرن ٿا، هڪ تہ نحوي تبديليون، جن کي سنسڪرت جو اثر فرض ڪيو ويندو هو سي سنڌيءَ ۾ اڳئي موجود هيون، ۽ ٻيو تہ جيڪي نحوي تبديليون سنسڪرت جي ڪري ٿيون وڃن ٿيون، سي دراصل سنڌيءَ جو سنسڪرت تي اثر ڏيکارين ٿيون. سنسڪرت پنهنجي انفراديت واري زبان رهي آهي- ۽ تاريخ جي قديم

ترين دور کان پوءِ سنڌي ۽ سنسڪرت پنهنجي پنهنجي دائري اندر جداگانه ۽ انفرادي طرح اسرنديرن، وڌنديون، منجهنديون، الجهنديون رهيون آهن. ساڳئي سرچشمي مان اسرڻ ڪري منجهن يڪسانيت به آهي ته اختلاف به آهي. اختلاف علائقائي اثرن ۽ وقت جي تفاوتن جي ڪري پيدا ٿيا. ڪن صورتن ۾ ته بلڪل ئي هڪجهڙيون ٿيون بڻجن- ته ڪٿي علائقائي اثرن ۽ وقت جي فرق ڪري قطعي مختلف. البت ايترو ضرور آهي ته ويدڪ دور کان پوءِ سنسڪرت جيئن ته سموري هندستان جي هڪ ئي مذهبي، سياسي ۽ سماجي ٻولي رهي، ان ڪري ان دور ۾ خود سنسڪرت جي نين صورتن جو سنڌيءَ تي ڪافي اثر ٿيو هوندو. سنڌ ڪافي عرصو ويدڪ ڌرم هيٺ رهي، بلڪ ويدڪ ڌرم جا بنياد سنڌ مان ئي پيدا ٿيا، ان ڪري ڌرمي ۽ سماجي دائري ۾ ڪيترا تمدني لفظ ٻنهي ٻولين ۾ ساڳيا ملن ٿا. ايترو وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته ان دور ۾ ڳالهائجڻ واري ٻولي سنڌ ۾ سنڌي ئي رهندي آئي.

ڪلاسيڪي سنسڪرت واري دور ۾ جيڪي ناٽڪ لکيا ويا، انهن مان پتو پوي ٿو ته ان وقت جي ادب ۾ جيتوڻيڪ سنسڪرت ئي ادبي ذريعو رهي، پر انهن ساڳين ناٽڪن ۾ سنسڪرت سان گڏ پراڪرتن جا ڪيترائي جملا ڪي ڪردار ڳالهائين ٿا. اسين اڳئي چئي آيا آهيون ته شاعرن، برهمڻن ۽ راجائن جا ڪردار انهن ناٽڪن ۾ سنسڪرت ڳالهائين ٿا، باقي ننڍا ڪردار پراڪرت ۾ جواب سوال ڪن ٿا. اهو ته ڌارين جي حملن، سنڌن تباهه ڪارين، ۽ علم، ادب ۽ فن سان سنڌن شروعاتي دشمنيءَ جي ڪري ان قسم جي علم ادب جا ڪتاب ساڙي برباد ڪري ڇڏيا ويا، نه ته اڄ سنڌيءَ لاءِ جيڪي مفروضا قائم ڪيا ويا آهن، انهن جي ڪا ضرورت نه رهي ها. ائين ته ٿي نه ٿو سگهي ته هندستان جي باقي پراڪرتن ۾ علم ادب، ناٽڪ، گرامر، لغتون، ويندي جنسيات تي ڪتاب چوٿين صدي ق.م کان 12 صدي عيسوي تائين ملن ٿا- ۽ صرف سنڌ اهڙو علائقو هو جنهن ۾

ان قسم جو ڪو علم ادب مورڳو ئي پيدا ڪونہ ٿيو! هت اُن پراڪرتن جي ادب جو ٿورو احوال ڏجي ٿو.

پراڪرت ادب قديم زماني کان مذهبي ۽ ڌرمي، توڙي ادبي صورتن ۾ ملي ٿو. اهو مواد ايترو گهڻو آهي. جو هر پراڪرت جي بيان ڪرڻ سان هي ڪتاب پورو نہ پوندو ان ڪري مختصر طرح مکيہ پراڪرتن جي ادب جو احوال ڏجي ٿو:

(1) **پالي:** پالي پراڪرت گهڻو عرصو ٻوڌين جي مذهبي ٻولي رهي آهي. ان جو لکيل رڪارڊ آشوڪا جي ٿنڀن تي ملي ٿو جو عيسوي سن 250 کان شروع ٿئي ٿو. ان کان سواءِ ٻڌمت جو ڌرمي ادب ان کان بہ پراڻو ملي ٿو. ان ڌرمي ادب ۾ هڪ تہ ڇندن تي تڪبندي آهي، جنهن کي "گاٿائون" چيو وڃي ٿو-۽ اهي گاٿائون ڌرمي بيانن ۾ ڪٿي ڪٿي نظر اچن ٿيون.

پالي ڌرمي متا اسان کي 'تہ-پٽڪ' جي صورت ۾ لکيل ملن ٿا. تہ-پٽڪ جي معنيٰ آهي ٽي-ٽپڙيون (three baskets)- ۽ اهو ادب ٽن ڀاڱن ۾ورهايل آهي: ونيءَ – پٽڪ، ست-پٽڪ ۽ ابيڌم-پٽڪ. اهي ٽي پٽڪ وري مختلف پستڪن يا بابن ۾ ورهايل آهن، جن مان مها وينگ، ڀڪوني وينگ، مهاوگ، چل وگ ۽ پريوار مشهور آهن. ان کان سواءِ ست-پٽڪ وري پنجن مجموعن (نڪاين) ۾ ورهايل آهي. ديگهہ- نيڪايہ، مجهہ-نيڪايہ، سميوت-نيڪايہ، انگتر-نيڪايہ ۽ کدا ڪنيڪايہ وغيره.

اهو تہ ٿيو ڌرمي ادب. غير ڌرمي ادب جا مکيہ پستڪ آهن: نيتيپڪرڻ، پيٽڪوپديسر، ستسمگهہ وغيره. ملند پڃهہ انهن سڀني کان وڌيڪ مشهور آهي. ٻيا بہ ڪيترائي پستڪ اڳاتا ملن ٿا- ۽ اٽڪل 500 ق.م کان 500ع تائين پالي ادب ڌرمي توڙي غير ڌرمي صورتن ۾ ملي ٿو.

(2) **ارڌماگڌي:** ٻي ڌرمي پراڪرت هئي ارڌماگڌي، جنهن ۾ جين ڌرم جي اڳواڻ مهاتما مهاوير تبليغ ڪئي- ۽ ان ڪري سندس 'جين ڌرم' جون سموريون اڳاٽيون ڌرمي لکيتون ان زبان ۾ آهن- ۽ مهاوير جي وقت کان

وني، 500ع تائين ان ۾ ادب پيدا ٿيندو رهيو. اهي ڏرمي لکيتون ڪيتريون ئي آهن، پر انهن مان مشهور هي آهن: آيار سُويا گڊ، ٺاڻ، سموايہ، وياهپنتي، نايا ڌمڪهاءَ، اوسگداسو انتگداسو اٽوترو ووائيداسو پٺهاواگرٽيم، وواگسويہ ۽ دئيوايہ. اهي ”بارنهن انگ“ سڏبا آهن. اهڙا ئي بارنهن ٻيا متا ”اونگ“ سڏبا آهن. ان کان سواءِ ڏهہ ’پٽيا‘ بہ ڏرمي متن جي شڪل ۾ آهن. ان کان سواءِ ڇهہ ’ڇيياسُتَ‘، چار ’مول ست‘ ۽ بہ الڳ ڪتاب ’نندي‘ ۽ ’وآتوئوگدارا‘ ڌرمي لکيتن ۾ شامل ٿين ٿا. اهي آهن شروعاتي ڪتاب، جن مان پهريان 12 تہ خود مهاوير جون چوٽيون آهن، جيڪي گڏ ٿيل آهن. ان کان پوءِ واريون لکيتون چندر گپت موريا جي زماني جون ڇيون وڃن ٿيون.

(3) **جين مهاراشٽري:** هن ٻوليءَ ۾ بہ جين ڌرم جا متا شروع کان ئي پستڪن جي صورت ۾ لکيا ويا. هن ٻوليءَ کي اهو نالو مسٽر هرمن جيڪبي ڏنو آهي، جنهن اهي ڪٿائون ارزهلنگن (Erzalungan) نالي سان ايڊٽ ڪري ڇپايون، ۽ جن جي قدامت 2 صدي عيسوي کان تہ هر صورت ۾ اڳتي جي ثابت ٿئي ٿي. سڀ کان مکيہ لکيت پومچريہ آهي، جو ڪتاب وملسوري هو۔ ۽ ان ڪتاب جي تاريخ 2 صدي عيسوي چئي وڃي ٿي. ”آوشيڪ“ هڪ اکاٽين جو پستڪ ان کان بہ وڏيڪ جهونو آهي.

(4) **جين شورسيني:** ڌرمي طرح ڪجهہ جين لکيتون شورسيني پراڪرت ۾ پڻ ملن ٿيون. پشيل (Pischel) ۽ ڊينيڪ (W.Den.cke) جن ڪتابن کي جاچيو هو سي هي آهن: وٽڪير اچاريہ جو ’مولاچار‘، ڪارتيڪيسومن جو ’ڪتيگياٽپيکا‘ ۽ ڪند ڪند جا ’چپاهڊ‘، ’سميسار‘ ۽ ’پنچتڪايہ‘ وغيره. پر سڀ کان مشهور پستڪ ساڳئي ڪُندَ ڪُند ليکڪ جو ”پرويٺسار“ آهي، جو پهرين صدي عيسويءَ جو آهي.

انهن ڌرمي لکيتن کان سواءِ پالي، مهاراشٽري ۽ شورسينيءَ ۾ ڪيترا ناٽَڪ پڻ لکيا ويا. اهي ناٽڪ نهايت آڳاٽا آهن. نہ رڳو ايترو پر اهو بہ پتو پوي ٿو تہ ڪاليداس، اشوگهوش، ڀاس، سررڪا ۽ ٻين ناٽڪ نويسن

پنهنجي ناٽڪن ۾ ڪيترن ئي ڪردارن جي واتان پراڪرتن ۾ گفتگو ڪرائي آهي، ۽ اها گفتگو ڪيترن ئي ناٽڪن جو لازم ملزوم حصو آهي. شايد ان ئي صورتحال جي ڪري انهن پراڪرتن کي ناٽڪي پراڪرتون (Dramatic Prakrits) سڏيو ويو آهي. مهاراشٽريءَ ۾ ٽين صدي عيسويءَ ۾ مختلف ڪوين جا سريلا گيت ڪٺا ڪيا ويا هئا. ان سريلن گيتن جي مجموعي (Anthology of Lyric Poetry) کي ٽين صديءَ جو ثابت ڪيو ويو آهي. ۽ ان مجموعي تي وري ٽيڪائون (Commentaries) لکيون ويون آهن. هال جي 'ستسئي' ۽ جيولڀ جي 'وجالگ' ٽيڪائن ۾ ٻارهن ڪوين يا شاعرن جا نالا ڏنا ويا آهن.

ٻي ادبي پراڪرت پِشاچي سڏي وڃي ٿي. هڪ جرمن ماهر، لڊوگ السڊو روف، ثابت ڪيو آهي ته هڪ پراڻي پُشاچي پستڪ 'برهتڪٿا' جو تمام گهڻو اثر جين ڌرم جي واڻين ۽ ڪٿائن تي ٿيو آهي. ۽ اهو پستڪ عيسوي سن جي شروع ٿيڻ جي وقت جو آهي.

ان طرح اسين ڏسنداسين ته هندستان جي سمورين پراڪرتن ۾ ڌرمي يا عام لکيتون عام جام هونديون هيون. سنڌي به ان زماني ۾ هڪ مجيل ٻولي هئي. ۽ ان جو ادب جو نه ٿو ملي، سو محض ان ڪري ته هتي جا مورا ڪتبخانا ساڙي تباهه ڪري ڇڏيا ويا.

ٻارهين صديءَ ۾ عبدالرحمان نالي هڪ مسلمان (اپيرنش نالو: ادهماڻ) اپيرنش ۾ هڪ ڪتاب لکيو هو "سنديش راسڪ"[1]، جو هاڻ ڳولي لڌو ويو آهي. يعني ٻارهين صديءَ تائين، هندو ته ٺهيو پر مسلمان به هندستاني پراڪرتن ۾ ادب پيدا ڪندا رهيا، ۽ سنڌ ۾ ڪو لکڻ وارو ئي نه هو ان لاءِ صرف هڪڙو ئي علمي ۽ عقلي سبب ٿي سگهي ٿو ۽ اهو آهي عربن جي زماني ۾ سنڌن هٿان ڪافرن جي سموري علم ادب ۽ ڪتبخانن تباهه ڪرڻ جي حقيقت. ۽ انهيءَ بنياد تي ئي اسان جا عالم محض عربن کي انهيءَ صحيح الزام کان بچائڻ لاءِ چوڻ لڳا ته سنڌي ٻولي تشڪيل ئي

(1) S.Katre-Prakrit Language p.25

تي يارهين صدي عيسويءَ ۾!

عربن ۾ ادب شناسي، ۽ هندستاني ۽ يوناني ادب کي عربيءَ ۾ محفوظ ڪرڻ جي آرزو سنڌ تي ڪاهن کان گهڻو پوءِ عباسي دور ۾ پيدا ٿي.

سنڌ تي اڳرائيءَ واري وقت عربن چونڊي چونڊي سنڌي ڪتبخانا تباهه ڪيا. ان وقت علم ادب پنڊتن ۽ ٻوڌي ڀڪشن وٽ هو ۽ انهن جا ڪتاب سندن ٺڪاڻن، مٺن ۽ مندرن ۾ هئا. ۽ عربن هر ٺڪاڻي ۽ مندر کي بت پرستيءَ جي جاءِ هئڻ ڪري زمين دوز ڪري ڇڏيو. اها ڪا نئين ڳالهه ڪانهي. هر حملہ آور قوم مفتوح قوم جا فصل، عبادتگاهه ۽ ثقافتي مرڪز مثلاً ڪتبخانا وغيره تباهه ڪندي آهي. سو عربن اها ڪا نئين ڳالهه نه ڪئي هئي. ان وقت انسان ان تمدني سطح تي هئا، جو دشمن جي هر شيءِ تباهه ڪرڻ هڪ فخر جي ڳالهه سمجهي ويندي هئي. عربن سنڌ سان تقريباً اهو سڀڪيو ڪم ڪيو هو جهڙو تاتارين پوءِ بغداد سان ڪيو هو. ان طرح عربن جي انهن ڪارگذارين جي ڪري سنڌ جو سمورو علم ادب انهن ٺڪاڻن ۽ مندرن سان گڏ زمين دوز ٿي ويو. "عربن سڀ ڪجهه ڊاهي ڇڏيو: هنن ٺاهيو ڪجهه به نه" [1] ڪزنس جا اهي لفظ سموري صورتحال کي مختصر پر نهايت پراثر نموني ۾ بيان ڪن ٿا.

ائين به نه آهي ته ڪو ان علم ادب جا نشان ئي ڪونه ٿا ملن. خود عرب مورخن سنڌ جي علم ادب جون ساکون پريون آهن. ابن نديم جو اهو حوالو ته "سنڌيءَ ۾ اٽڪل ٽي سو کن رسم الخط (؟) آهن، جنهن مان اهو مطلب به ڪڍي سگهجي ٿو ته ان وقت سنڌيءَ جي رسم الخط ۾ ٽي سؤ کن حرف (صوتي يا مورت نويسيءَ جي نوع جا) هئا. ڪيترو به مبالغي آميز هجي، ايترو ضرور ثابت ڪري ٿو ته هن ڪافي مختلف نموني ۾ لکيل ڪتاب سنڌ ۾ ڏٺا هئا. اڳيون ادب ته تباهه ٿي چڪو هو پر ڪنهن به ملڪ جي باشندن کي لکڻ پڙهڻ کان روڪي نه ٿو سگهجي ۽ ان ڪري سنڌ جا

(1) Henry Cousins-Antiquities of Sind, p.10. "The Arabs destroyed but did not build".

ماڻهو ءِ پنهنجي لکڻ پڙهڻ ۾ لڳي ويا. ساڳئي وقت عربن ۾ به ان وقت سنڌي عالمن ۽ سنڌي ماڻهن جي صحبت ۾ رهي، ادب شناسيءَ ۽ علم جو چشڪو پئجي چڪو هو ۽ ان چشڪي جي ڪري سنڌي عالمن کي بغداد، دمشق ۽ ٻين خلافتي مرڪزن ۾ گهرايو ويندو هو ۽ ڪانئن علم ۽ ادب تي ڪتاب لکايا ويندا هئا. انهن ڳالهين جا ڪيترا اهڃاڻ ملن ٿا. سنڌ جي هڪ آڳاٽي عالم "ڀونگر" جو علم نجوم تي لکيل ڪتاب محمد بن ابراهيم الفضاريءَ، خليفي منصور جي چوڻ تي عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان ۾ مختلف گرهن جي ۽ تارن جي وچور ۽ سنڌن وَرَ بيان ڪيائين. الفضاريءَ ان ڪتاب جو نالو ئي رکيو هو "سنڌ۔هند" [1] ان ڪتاب جو ذڪر ٻئي هنڌ به ملي ٿو. البيروني چوي ٿو ته اهو ڪتاب شايد منصور کان به اڳ ۾ لکيو ويو هو ۽ ان جي اصل ليکڪ جو نالو "فيگر" (Phygar) لکيو اٿس. سنڌي نالي 'ڀونگر' کي اوائلي عرب لکندڙ ۽ ڪاتبن 'بوڪر' لکيو هوندو اتي مختلف ڪاتبن مختلف نشانيون ڏنيون هونديون، جن کي يورپي عالمن بيوگر، فيوگر، فيگر لکيو آهي. پر اصل ۾ اهو نالو "ڀونگر" آهي. [2]

انهيءَ سموريءَ ڪهاڻيءَ ڪڍڻ مان مقصد صرف هي ڏيکارڻ آهي ته سنڌ ۾، هندستان جي ٻين علائقن وانگر، ڪافي علم ادب موجود رهيو هوندو ۽ اهو جيڪڏهن ڌارين جي دستبرد کان بچي وڃي ها، ته اڄ اسان جا عالم ائين ڪونه چون ها ته ڌارين اچي سنڌين کي تمدن سيکاريو.

ٻوليءَ جو بحث جاري رکندي، هاڻ اسين ٻولين جي هڪ ٻئي پهلوءَ تي اچون ٿا ته سنڌيءَ ۽ ٻين مختلف ٻولين ۾ ڪهڙي هڪجهڙائي ۽ اختلاف آهن. ٻولين جي ڪن خاص نحوي بناوتن جي بنياد تي انهن جي گروهه بندي ڪئي ويندي آهي. انهن مان هڪ ته آهي ڌاتن جي سٽا. سامي سٽ جي ٻولين جي هڪ خصوصيت اها آهي ته ان جا اڪثر ڌاتو ٽه۔اکرا

(1) Colbrook_Miscellaneous Essays" ii, p_504

(2) Mr. Reinaud_ "Memoirs Sur la Inde."

(مسٽر ريناڊ اهو حوالو "تاريخ الحڪماءُ" تان کنيو ٿو ڀائنجي)

(Triliteralism) آهن. ان ڪري سنڌي ڪنهن بہ صورت ۾ سامي سٽ مان نہ آهي. سنڌيءَ جا سنسڪرت وانگر اڪثر ڌاتو بہ – اکرا آهن. ٻي ڳالهہ جا ٻولين جي گروهہ بندي ڪري ٿي، سا آهي ٻولين جي اندروني بناوت. عام طرح سيني ٻولين کي ٽن قسمن ۾ ورهايو ويندو آهي:

(1) ڇڙن پدن واريون ٻوليون	Isolating Languages
(2) ڳنڍجندڙ پدن واريون ٻوليون	Agglutinating languages
(3) ڦيرو کائيندڙ پدن واريون ٻوليون	Inflecting languages

(1) ڇڙن پدن واريون ٻوليون: هي اهي ٻوليون آهن، جن ۾ اچار ۾ پد بلڪل هڪٻئي کان الڳ، ڇڙا ۽ اڪيلا استعمال ٿين ٿا ۽ پنهنجي پنهنجي مستقل معنيٰ رکن ٿا. جملي اندر انهن پدن کي ڦيرائبو تہ انهن لفظن جي معنيٰ ۾ صورت ۾ ڪوبہ ڦيرو نہ ايندو. هن قسم جي ٻولين جو بهترين مثال چيني ۽ ان سان لاڳاپيل ٻوليون آهن. مثال طور هي جملو ڏسو:

وو	پُو	پا	تا
(مان)	(نہ)	(ڊڃڻ)	(هو)
(مان)	نہ (ٿو)	ڊڃان	هن (کان)

(مان هن کان نٿو ڊڃان)

اوهان ڏسندا تہ مٿيان چار ئي لفظ هڪ هڪ پد (Syllable) جا ٺهيل آهن. ان ڪري اهڙين ٻولين کي هڪ پد واريون ٻوليون (monosyllabic) پڻ سڏيو وڃي ٿو. انهن پدن کي اڳي پوءِ ڪرڻ سان بہ هڪ بامعنيٰ جملو ٺهندو جنهن ۾ لفظن جي معنيٰ ڪانہ تبديل ٿيندي:

تا	پو	پا	وو
(هو)	(نہ)	(ڊڃڻ)	(مان)
هو	نہ (ٿو)	ڊڃي	مون (کان)

(هو مون کان نہ ٿو ڊڃي)

هن مان اهو ثابت ٿيو تہ هر پد جدا معنيٰ رکي ٿو ۽ انفرادي طرح لفظ طور ڪتب اچي ٿو. ان کي جملي ۾ ڪهڙي هنڌ بہ استعمال ڪريو، ان جي معنيٰ بہ نہ بدلجندي ۽ نحوي صورت ۾ بہ ڪو ڦيرو نہ ايندو.

(2) **ڳنڍجندڙ پدن واريون ٻوليون:** هي اهڙيون ٻوليون آهن، جيڪي مختلف پد هڪٻئي سان ڳنڍينديون وينديون آهن ۽ ان طريقي سان نيون معنائون ۽ نيون نحوي صورتون پيدا ٿينديون رهن ٿيون. هن جو سٺو مثال ترڪي ٻوليءَ ۾ ملي ٿو:

	ترڪي	سنڌي معنيٰ
اسم: واحد:	ابر	= گهر
	اير+دين= ايردين	= گهر مان = گهر کان = گهرئون يا گهران
	اير+اِم= ايرم	= گهر منهنجو= گهرم
	اير+اِم= دين =ايرمدين	= گهر منهنجي کان يا گهرانم
اسم: جمع:	اير+لر= ايرلر	= گهَرَ (گهڻا)
	اير+لر+دين= ايرلردين	= گهرن کان = گهرائئون
	اير+لر+امر+دين = ايرلرمدين= منهنجي گهرن کان	
فعل:	دي	= چوڻ
	دي يور	= چوي ٿو
	دي يورلر	= چون ٿا

هن مان اوهان ڏسندا تہ جمع ڪرڻ لاءِ يا ڪنهن ٻي فعلي صورت لاءِ خاص پد لفظن جي پويان ڳنڍيا وڃن ٿا ۽ معنائون ان مطابق تبديل ٿينديون رهن ٿيون. اوهان اهو بہ جاچيو هوندو تہ پهرين چئن صورتن تائين تہ سنڌيءَ ترڪيءَ جو ساٿ ڏنو پر جڏهن جمع آيو تڏهن ترڪيءَ پنهنجي واٽ ورتي ۽ سنڌيءَ پنهنجي. ان ڪري جو سنڌي بہ ٿوريءَ حد تائين ڳنڍجندڙ پدن واري ٻولي آهي. (هت مون کي رڳو اهو ٻڌپ آهي تہ اسان جا

ڪي عالم هن مثال مان ئي ائين نہ چوڻ لڳن تہ سنڌي ترڪيءَ مان نڪتي آهي! عرب نہ سهي ترڪ سهي!) عربيءَ ۽ ٻين بہ اڪثر ٻولين ۾ ڳنڍجندڙ پدن واري خصوصيت ٿوريءَ حد تائين ملي ٿي.

(3) ڦيرو کائيندڙ پدن واريون ٻوليون: هن ڳُٽِپ ۾ هند-يورپي (هند-آريائي ۽ هند-ايراني) ۽ سامي ٻوليون اچي وڃن ٿيون. ڪنهن بہ نحوي يا فعلي صورت ۾ - عدد، جنس ۽ زمان جي ڦيري سان پدن ۾ ئي ڦيرو اچي وڃي ٿو. مثال:

هنديورپي (سنسڪرت)

زمان حال غائب واحد = سُـ + نو + تِي
(ڌاتو) (حال جي صورت) (ضمير غائب واحد)

زمان حال غائب جمع = سنونتي = سُـ + نَوَ + اَنتِي
(ڌاتو) (حال جي ضمير غائب صورت جمع)

مٿئين مثال مان ڏسندا تہ رڳو ضمير غائب جي واحد کي جمع ڪرڻ سان، پويان بہ-تي پد بلڪل بدلجي وڃن ٿا. ساڳي حالت سمورين هند-يورپي ٻولين سان آهي. انگريزيءَ ۾ هيءَ فعلي صورت تہ اوهان ڏٺي هوندي:

sung	sang	sing
سَنُگ	سَينگ	سِنگ

ساڳيءَ طرح عربيءَ ۾:

قَصَدَ قَصَدا قَصَدُو وغيره

۽ سنڌي:

ڏسان، ڏسون، ڏس، ڏسو ڏسي، ڏسن وغيره.

انهن سمورن مثالن ۾ اها پدن جي ڦيري جي صورت موجود آهي.

مٿئين بيان مان اهو نتيجو نڪري ٿو تہ سنڌي ڳنڍجندڙ پدن سان گڏ ڦيرو ڪائيندڙ پدن واري ٻولي آهي، پر اهو ڳانڍاپو ۽ اهو ڦيرو سنڌيءَ ۾ پنهنجو اصلوڪو آهي، ۽ هزارين ورهين کان ائين آهي. ان مان ڪوبہ ڇاڻو اهو مطلب نہ ڪيندو تہ انهيءَ صورت هيٺ جي ڪري ڪي ٻولين ڪن ساڳيءَ طرح ڦيرو ڪائيندڙ ٻولين مان نڪتيون آهن. هر ٻوليءَ جو مزاج پنهنجو گر ۔ پنهنجو عادتون پنهنجون ۽ خصوصيتون پنهنجون هونديون آهن. ٻولين جي سرچشمي ڳولڻ لاءِ نہ رڳو انهن خصوصيتن جي هڪجهڙائيءَ جو اپياس ڪرڻو آهي، پر اختلافن جو پڻ اپياس ضروري آهي. محض ڪن هڪجهڙاين جي ڪري ائين چئي نہ سگهبو تہ فلاڻي ٻولي فلاڻيءَ مان نڪتي يا فلاڻي ٻوليءَ ۾ اها صورتحال فلاڻي ٻوليءَ جي ڪري آهي. فرينچ ٻوليءَ ۾ عربيءَ وانگر اسمن جون ٻہ جنسون آهن. مذڪر ۽ مونث. جيئن عربيءَ ۾ تيئن ان ۾ جنس عام (Neuter Gender) جا اسم نہ آهن. ان حالت کي پيٽي ڪو چوي تہ اها حالت عربيءَ تي فرينچ جي اثر ڪري يا فرينچ تي عربيءَ جي ڪري ٿي، تہ اها ڳالھ علم جي دائري ۾ داخل ڪانہ سمجھبي. اسان جي هڪ عالم بنھ غلط مثال ڏيئي هي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ سنڌيءَ ۾ زالن جا نالا 'مبني' آهن ــ ۽ اهو اثر عربيءَ جي ڪري آهي، ڇو تہ عربيءَ ۾ زالن جا نالا مبني آهن. آءٌ ان متعلق اڳئي ڪنهن ٻئي هنڌ[1] عرض ڪري چڪو آهيان تہ مثال ۽ مفروضو ئي غلط هو ۽ جيڪڏهن فرض ڪجي تہ مثال صحيح بہ هجن ها، تہ انهن مان جيڪو نتيجو ڪڍيو ويو سو بلڪل مٿئين فرينچ ۽ عربيءَ جي مثال وارو!

سنڌيءَ جي انهيءَ خصوصيت کي جاچڻ کان پوءِ هاڻ اچو تہ سنڌيءَ جي آوازن کي ڏسون. صوتي نظام (Phonetic System) زبانن جو اهڙو اهڃاڻ آهي، جو يقيني طرح ٻڌائي سگهي ٿو تہ ڪا زبان بنيادي طرح

---

(1) ڏسو منهنجو مضمون – سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ تي بحث – مهراڻ ـ4ـ1959، ص. 212ـ213 تہ زنانا نالا حالتن مطابق ڦيرو ڪائين ٿا يا نہ!

اصلوڪي زبان آهي يا ڪنهن زبان جي اپڀاشا يا پراڪرت. هر ٻولي حروف علت ۽ حروف صحيح تي مبني آهي. سنڌيءَ ۾ يارهن حروف علت آهن- جي هيٺ ڏجن ٿا:

اَ، اِ، اُ، آ، اِيءِ، ايءِ، اَيءِ، او، اوُ، اَو، اَئُو
aaoo, ao, uo, o, (ai) y ay ee, aa, u, i, a

هنن حروف علت جي هيٺان انگريزي اچار ان ڪري ڏنا ويا آهن، جو اسان جي هڪڙي عالم کي اهو شڪ نه بلڪ پڪ آهي ته سنڌيءَ ۾ عربن جي اچڻ کان اڳ حروف علت هئا ئي ڪين، ۽ عربيءَ اسان تي وڏو احسان ڪري ا، و، ي حروف علت اڌارا ڏنا. تڏهن اسان جي ٻولي جڙي راس تي. [1] پنيرائيءَ ۾ 'ڪڪڙ' ۽ 'گدڙ' جا مثال ڏنا اٿس ته ڏسو هي ته رڳو حروف صحيح جا مجموعا آهن!

هيءَ صاحب انهن لفظن کي انگريزيءَ ۾ لکي ڏسي ها، ته ڪيس خبر پئجي وڃي ها ته انهن لفظن ۾ ٽن حروف صحيح کان سواءِ اوترائي حروف علت موجود آهن. هت انهن لفظن کي رومن ۾ لکي ٿو ڏيکارجي ته ڳالهه صاف ٿي بيهي:

(gidʌɽʊ) = gidaru گِدَڙُ
(kʊkʊɽʊ) = kukuru ڪُڪُڙُ

اوهان ڏسندا ته ٻنهي لفظن ۾ ٽي حروف علت موجود آهن. اسان جي سنڌيءَ جو موجوده رسم الخط جيئن ته عربيءَ تان اختيار ڪيو ويو آهي. ان ڪري حروف علت کي ادا ڪرڻ لاءِ زير، زبر ۽ پيش کان ڪم ورتو وڃي ٿو.

---

(1) ڏسو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، صدر شعبهٔ تعليم سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد جو ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" (1962) "لفظن جي اهڙي بيهڪ... عربيءَ جي اثر کان اڳ سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرڪبات هئا-" ص 22

سنڌيءَ جي انهن مٿين ٻارهن حروف علت کان سواءِ، ان ۾ هيٺيان حروف صحيح موجود آهن:

ا ب ٻ پ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث ڳ ڱ گ

ج ڄ جھ چ ڇ خ د ڌ ڏ ڊ ڍ ذ ر ڙ س ش

ڪ ک ل م ن ڃ ڄ گھ ه ف ق غ ڻ و ي

باقي هيٺيان فروعي حروف اسان وٽ عربيءَ مان ايل آهن:

ث ص ض ذ ط ظ ح ق ع ء.

اهي لفظ فروعي ان ڪري چئجن ٿا، جو انهن جا اچار اسان وٽ سنڌيءَ ۾ ڪنهن صورت ۾ موجود آهن، پر عربيءَ جي اچارن جو جيڪو به ٿورو فرق آهي، سو نہ سنڌي لفظ ۾ ادا ٿئي ٿو ۽ نہ اهي اُچار سنڌيءَ جي مزاج ۾ سمائجي سگهن ٿا. دراصل انهن عربي حروف صحيح کي سنڌيءَ مان ڪڍي ڇڏڻ سان، سنڌيءَ جي لکڻ جي صورت سهل ۽ آسان بہ ٿيندي ۽ ٽائيپ رائٽر ۽ ڇپائيءَ جو ڪم بہ سَستو ٿي پوندو. [1] جيڪڏهن ٿڌيءَ دل سان (مذهبي تنگدليءَ ۽ بدگمانيءَ کان سواءِ) اسان جا عالم دوست ان پهلوءَ کي سوچين تہ هوند سنڌيءَ جي ترقيءَ جي هڪ وڏي رڪاوٽ هٽي وڃي: ۽ ڇپائيءَ ۽ ٽائيپ رائٽر جي سستي ٿيڻ سان، سنڌي ٻين زبانن سان هڪدم ڪلهو لائي بيهي سگهندي.

سنڌيءَ جي انهن اچارن مان ٻ ڳ ڄ ڃ ڱ ڏ ڻ اهڙا اچار آهن، جيڪي (ڻ کان سواءِ) ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ نٿا ملن. (ٻ ۽ ڏ ڪاٺياواڙي

(1) ادبي بورڊ جي ملازمت جي دوران مسٽر محمد ابراهيم جويي سنڌي ٽائيپ رائٽر ٺاهڻ جي اسڪيم تي ايتري تہ مغز ماري ڪئي، جو جيڪڏهن ٻيءَ ڪنهن زبان لاءِ ڪو شخص ايترو ڪم ڪري ها، تہ سندس وڏي قدردانيءَ ٿئي ها. مون بہ ـ تي پيرا ڪيس انهن فروعي اکرن جي رڪاوٽ ڏانهن متوجهہ ڪيو پر هن کي جيئن تہ اڪثر اهڙن ماڻهن سان منهن ڏيڻو هو جن جي اڳيان ٻوليءَجي ترقي ثانوي چيز هئي، انڪري هو ان ڳالهہ تي بحث ڪرڻ کان بہ ڪيٻائيندو هو.

ميمڻن جي ٻوليءَ ۾ ملن ٿا، پر جيئن تہ اهي ميمڻ اصل سنڌ جا وينل هئا ۽ هتان ئي لڏي اوڏانهن ويا، انهيءَ ڪري هنن جي ٻوليءَ ۾ اهي اچار رهجي ويا آهن، ۽ سنڌن ٻولي سنڌيءَ سان نهايت ويجهي آهي). ڻ جو اچار البتہ ڪن هند-يورپي ٻولين ۾ ملي ٿو.

عربيءَ جي مٿين ڏهن فروعي حرفن کي ڇڏي، باقي انهن ٻائيتاليهن اکرن جي بنياد تي سنڌي ٻوليءَ جي سموري عمارت بيٺل آهي. جيئن اسين اڳئي چئي آيا آهيون، سنڌي ٻولي گهڻو ڪري ٻہ-اکري ڌاتن تي بيٺل آهي. سنسڪرت لاءِ ڏيهي عالم اتڪل ٻہ هزار ڌاتو مقرر ڪن ٿا، پر يورپي عالم انهن ڌاتن مان ٻتا ڌاتو ڪيڍي ڪل اٺ سو کن ڌاتو مقرر ڪن ٿا، جن مان گهڻو ڪري سمورا فعل، فعلي صورتون ۽ اسم وغيره نڪرن ٿا. (1)

سنڌيءَ جي ڌاتن تي ڪنهن بہ شخص سنڌ ۾ خاص ڪم ڪونہ ڪيو آهي. جس آهي عبدالڪريم سنديلي کي، جنهن 'تحقيق سنڌي لغات' ۾ ان طرف ڌيان ڏنو آهي. جيتوڻيڪ ٻوليءَ بابت منهنجو هن سان علمي اختلاف آهي، پر آءٌ سندس علمي ڪوشش ۽ محنت جو داد ڏيڻ کان رهي نٿو سگهان. سنديلي صاحب بہ اڪثر هنڌن تي، جتي ڪيس لفظن جو ڌاتو سنسڪرت مان نہ مليو اُتي انهن لفظن کي ڇڏي ڏنو آهي، ۽ ڪيترا وري اهڙا ڌاتو ڏنا اٿس، جيڪي بلڪل نهڪي نٿا اچن.

منهنجي خيال ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ٻنهہ مڪمل ڌاتو ٻاويهہ سو کن ٿين ٿا، جن مان سنڌيءَ جا (عربيءَ ۽ ڌارين ٻولين جي لفظن کان سواءِ) سمورا لفظ ڪيڍي سگهجن ٿا. اهو ڌاتو ڪوش ناهڻ هڪ جدا ۽ اٽانگو ڪم آهي،

(1) "When allowance is made for these, their remain somewhat eight hundred roots, which form the basis, not only of a verbal system but also the larger part of the inherited nominal stem of the language.

T.Burrow_ "The Sanskrit Language" pp.288_289.

ان کان ٿوري مختلف راءِ ڏسو

E. Benroniste-"Origines de la Formation Des Nouns en Indo-European", Volume I, Paris 1935, pp. 53-54.

جنهن کي فقط ادبي بورڊ جھڙو ادارو هٿ ۾ کڻي سگهي ٿو. هت آءٌ مثال طور فقط چند ڌاتو ڏيان ٿو جيڪي سوين لفظن جو سرچشمو آهن. هي اهي ڌاتو آهن، جيڪي سنسڪرت ۾ بہ اوهان کي ملندا، پر فرق اهو آهي تہ سنڌيءَ جا هي ڌاتو سنڌيءَ ۾ پنهنجيءَ اصلوڪي صورت ۾ قائم رهن ٿا، پر سنسڪرت ۽ ٻين هند-يورپي ٻولين ۾ هڪ تہ اصلوڪي صورت ۾ استعمال نٿا ٿين ۽ انهن جي حيثيت فقط خيالي (abstract) آهي ۽ ٻيو تہ انهن مان فقط فعل ۽ اسم وغيره ٺاهڻ ۾ ڌاتن ۾ گهڻي تبديلي آڻڻي پوي ٿي. جهڙيءَ طرح سنڌيءَ جي ڌاتن ۾ ڻ ۽ ٺڻ ۽ ٻيا اهڙا پد ڳنڍڻ سان مصدر ۽ ٻيا لفظ ٺهن ٿا، تيئن سنسڪرت ۾ ڌاتن سان ا، اس، ان، ام، اي، آ، ت، د، پ، ڀ، ڇ، ج، هہ وغيره ڳنڍڻ سان لفظ جڙن ٿا. دراصل اهو ان ڪري آهي جو پراڻي سنسڪرت جي لفظن جي درجي وار اڀياس ڪرڻ لاءِ جڏهن ڏنو ويو تہ اهي نشانيون اڪثر لفظن ۾ ملن ٿيون. تڏهن لفظن کي ترتيب انهن پڇاڙين مطابق ڏني ويئي، ۽ انهيءَ ڪري اهي پڇاڙيون فعلن توڙي اسمن ٺاهڻ لاءِ ضروري سمجهيون ويون آهن.

سنسڪرت ڌاتو 'سوُ' برابر آهي سنڌي اصل ڌاتو سڻ جي. سنسڪرت ۾ ان ڌاتوءَ ۾ 'ا' ۽ 'ان' گڏڻ سان سُون يا سُوَرَ معنيٰ آواز ڪرڻ. ٻئي طرف سنڌي ڌاتوءَ سُڻ يا سو جي معنيٰ آهي آواز ۽ سنڌيءَ ۾ ان جون فعلي صورتون آهن سُڻڻ، سُٽڻ، سُڃڻ (ٻڌڻ ۾ اچڻ). ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي خاص سنڌي طريقي سان ڪيترائي لفظ ٺهن ٿا. سنڌي لفظ سڃاڻ کي اڃاڻ جو مخالف (antonym) سمجهي سہ+ ڄاڻ = سڃاڻ (سُہ = چڱو + ڄياتن = ڄاڻڻ) چيو ويجي ٿو پر دراصل ان جي صحيح لکيت سڻ ← سڻڻ ← مفعولي سُڃڻ مان آهي ۽ معنيٰ اٿس جيڪو ٻڌي-سڃاڻ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ "چڱيءَ ڄاڻ وارو" جي معنيٰ ۾ نہ، پر خبر رکندڙ يا خبردار جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو يعني جيڪو شخص ذرو بہ کڙڪو يا آواز ٻڌي، تيار ٿي ويهي، ان کي سڃاڻ چئون ٿا. اهو سڻ ڌاتو پنهنجي ويجهي ۾ ويجهي

شڪل سويا سئو = ٻڌو ۾ نظر اچي ٿو.

هت اهو سوال پيدا ٿيندو تہ آءُ اهو نظريو ڪيئن ٿو پيش ڪريان تہ اهو ڏاتو اسان سنسڪرت مان نہ کنيو ۽ اصلي سنڌي ڏاتو آهي. جيئن تہ هي هڪ بلڪل نئون نُڪتو آهي، جو آءُ پيش ڪري رهيو آهيان، ان ڪري ان جو تفصيلي بيان ضروري آهي.

ٻوليون، آوازن جو مجموعو آهن ۽ منهنجي نظر ۾ ٻولين جي اسرڻ جو سڀ کان صحيح نظريو اهو آهي تہ جن ٻولين ۾ لفظن جا ڏاتو فطرت جي محرڪات جي آوازن سان مشابهہ هجن، اهي ئي ٻوليون ابتدائي انسان جون ٻوليون آهن. فطرتي عناصرن ۾ ڪيترائي آواز آهن: مٽي، هوا ۽ پاڻي ٻهريان عناصر هئا، جن سان انسان جو واسطو رهيو هو. باهہ تہ انسان خود پيدا ڪئي. ان کي ايجاد ان ڪري ڪونہ ٿو چئي سگهجي، جو انسان ٻيلن جي باهين، سج جي تپش يا وڄ جي ساڙڻ مان باهہ جو تصور پنهنجي ذهن ۾ آندو هوندو ۽ فطرت کان ئي ڪنهن ذريعي باهہ ٻارڻ سکيو هوندو. انهن ٽن مکيہ عناصرن – هوا، پاڻي ۽ مٽيءَ – ۾ مختلف آواز هئا، ۽ انهن کان سواءِ انسانَ جانورن ۽ پکين جا آواز پڻ ٻڌا هوندا. انهن عناصرن جي آوازن مان ئي هن کي ”آواز“ جي اهميت معلوم ٿي ۽ جنهن آواز ئي هن کي پنهنجن حواسن استعمال ڪرڻ تي مجبور ٿي ڪيو.

اهو چوڻ تہ مشڪل آهي تہ انساني زندگي ٻهرين پهرين ڪهڙي هنڌ پيدا ٿي، پر ان چوڻ جي خلاف بہ ڪو دليل موجود نہ آهي تہ انساني زندگي هڪ کان وڌيڪ هنڌن تي اسري هوندي. سنڌ ۾ پٿر جي دور جي انسانن جا ڪيترائي ثبوت مليا آهن، ۽ ان ڪري اهڙو ڪوبہ سبب نہ آهي جو ائين تصور نہ ڪجي تہ سنڌ ۾ بہ انساني زندگي اسري هوندي. جيڪڏهن اهو مفروضو (hypothesis) قائم ڪجي، تہ پوءِ هڪ انساني ٻولي هت بہ اسري هوندي ۽ سنڌي انسان پنهنجي چوڌاري جيڪي مهربان ۽ ظالم فطري قوتون ڏٺيون، انهن کان هو زندگيءَ جا اولين سبق سکڻ لڳو ۽

انهن ۽ سڀني مان ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ به هڪ هو.)

مون مٿي 'سُ' ڌاتو ڄاڻي واڻي کنيو آهي ۽ ان جو مفهوم منهنجي ان نظريي جي پٺڀرائي ڪري ٿو. سنڌي انسان "هوا" جي فطري عنصر جي آوازن مان اهو ڌاتو پيدا ڪيو. هت ايترو چوڻ ضروري آهي ته جتي جتي انساني زندگي اسري هوندي، اتي جي انسان جي ٻڌڻ جي حس تي فطري آوازن جو اثر مختلف نمونن ۾ ٿيو هوندو. سنڌي انسان کي هوا ۾ **"سوسُو"** جو آواز محسوس ٿيو ۽ جيئن ته هوا هن کي نظر نٿي آئي، ان ڪري رفته رفته اڻ ڏٺل ۽ لڪين فطري شين جي آواز لاءِ هن جي ذهن ۾ اهو **"سُو سُو"** جو تصور ڄمي ويو ۽ انهي 'سُ' يا 'سُو' جي معنيٰ "آواز" هن جي ذهن ۾ پيدا ٿي. اڄ تائين اهو تصور اسان سنڌين جي ذهن ۾ قائم آهي، ۽ اوهين ڏسندؤ ته هر اهو لفظ جنهن ۾ اڻ ڏٺل چيزن مان پيدا ٿيندڙ آواز جو تعلق آهي، ان ۾ اهو 'سُ' يا **'سُو'** ڌاتو يا بنياد موجود هوندو- **سون سُون، سُوسٽ، سُوساٽ، سُراٽ، سيسراٽ، سِيِن، سِيِن، سي سي، سُس پُس، سُرسُر** وغيره ۾ اهو **'سُ' يا 'سُو'** اسان کي للڪاري چئي رهيو آهي ته اهو سنڌي ٻوليءَ جو بنيادي ڌاتو آهي، ۽ اوهين انهن ۾ اهو به ڏسندؤ ته اهي هڪ فطري اندازِ ۾ بي قاعدگيءَ جي قاعدن سان ٺهيل لفظ آهن، ۽ جيڪڏهن ڪو انهن لفظن کي لغت ۾ آڻڻ وقت ويهي ائين چوي ته اهي سنسڪرت يا فلاڻيءَ ٻوليءَ جي فلاڻي ڌاتوءَ مان نڪتا، ته اهو غلط آهي.

سنڌي ڌاتن جو پس منظر اهو آهي جيڪو مٿي ٻڌايو ويو ۽ ان جو وڏي ۾ وڏو ثبوت آهي عقل سليم. ان ڌاتوءَ ۾ اُن سان گڏ يا پوءِ آهستي آهستي پدن جي گڏجڻ سان نوان نوان لفظ جڙندا ويا. جيڪڏهن ان نظريي کي خيال ۾ رکي ڏسجي ٿو ته ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ اهو 'سُ' يا 'سُو' ڌاتو ڪر کنيو بيٺو آهي، **سٺ، سٺ، سچڻ، سٽس، سارڻ، سار، ساري، ساگر، سانت، سانگ، سائر، سر، سنک، سوئر، سيٽي، سينڊ** وغيره وغيره. اهي ۽ ٻيا اهڙا سمورا لفظ انهي **'سُ'** ڌاتوءَ ۾ ٻيا بامعنيٰ پد ملائڻ سان ٺهيا

آهن – هر لفظ جي تاريخ بيان ڪرڻ لاءِ هي ڪتاب پورو ئي نہ پوندو. آءٌ هت **ساگر، سانگ** ۽ **سوئر** لفظن تي بحث ڪندس، جو اهي تي لفظ ئي متين لفظن ۾ اهڙا آهن، جن ۾ ظاهري آواز ۾ '**سُ**' ڌاتوءَ جو شڪ ڪونہ ٿو پوي. باقي لفظن مان هر هڪ ۾ آواز جو مفهوم پڌرو ۽ چٽو بيٺو آهي.

عنصرن جي آوازن مان هڪ پيو آواز انسان جي ڪن تي پيو سو هو پاڻيءَ جي "**گڙ گڙ**" يا "**گر گر**" جنهن مان هڪ پيو ڌاتو ٺهيو '**گ**' يا '**گڙ**'، جنهن انسان جي ذهن ۾ "پاڻيءَ سان لاڳاپيل زوردار آواز" جو تصور ۽ مفهوم پيدا ڪيو ۽ جنهن مان انسان جي زرخيز ذهن پنهنجي مقصد جا لفظ گهڙڻ شروع ڪيا. **گڙ گڙ، گوڙ، گجگوڙ گجڻ، گجي، گاج، گج** (بمعنيٰ هاٿي جنهن جو آواز بہ هيبتناڪ ۽ گڙڻ سان مشابهہ هو)، **گارو گرج، گر، گرڙي، گونجڻ**، وغيره– انهن سمورن لفظن ۾ اهو اصلوڪو ڌاتو ٽن مختلف صورتن ۾ موجود آهي، جن ۾ پاڻي سان لاڳاپيل ڳرن آوازن جو تصور موجود آهي. اهو **گڙ** ← **گر** ڌاتو **ساگر** ۾ موجود آهي. '**سا**' = آواز جي اڳيئي ڄاڻ پئجي چڪي هئي، '**گڙ**' يا '**گر**' بہ آواز سان متعلق هو پر اهڙو آوازُ جو پاڻيءَ مان پيدا ٿيندڙ هجي ۽ هيبت ڏيندڙ هجي. انسان ويچاري اهڙيءَ شيءِ جنهن ۾ **گڙ گڙ** جو آواز اچي، ان کي سڏڻ ئي شروع ڪيو **ساگڙ** ← **ساگر**! اهوئي لفظ وقت گذرڻ سان ترقي ڪري **سائر** بڻيو آهي، جو شاهہ ڪريم هيئن ٿو استعمال ڪري:

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙيئي،

سوئر: هن لفظ لاءِ تہ خود اسان جا لغت نويس چون ٿا تہ اهو '**شو**' = آواز مان نڪتو آهي [1] '**شو**' سنسڪرت ڌاتو سنڌي '**سو**' جي صورت آهي.

سانگ = **سوانگ**، هن ۾ '**وانگ**' سنڌيءَ جي سڌي سنئين لفظ 'وانگر' جو مخفف آهي ــ **سانگ** = **سوانگ** = **سہ** + **وانگ** = آواز وانگر يعني آواز يا آواز واريءَ ڪنهن شيءِ جو نقل يا اَهل ڪرڻ.

(1) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي 'تحقيق لغات سنڌي' ص 239

انسان پنهنجي انهيءَ زندگيءَ ۾ اهڙا پاٽي بہ وهندا ڏٺا، جن جو آواز ايترو ڊيڄاريندڙ نہ هو بلڪ هلڪو آواز محض پاٽيءَ جي وهڻ جو ٻڌڻ ۾ آيس، جو هن جي ڪنن ۾ جر جر يا **جهر جهر** جو تصور پيدا ڪرڻ لڳو ۽ ان طرح اهو ٻيو ڌاتو **'جهر'** يا **'جر'**، پاٽيءَ يا پاٽيءَ جي هلڪي آواز جي معنيٰ ۾ ٿيو جنهن مان **جهرٽو جهانءِ، جهم، جر، جهپڻ، جهڙ** جهڙا ڪيترائي ٻوليءَ ۾ پيدا ٿيا.

ٽئين عنصر مٽيءَ مان بہ انسان ساڳئي اصول تي پنهنجي تصور کي ڪم آڻي، ٻوليءَ کي وجود ۾ آندو. مٽيءَ سان انسان جو سڌو سنئون واسطو تڏهن پيو جڏهن شڪار ڪرڻ وقت هن جانورن کي مٽيءَ کي استعمال ڪندي ڏٺو. شايد ڪنهن جانور کي زمين ۾ سوراخ ڪندو ٻڌائين، ۽ ان جو آواز **'کر کر'** هن جي ڪنن تي پيو. انهيءَ **'کر کر'** هن ۾ ساڳيو آواز جو تصور پيدا ڪيو پر هي آواز اهڙو هو جو مٽيءَ سان يا ڌرتيءَ سان تعلق رکندڙ هو. ان مان هن جي ذهن ۾ مٽيءَ يا ڌرتيءَ کي **'کرڙڻ'** جو نقشو اڀريو. اوهان غور ڪري ڏسندا تہ **'ک'** يا **'کر'** سان لاڳاپيل سمورا لفظ مٽيءَ سان سڌو يا اڻ سڌو واسطو رکن ٿا. (هڪ ڳالهہ جو اهڃاڻ ڏيڻ ضروري آهي تہ انهن ڌاتن ۾ پوئين 'ر' يا 'ڙ' محض آوازي نشاني آهي ۽ ڪڏهن ڌاتوءَ سان گڏجي ڪم اچي ٿي ۽ ڪڏهن ڌاتو اُن نشانيءَ کان سواءِ پيدا ڪيا ويا). اڄ تائين گهوڙي جي بدن کي کرڙي صاف ڪرڻ لاءِ توريءَ جي ٽڪر کي اسين سنڌيءَ ۾ **'کرکرو'** سڏيون ٿا. **کرڙڻ، کيڙڻ، کوڙڻ، کڙو کوٽڻ، کاٽ، کاٽي، کيٽ، کڏ، کڏو کوٻو کوهہ، کورو کرو** (ان جو کرو) **کيت، کيتي، کنهڻ** ۽ **کينهو** (جو اصل ۾ مٽيءَ جو ٿهيل ڳوڙهو هوندو هو) ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ اوهان کي ملندا، جن ۾ اهو **'ک'** ڌاتو مٽيءَ جو تصور ڪٽي، اسان جي سامهون اچي ٿو. هڪ ڳالهہ ڌانهن اوهان جو ڌيان ضرور ڇڪيو هوندو تہ آوازي مناسبت سان 'ر' پڇاڙي **سرسر، کرکر، گرگر**، وغيره سيني ۾ عام آهي، ان ڪري ڌاتو محض **'س'** ، **'ک'**، **'گ'** وغيره رهجي ويندا، جن مان پهريون هوا،

ھيو مٿيءَ ۾ ٽيون پاڻيءَ جي آواز سان متعلق ڌاتو بنيا آھن. ايترن سارن لفظن ۾ اهي ڌاتوان طرح روشن نظر اچن ٿا تہ اهو محض اتفاقي ٿي نٿو سگهي. ان ۾ سنڌي ماڻھن جي تصور ۾ ذهن جي ان ڪوشش ڪي دخل آهي، جنھن جي ذريعي ھين انسانن سان واسطو رکڻ ۾ ساڻن پنهنجي تجربن جي ڏي وٺ ڪرڻ لاءِ هنن ڪو ذريعو پيدا ڪرڻ ٿي چاھيو.

هي بحث ڊگهو ٿي ويو آهي پر مون کي ايترو يقين آهي تہ جيڪڏھن ان نظريي کي خيال ۾ رکي سنڌي ٻوليءَ جي اصليت تي کوجنائون ڪجن، تہ ھر بنيادي ڌاتوءَ کي سنڌي انسان جي ابتدائي زندگيءَ جي ڪنھن فطري ڪوشش ۾ ڳولي سگهجي ٿو. اهي ڌاتو نہ صرف پنهنجي اڪيلي ۾ چڙيءَ صورت ۾، پر ٻين اهڙن ئي ڌاتن سان مرڪب صورت ۾ سنڌي لفظن جو ذخيرو پيدا ڪن ٿا. انسان جي اوائلي ٻولين ۾ هر پد جي معنيٰ الڳ هئي، جنھن جو زنده مثال چيني ٻوليءَ مان ملي ٿو ۾ اهي پد ئي ڌاتن جي حيثيت رکن ٿا. ان ڪري سمورين پراڻين ٻولين ۾ پد اڪيلا يا ٻين پدن سان ملي بلڪل نيون معنائون پيدا ڪن ٿا. ڪوبہ نئون پد جڏھن ڪنھن ٻئي ڌاتو پد سان ملي ٿو تڏھن جيسين ان نئين پد ۾ اڳيئي ڪا معنيٰ نہ هوندي، تيسين ڪوبہ نئون لفظ نہ ٺهندو. ٻوليون اتفاقي طرح پيدا نہ ٿيون آھن، پر انسان جي هزارين سالن جي فڪر ۽ ويچار جو نتيجو آهن. ڪوبہ پد بيڪار ۽ بي معنيٰ نہ آهي. البتہ ائين آهي تہ ٻولين جي تاريخ ايتري تہ پراڻي آهي، جو هاڻ انهن معنائن کي ڳولي ڪڍڻ ڏکيو ٿي پيو آهي. ان هوندي بہ هر لسانيات جو ماهر ڪوشش ڪري اهڙين پڇاڙين ۾ پدن جون معنائون سُوڌي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ان نُڪتي کي سمجهائڻ لاءِ هڪ بہ مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندا.

سنسڪرت ۾ صفت ناهڻ لاءِ اسم پويان 'تيہ' پڇاڙي ڳنڍبي آهي، مثلاً دڪشڻ + تيہ = دڪشڻتيہ = ڏاکڻو آپ + تيہ = آپتيہ = پاڻياٺو يا پاڻيءَ جو (aquatic). 'تيہ' پڇاڙي ضمير اشارو ڏور 'سيس' ← 'سيہ'، ← 'تياد'←

’تيہ‘ = هتي، هو اهو وغيره آهي. ان طرح صفت ناهڻ وقت انهن مٿين لفظن جي معنيٰ ٿيندي ”ڏکڻ هتي“ يا ”ڏکڻ هو“، ”پاڻي هتي“ يا ”پاڻي هو“ـ ظاهر ٿيو تہ اها پڇاڙي، جا اسم ۾ ڳنڍي ويئي، سا بذات خود پنهنجي هڪ معنيٰ رکي ٿي.[1] ساڳيءَ طرح سنڌيءَ ۾ ڏاڪڻو اتريون، پاهريون، اندريون وغيره ۾ ’ايون ← اون ←او، ضمير اشارو ڏور بمعنيٰ ’هو‘ يا ’اهو‘ بيٺو آهي.

مٿين ٿورا مثال منهنجي نظريي جي چڱي وضاحت ڪن ٿا، پر ايترو وري بہ عرض ڪندس تہ سنڌي ٻوليءَ جي اها صورتحال موهن جي دڙي جي دور کان بہ گهڻو اڳي جي آهي ۽ موهن جي دڙي جي تهذيبي دور ۾ تمدن جي ترقيءَ سان گڏ پنهنجي تقريباً مڪمل صورت ۾ پهچي چڪي هئي. ۽ اها مڪمل ٻولي قبيلن جي لڏپلاڻ ۾ مختلف هنڌن تي پهتي ۽ جتي جتي پهتي اتي مقامي محاورن سان گڏجي مسجي اهڙين صورتن ۾ آئي، جن ۾ ڪڏهن سنڌيءَ جي بناوت مقامي محاورن کي جذب ڪري ويئي، تہ ڪٿي ڪا مقامي ٻولي سنڌيءَ جي بناوت تي حاوي پئجي ويئي، ۽ هنڌ هنڌ هڪ اهڙي ٻولي بنجي ويئي، جنهن ۾ هاڻ فقط ٿورن سنڌي لفظن کي ئي ڳولي سگهجي ٿو. البت ايترو آهي تہ اتر هندستان جي اڪثر ٻولين ۾ سنڌيءَ جو اثر وڌيڪ نمايان آهي. ۽ ائين بہ ٿيو آهي تہ اهي نئينءَ صورت ۾ آيل ٻوليون وري سنڌيءَ تي بہ اثرانداز ٿيون آهن. ان جو سبب يا تہ سياسي تسلط يا واپاري ۽ معاشي ڏي وٺ ۽ رابطو هو. سنسڪرت جو اثر موٽ ۾ ان طرح ئي سنڌيءَ تي ٿيو آهي. پر ان اثر جي اهميت اها نہ آهي، جا ان کي ڏني وڃي ٿي، ڇاڪاڻ تہ سنڌي سنسڪرت کان اڳ پنهنجي مڪمل صورت اختيار ڪري چڪي هئي. سنسڪرت يا ٻين لاڳاپيل ٻولين ان تي فقط اهو اثر ڪيو آهي، جو ان ۾ نوان نوان لفظ جذب ٿيندا ويا، جن مان ڪيترا تہ اصل سنڌيءَ جا ئي هئا، پر نئين شڪل ۾ وري ان ۾ شامل ٿيا آهن. مثلاً جر، جل، ٻر، ٻل، هنيئون، هردو، آڳ، اگني، سج، سورج، تارا، ستارا وغيره.

ان طرح اسان جي سنڌي ٻولي جڙي آهي. پدن ۾ پد جوڙيندي، نوان

(1) Max Muller- “Collected Works” p. 146.

نوان لفظ نيون معنائون، نيون نحوي صورتون پيدا ٿينديون ويون. ڪيترائي لفظ ٻين ٻولين اڌارا ڪنيا ۽ انهن کي پنهنجو رنگ چاڙهي، وري موٽائي اسان کي ڏنا. اهڙن ڪيترن لفظن جون ٻئي صورتون اسان وٽ موجود آهن. اهڙا اڌارا ڏنل ورتل لفظ ڪي ته اهڙا آهن. جن کي هڪدم سڃاڻي سگهجي ٿو ته اصل سنڌيءَ جا لفظ آهن.

آءٌ چئي آيو آهيان ته اسان جي ٻوليءَ جا اچار صوتي لحاظ کان اصلوڪا آهن. ان جو ثبوت خود موجوده زماني جو هڪ عام تجربو مهيا ڪري ٿو. اوهين هندستان جي ڪنهن به حصي جي رهاڪوءَ. بلڪ دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ ڳالهائيندڙ ماڻهوءَ کان ڱ، ڳ، ڄ، ڃ، ڏ اچارائي ڏسو. 'وڃ' کي 'ونج' چوندا، 'سڱ' کي 'سنگ' چوندا، 'ڳالهه' کي 'گـال' چوندا، 'ڄڃ' کي 'جنجن' چوندا، 'ڏڏ' کي 'ڊڊ' يا 'ڊنڊ' چوندا، وغيره. (عربي ٻولي ته ويچاري صوتي اعتبار کان نهايت ئي غريب ٻولي آهي، صوتي لحاظ کان شاهوڪار ٻوليون ڳالهائيندڙ ماڻهو به اُهي اچار اڪثر ادا ڪري نه سگهندا)

هاڻي سوال آهي ته ائين ڇو ٿو ڇيو وڃي ته اسان سنڌين ئي 'نگ' مان 'ڱ'، يا 'نج' کي 'ڃ' ٺاهيو؟ اهو محض سنڌي ٻوليءَ ۽ ٻين ٻولين جي ڀيٽ ڪرڻ کان سواءِ ئي آهي، نه ته موجوده تجربو ان نظريي خلاف هڪ وڏو ثبوت آهي. دراصل چاڪاڻ ته اسان جا اهي اچار جن لفظن ۾ موجود هئا، اهي جڏهن سنسڪرت ۾ ان جي ترڪيبي دور ۾ جذب ٿيا، تڏهن هنن 'ڱ' کي 'نگ'، 'ڃ' کي 'نج' وغيره ڪري ڪتب آندو- بلڪل اهڙيءَ طرح جهڙيءَ طرح اسان جا مهاجر يا ٻيا غير سنڌي لکڻ يا ڳالهائڻ وقت ڃ کي نج ۽ ڱ کي نگ سان اچارڻ لڳا آهن.

جنهن علائقي جي ابتدائي ٻوليءَ ۾ ڪو اچار نه هوندو ته ڌارين ٻوليءَ جو اچار جيترو وڌيڪ ويجهو اچارجي سگهجندو آهي، اهوئي رائج ٿيندو آهي. آءٌ بلوچيءَ جو مثال ڏيئي آيو آهيان ته هنن کي خ اچارڻ ڏکي لڳي ته ان کي 'هه' اچارڻ لڳا. اهوئي ساڳيو سبب آهي، ته سنڌيءَ جا

ڪيترائي لفظ جن ۾ سنڌيءَ جا اهي مخصوص اچار هئا، اهي سنسڪرت ۾ ويجهي ۾ ويجهيءَ صورت ۾ داخل ٿيا ۽ انهيءَ صورت ۾ پاڻنيءَ انهن جون نحوي صورتون مقرر ڪيون. پاڻني پنهنجي گرامر ۾ چوهٺ ٻين وياڪرڻ جي ماهرن جا نالا ڏنا آهن. جيڪي ڪائنس اڳ وياڪرڻ لکي ويا هئا. انهن چوهٺ وياڪرڻين جا گرامر افسوس تہ هيستائين لڀي نہ سگهيا آهن- نہ تہ ممڪن آهي تہ هھڙي ڪنهن صورتحال جو اهڃاڻ انهن مان ملي ها.

ان سان گڏ هڪ ٻئي آواز سنڌي 'و' جي اچار ڪي پڻ – پوءِ لکڻ جي صورت ساڳي هئڻ ڪري، يا آوازن کي چٽيءَ طرح نہ سمجهڻ ڪري – 'ب' جي اچار سان مخلوط ڪري سنسڪرت وارن ڪڏهن 'ب' وارن لفظن کي 'و' سان قبولڻ شروع ڪيو تہ ڪڏهن 'و' جي اچار وارن لفظن کي 'ب' سان قبولڻ شروع ڪيو. ان نظريي لاءِ بہ هڪ موجوده دور جو مثال تجربي لاءِ موجود آهي. بينگالي سنسڪرت کي نهايت ئي ويجهي زبان آهي، ۽ ان پاسي ئي سنسڪرت نپني ۽ ساماڻي آهي. اوهين ڪنهن بہ بينگالي ڀاءُ کي 'و' جي اچار وارو لفظ اچارڻ لاءِ چئو تہ هو ان کي 'ب' سان اچاريندو – حالانڪ سندن صورتخطي ۾ 'و' ۽ 'ب' ٻيئي آهن- ۽ ٻيئي ساڳئي يا هڪ نموني ۾ لکيا وڃن ٿا. ان مان تہ ڪڏهن ڪڏهن مزيدار مونجهارو پيدا ٿيندو آهي. انگريزي 'واٽر' (پاڻي =water) ۽ 'بٽر' (مکڻ =butter) ٻنهي کي هو "باٽر" اچاريندا آهن. ساڳي حالت شروعاتي سنسڪرت ۾ ٿي هوندي تہ سنڌي 'و' وارن ڪيترن لفظن کي شروع ۾ 'ب' سان قبوليو ويو پر رفتہ رفتہ 'و' جو اچار پيدا ٿيڻ سان اهي ساڳيا اکر 'و' سان پڻ رائج ٿيا ۽ 'ب' سان بہ رهندا آيا. سنڌي "وَرُ" سنسڪرت ۾ 'بَـرُ' ۽ 'ور' ٻنهي صورتن ۾ موجود آهي. سنسڪرت جي پراڪرتن ۾ 'بر' ئي رهجي ويو ڇاڪاڻ تہ اهوئي سنسڪرت ۾ اوائلي صورت ۾ آيو هو. اهڙا ڪيترائي مثال موجود آهن، جن ۾ اها صورتحال اوهان کي نظر ايندي.

سنڌيءَ جي قدامت جو هڪ وڏو ثبوت انگن مان به ملي ٿو. سنڌيءَ جي انگن مان معلوم ٿئي ٿو ته هند-آريائي زبانن مان پراڻي ۾ پراڻي صورت سنڌي انگن جي آهي. سنڌي "هڪ" کي اسين ايڪو به چئون. ٻين ٻولين ۾ اهو ٻنهي صورتن ۾ موجود آهي. سنسڪرت اِڪ ۽ ايڪ، هِتي- ايڪ ۽ هيڪ، (اويستا-ايئوا، يوناني- ايئس، لئٽن - اونس، گاٿڪ -اِنيس.) سنڌي "هڪ" جو وڌيڪ مثال ان جي وقتي شمار جي صورت 'هيڪر'، اويستا 'هيڪرت' مان ملي ٿو.

سنڌي "ٻہ" سڌيءَ طرح ٻين هند-آريائي ٻولين ۾ موجود نہ آهي، پر ان 'ٻہ' جون مرڪب صورتون ڪيترين زبانن ۾ موجود آهي، جنهن مان سڌيءَ طرح سنڌي "ٻہ" جو پتو پوي ٿو. سنسڪرت ۾ 'ٻہ' کي 'دُوَ'، يوناني - دُوو، لئٽن - 'ديو' وغيره چئجي ٿو. پر هاڻي مرڪب صورت جو هڪ مثال وٺو - سنڌي 'ٻہ - پيرو' (ٻن پيرن وارو two-footed) لاءِ لئٽن ۾ 'ٻہ' + 'پيس' = 'ٻپيس' يا ٻائپيس bipes آهي. اهو 'ٻہ' يا 'ٻاءِ' (bi) انگريزيءَ ۾ بہ اوهان کي عام نظر ايندو: bi-lingual = ٻن ٻولين وارو bi-weekly= ٻن هفتن جو bi-monthly= ٻن ٻن مهينن کان پوءِ نڪرندڙ رسالو وغيره. اجا ٿي ٻيو مثال سنڌي 'ٻيو' يا 'ٻنو' لاءِ ڏسندا تہ سنسڪرت ۾ 'اُڀَ'، يا 'اُڀِ'، يوناني-'اَووَ'، لئٽن-'امبو'، گاٿڪ - 'ٻـَي'، لٿونين -'اُبَ'، پراڻي سلاوڪ- 'اُبُ'، انگريزي- 'بوٿ'، وغيره ۾ سنڌي ڏاتو 'ٻہ' ٻيڻو آهي. يورپي عالم جن کي سنڌي 'ٻہ' جي خبر ٿي ڪانهي، سي ايترو چئي پنهنجي جند ڇڏائي ٿا وڃن تہ اها صورت سمجهہ کان ٻاهر آهي. (1)

(1) "Besides the numeral proper, there is a stem "Ubha", (Both) which inflects in the same way. The exact nature of its relation to Greek- "Auw", latin-"Ambo", old Slavic-"Oba", Lithuanian-"Ab'u", Gothic- "Bai", English- "Both", is not altogether clear"-T.Burrow- "the Sanskrit Language" pp.254-258.

مليا آهن انهن جو طريقو اهوئي آهي.[1] ميڪي هيٺ ڏنل حوالي جي لفظن ۾ جيڪو خيال ڏيکاريو آهي تہ هندستاني روپئي جي سورنهن آنن وغيره جي ترتيب چاهوڻ جي دڙي جي انهيءَ ٻُٽپ جي پونير آهي، هن سلسلي ۾ خاص توجهہ جي لائق آهي. وڏيءَ ٻُٽپ جو طريقو هو **'ويهن'** ۾ - ٻہ- **ويهون،** **ٽي- ويهون** وغيره، جو اڃا تائين اسان جي ٻهراڙيءَ ۾ مروج آهي. اهو چئڻ جي ٻُٽپ وارو پهريون دستور 'اٺ' جي انگ مان ظاهر ٿئي ٿو. هت پروفيسر بروجا لفظ نقل ڪجن ٿا:

> In 'Astan' (Greek-**Octiv**, Latin-**Octo**, Gothic-**Ahtau**, etc), there appears the termination of the dual. The meaning of the stem **'Okto'** – of which this is the dual, may be inferred from a related I-stem, **'Asti'** which is found in "Avestan". This is a measure of length meaning 'Width of four fingers' from which it may be inferred that the dual **Octo** (U) meant originally two groups of four fingers" – T.Burrow, "The Sanskrit Language" p.259.

---

[1] E.Mackay.

"It is of course well known today that the sequence of 4, 8, 16, and 32 may be traced to the prehistoric culture of Indus valley." Chanhu_Daro Excavations_ p.241.

مارشل بہ انهيءَ ساڳئيءَ خيال جو آهي – ڏسو مارشل – جلد 2 ص 589_ ۽ چئن، اٺن، سورنهن وغيره جي ٻُٽپ ڪافي وقت تائين قائم رهي- ۽ خود ڪيترين ڏرمي ڳالهين جو اهڃاڻ رهي اهي. ٻڌ جي اڳوڻين چوڻين متعلق، جيڪي آکاڻيون مشهور آهن، انهن مان هڪ ۾ گوتم ٻڌ هڪ ماڻهوءَ کي پاپ ۽ پنج جو فرق سمجهائيندي اچهو هيئن ٿو چوي:

From four to eight, to sixteen thence and so
To thirty two, insatiable greed doth, go,
_still pressing on till in satiety,
Doth win the circlet's grinding misery."

_E.B Cobwell: The Jatakas or Stories of the Buddha's Former Births" vol.I.p.246.

انهيءَ منتر ۾ ڏسو تہ اهو 4_8 ۽ 16 جي ٻُٽپ جو اهڃاڻ موجود آهي.

هن مان چٽيءَ طرح ظاهر ٿئي ٿو تہ هي انگ بہ سنڌيءَ مان ورتل آهي، ڇاڪاڻ تہ ان جي پس منظر ۾ جيڪو ڳٽپ جو دستور آهي سو سنڌي آهي، جنهن جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو نشان ڇاهونءَ جي دڙي مان مليو ٿو.

'نوَ' سنسڪرت ۾ بہ ائين جو ائين موجود آهي. **'ڏهہ'** ۾ سنڌي **'ڏ'** کي **'د'** ۽ **'س'** کي **'هہ'** ۾ مٽائڻ پراڻي ويدڪ ۽ اويستا جي ٻوليءَ ۾ عام هو. (سنڌو-هندو وغيره)

سنڌي **'ويهہ'** بہ جيئن تہ اسان جي هڪ پراڻيءَ ڳٽپ جو ايڪو هو ان ڪري تقريباً هر ٻوليءَ جي شروع ۾ اهو **'ويهہ'** اوهان کي نظر ايندو. مثال سنسڪرت-**'ويمستي'**، اويستا- **'ويستي'**، يوناني - **ويڪوسي**، لئٽن-**نويجنتي**'، وغيره.

سنڌي **'سؤ'** سنسڪرت ۾ **'تم'** اسمي پڇاڙيءَ سان موجود آهي. (سنسڪرت-**ستم**، لئٽن-**سنتم**، اويستا-**سيتم**) بين ڪيترن ٻولين ۾ اهو سنڌي ڏاتو **'سو'** اوهان کي موجود ملندو. مثال 'مارويون - **سَدُو** سيريمس-**سُدُو** زِريَنِ- **سو** وتيڪ-**سُو** ووگل-**سؤت**، اوستيڪ-**سؤت** وغيره: اهي پوين ٻولين فينو-اگرين (Fino-Ugrian) ٻوليون سڏجن ٿيون، جن جو لاڳاپو هاڻ هند-يورپي ٻولين سان ڇيو وڃي ٿو.

مٿين حقيقتن مان اهو چٽيءَ طرح ثابت ٿئي ٿو تہ سنڌي نهايت قديم زبان آهي ۽ سنڌيءَ جا ڪيترائي لفظ هند-يورپي ٻوليءَ جا ماخذ آهن. انهن ڳالهين کان سواءِ ڪي پراڻيون نحوي خصوصيتون سنڌيءَ جي قدامت جي ساک ڀرين ٿيون.

اسمن ۽ لفظن جي جنس (gender) لاءِ اهو ڇيو وڃي ٿو تہ برعڪس سامي ٻولين جي جن ۾ فقط ٻہ جنسون 'مذڪر ۽ مونث' آهن، هند-يورپي زبانن ۾ نهايت قديم زماني ۾ لفظن جون ٽي جنسون هونديون هيون- مذڪر، مونث ۽ بي جنس يا عام. هندستان جي سمورين پراڪرتن ۾ جنس عام ڪانہ ٿي ملي، پر سنڌيءَ ۾ بي جنس يا عام جا لفظ اڄا تائين

”تي“ سنسڪرت ۽ ٻين ٻولين ۾ ’تري يا تري‘ آهي. سنڌي اچار ’ٽ‘ کي اڪثر هند-يورپي ٻوليون ’تر‘ ۾ تبديل ڪنديون رهيون آهن. ائين چوڻ تہ سنسڪرت ’تر‘ کي سنڌي ’ٽ‘ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي، سو غلط آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌي لفظ ’تر‘ پڻ سان موجود آهن، جن لاءِ چيو ويو تہ اهي سنسڪرت اصل جا آهن، ۽ ڪافي پراڻا آهن، پر انهن کي اسين ’ٽ‘ ۾ تبديل نٿا ڪريون. ٻولين جا قاعدا ڪافي سخت آهن ۽ جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ ’تر‘ کي ’ٽ‘ ڪرڻ جو قاعدو هجي ها تہ هر اهڙي لفظ کي ’ٽ‘ سان اچاريو وڃي ها، يعني اسين هر اهڙو لفظ ’ٽ‘ سان اچاريون ها جنهن ۾ ’تر‘ هجي ها. سنڌي ’ر‘ حرف صحيح آهي ۽ سنڌيءَ ۾ حرف صحيح گهٽو ڪري هميشہ متحرڪ رهندو آهي، ان ڪري ڪنهن بہ اچار ۾ ’ت‘ يا ’ر‘ ۾- ان جي ضم ٿي وڃڻ جو سوال ئي پيدا ڪونہ ٿو ٿئي. ٻين ٻولين ۾ ’ر‘ ڪنهن حرف صحيح ۾ ملي، تڏهن ضم ٿي ويندي آهي، جڏهن ’ر‘ حرف ساڪن يا حرف علت ٿي ڪم اچي. جتي سنڌيءَ ۾ ’ر‘ توري ساڪن ٿئي ٿي اتي بہ ’ٽ‘ ۾ ’تر‘ جي متجڻ جو مثال نٿو ملي. ’ترُٽُ‘ (جلد) ڪافي پراڻو لفظ آهي، پر اسين ان کي ’ٽٽ‘ نٿا ڪريون، ’ترس‘ (ٻيهر) ۾ ’ر‘ ساڪن آهي، پر اسين ان کي ’ٽس‘ نٿا ڪريون، ۽ نہ وري اهي مثال استثنا ۾ شمار ٿين ٿا. ان ڪري هت وري يورپي نظريي کي ابتو ڪرڻ تي مجبور آهيون تہ سنڌي ’ٽ‘ ٻين ٻولين اندر ’تر‘ ۾ تبديل ٿي هئي.

’چار‘ ۽ ’پنج‘ ۾ ڏاتوءَ جي ڪا خاص تبديلي نہ ٿي آهي- ’ڇهہ‘ کي سنسڪرت ڦيرائي ’شت‘ (شٽش-سٽش) ڪيو جنهن کي هند-يورپي ’سُڇس‘ يا ’سڪس‘ مان چيو وڃي ٿو. ٻين ٻولين مثلاً ويلش ۾ ’چهوچ‘، يونانيءَ ۾ ’خيست‘، اويستا ۾ ’خسوس‘ وغيره صورتون ملن ٿيون.

’ست‘ سنسڪرت ۾ ’سپت‘ ۽ هتيءَ ۾ ’ست‘ صورتون اختيار

ڪيون آهن. هتيءَ جو ذڪر ڪندي يورپي مفڪر اجهو هيئن رقمطراز ٿين ٿا تہ:

"اهو جيڪو ٿورو گهڻو مواد اسان کي ملي ٿو ان لاءِ فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ شايد هتيءَ ۾ جيڪي سنسڪرت کان بہ اڳ جون تبديليون نظر اچن ٿيون، اهي مقامي اثرن جي ڪري ٿيون هونديون"

مثال 'چ' جو 'ز' (پنج-پنز)، 'و' جو 'ب' ۾ بدلجڻ (وير-بيريا) ۽ 'پت' جو 'ٽ' ۾ بدلجڻ وغيره. آءٌ انهيءَ تي اڳيئي عرض ڪري آيو آهيان تہ موهن جي دڙي جي زبان جڏهن ٻين هندن تي پهتي، تڏهن ان ۾ مقامي اثرن جي ڪري اهي تبديليون پيدا ٿيون. هتيءَ ۾ 'پنچ' جي 'چ'، 'ز' ۾ تبديل نہ ٿي آهي پر ٻين ٻولين ۾ سنڌي 'پنج' جو 'ج' 'ز' ۾ تبديل ٿيو آهي. 'و' جو 'ب' ۾ بدلجڻ تہ آءٌ اڳيئي مثالن سان ڏيکاري آيو آهيان. هت ايترو چوندس تہ 'و' جو 'ب' ۾ تبديل ٿيڻ ويدڪ سنسڪرت کان بہ اڳ هتيءَ ۾ پيدا ٿي چڪو هو البت 'پت' جي 'ٽ' ۾ تبديل ٿيڻ واري ڳالهہ غلط آهي، ڇاڪاڻ تہ هتيءَ ان ۾ ڪابہ تبديلي نہ ڪئي. -'ست' جهڙو سنڌيءَ ۾ هو اهڙو هتيءَ ۾ موجود آهي. سنسڪرت ۽ ٻين هند-يورپي ٻولين جي ان خفيف 'پ' کي مقامي اثر سان منسوب ڪري سگهجي ٿو.

'اٺ' انگ وڏيڪ دلچسپيءَ جو باعث آهي ۽ ان مان سنڌي تهذيب جي هڪ قديم ڳڻپ جو اهڃاڻ ملي ٿو. سنڌ ۾ موهن جي دڙي ۽ چاهونءَ جي دڙي وارين تهذيبن ۾ ننڍيءَ ۽ وڏيءَ ڳڻپ جا بہ جدا طريقا هئا. ننڍيءَ ڳڻپ جو ايڪو (Unit) چار جو انگ هو. يعني مال يا شيون چئن جي ايڪي سان ڳڻيون وينديون هيون: يعني چار، اٺ، سورنهن، ٻٽيهہ، چوهٺ وغيره. ۽ سنڌي ماڻ ۽ وَٽ ان حساب تي ٺهيل هئا. چاهونءَ جي دڙي مان جيڪي وَٽ

موجود ملن ٿا. جنس مذڪر ۾ جنس عام اصل ۾ هڪ ئي جنس عام هئي، جا مذڪر طور استعمال ٿيندي هئي: ان جو ثبوت اهو آهي ته اهڙن لفظن جو ڪو مونث ڪنهن به قاعدي يا اصول پٽاندڙ ناهي نه سگهبو ۾ پيو ته ساڳيون نشانيون جيڪي رڳو مونث اسمن ۾ اچڻ کپن، سي مذڪرن ۾ به ملن ٿيون. **مڙسُ، ريڇُ، ڪنبُ** وغيره ۾ "پيش" يعني حرف علت **'اُ'** مذڪر جي نشاني آهي، پر ســن، **مسُ، ڳٽُ** وغيره ۾ اها نشاني مونث لفظن ۾ به ڪم اچي ٿي. ساڳيءَ طرح حرف علت **'اِ'** يا **'اِيِ'** گهڻو ڪري مونث جي پويان اچي ٿو پر ڪن حالتن ۾ مذڪرجي پويان پڻ اچي ٿو. ازانسواءِ اهڙا ڪيترا لفظ آهن، جن جي جنس مقرر ٿيل نه آهي. اوائلي وقت کان اهي ٻي جنس يا جنس عام جا لفظ آهن. **'ماڻهو'** لفظ جهڙو مرد لاءِ ڪم اچي ٿو تهڙو زال لاءِ، يعني جهڙي **'زال ماڻهو'** آهي، تهڙو **'مرد ماڻهو'**. ساڳيءَ طرح **پکي، پسون، جيت، سوار** وغيره لفظ ڪنهن خاص جنس لاءِ نه آهن.

ٻوليءَ کي صحيح طرح سان سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته لفظن جو تمدني پس منظر خيال ۾ رکيو وڃي، ڇاڪاڻ ته ان مان ئي ڪنهن ٻوليءَ جي مزاج، قدامت ۽ سرمايي جو اهڃاڻ ملي ٿو. ننڍي ۾ ننڍيون ڳالهيون، جيڪي عام طرح نهايت ئي معمولي لڳن ٿيون، اڪثر پنهنجي پويان هڪ وڏي تاريخ رکن ٿيون- ۽ ڪڏهن نهايت ئي غير اهم لفظ تمدن جا پنڊار هوندا آهن. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ هڪ ٻاراڻي راند اٽي ڏڪر کيڏي ويندي آهي، جنهن ۾ ٻئي کي آڳ ڏيڻ لاءِ اُچليل اٽيءَ جو مفاصلو ڏڪرن سان ماپيو ويندو آهي- ۽ ان ماپي جا انگ آهن. **"وڪٽ، لين، مون، نار آر ويئي، يگ"** – انهن جي اصلوڪي صورت ڪهڙي به هئي، پر انهن مان هڪڙو اندازو ضرور ٿئي ٿو ته اهي انگ دراوڙ اصليت جا آهن- انهن مان **'مون- من'** معنيٰ **"ٽي"** اڄ تائين تامل، مليالم وغيره ٻولين ۾ ملي ٿو. يا ته اها راند اسان دراوڙي ماڻهن کان سکي آهي- يا ڪنهن نهايت قديم زماني ۾ جڏهن سنڌ ۾ به ڪي دراوڙي قومون رهنديون هيون، تڏهن سنڌن اِها تمدني نشاني

اجا تائين اسان وٽ رهجي ويئي آهي.

اجا ٻي ٻيو مثال وٺو: سنڌيءَ ۾ مذاق مذاق ۾ هڪ فقرو استعمال ٿيندو آهي "شمن گڏي" يا "شمن گڏو". اهو فقرو ڪنهن کي چيڙائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي، جنهن مان مقصد اهو هوندو آهي ته اهو ماڻهو بناوتي نموني ڇٽجي ڏڪجي، هلڻ جي ڪوشش ٿو ڪري هي لفظ ان دور جو آهي، جڏهن سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جو زور شور هو. ٻڌ ڌرم جي وڏن پروهتن يا ڀڪشن کي "شمن" چيو ويندو آهي، ۽ جڏهن ڪو ٻوڏين جو ڏڻ ملهايو ويندو هو، تڏهن اهي پروهت يا "شمن" ڇٽجي ڏڪجي، خوبصورت پوشاڪن ۾ بلڪل گڏا ٻڌجي، سرگسن ۾ نڪرندا هئا، ۽ ان ڏينهن جي دعوتن کان پوءِ وري ڪافي عرصي تائين پنهنجي خانقاهن ۾ ڀڳتيءَ ۽ پڙهڻ لکڻ ۾ پوريا پيا هوندا هئا. "شمن گڏو" ان دور جي تمدني زندگيءَ جو هڪ اهڃاڻ آهي.[1]

اوهان "ارڇڪ مرڇڪ....." ٻارن جي ٻولي (Nursery Rhyme) ضرور ٻڌي هوندي. آءٌ هت ويدن جو هڪ منتر نقل ڪريان ٿو: ڏسو ته ٻنهي جي وزن (meter) ۾ ماترائن ۾ ڪيتري نه هڪهڙائي آهي.

اَسَد راجا، نلوناما، ويرسرانيا، ستوبالي، اپاپانو
گٽيراشتي، اوپوان اسو ڪويڏا!

هن منجهان ٻيو نه ته ايترو ضرور چئي سگهجي ٿو ته اهو منترن وارو انداز ۽ انهيءَ ٻاراڻي ٻوليءَ جو وزن ۽ ماترائن جي ٻيهڪ اهڙي آهي، جنهن مان ان جي قدامت ۽ تمدني پس منظر ضرور نظر اچي ٿو.

انهن مثالن کان به وڌيڪ تمدني جهلڪ سنڌيءَ ۾ مٽيءَ مائٽيءَ جي لفظن مان ملي ٿي. سنڌيءَ ۾ هيٺيان نالا مٽن مائٽن لاءِ ڪم اچن ٿا:

پيءُ، ابو بابو.
ماءُ، امڙ، امان، جيجل، آيل.

(1) شمن = Shaman= وڏو پروهت يا ڀڪشو. ڏسو فاهين جو سفر نامو
H.A. Gills- "The travels of Fa Hsien" –pp. XX

ياءُ، يائو ادي ا.ن.

پيڻ، ادي

ڏيءَ، نياڻي، نينگر، نينگري

پٽ، نينگرُ.

سس ۽ سهرو ماسي، پٽي، مامو مامي، چاچو چاچي، وغيره.

اسان جي عالمن هنن لفظن جي ڏاتن ڳولڻ لاءِ ڪافي چڪر ڪاڏا آهن. ڪڏهن انهن کي عربيءَ ۾ تا ڳولين تہ ڪڏهن سنسڪرت ۾. **ابو** ۽ **امان** لاءِ چون ٿا تہ عربي **اب** ۽ **اُم** مان نڪتا، باقي ڪي سنسڪرت مان، تہ ڪن جا ڏاتو ملن ڪونہ ٿا. انهيءَ ڪوشش جي پس منظر ۾ فقط اهي ئي فرسوده خيال آهن تہ سنڌي يارهين ٻارهين صديءَ ۾ نهي راس ٿي، اصلوڪيءَ سنڌيءَ ۾ حروف علت ڪونہ هئا، ۽ سنڌي تمدن سنسڪرت جو نہ تہ عربي زبان مان اڌارو ورتل آهي. سنديلي صاحب جهڙي محنتي مڙس بہ **ابو-امان** لفظ عربيءَ مان ويهي ڪڍيا آهن. هت آءٌ اهو وري بہ عرض ڪندس تہ ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ساڳيءَ هجي جي لفظ ملڻ سان اهو ضروري نہ آهي تہ ان کي زوريءَ زبردستيءَ سنڌي لفظن جو ماخذ ثابت ڪرڻ جو ڪشالو ڪيو وڃي. ان لاءِ لساني شاهدي ڏيڻ پهريون فرض آهي. ٻولين لفظن اڌارڻ سان انهن ۾ ڪهڙيون ڦيريون گهيريون ڪن ٿيون، انهن جو ضرور خيال رکڻ گهرجي. مثلاً **ابو-امان** لفظن لاءِ جيڪڏهن عربيءَ کي ماخذ ٻڌائڻو هو تہ ان لاءِ سبب ۽ ممڪن لساني تبديلي ثابت ڪرڻ ضروري ڳالهہ آهي. عربيءَ ۾ **ماءُ** کي **اُم** چئجي ٿو. اسان سنڌين جيڪڏهن ان کي پاڻ وٽ استعمال ڪيو تہ **اُم** جي الف جو پيش يعني حرف علت **'اُ'** جو پيش ڪيئن زبر جو ڏنيسون. ان جي لاءِ لساني جواز ۽ سبب ڪهڙو هو؟ اسان وٽ پيش جو اچار يعني حرف علت اُ بہ موجود آهي، پوءِ اسان سڌو سنئون **"اُمان"** چو نہ چوڻ شروع ڪيو؟ يا تاريخي رڪارڊ ۾ ڪٿي بہ ڪڏهن لفظ **'اُمان'** بمعنيٰ ماءُ چو نہ ٿو نظر اچي؟ جيڪڏهن **'امان'** لفظ جو ماخذ **'اُم'** آهي تہ چو

نہ 'ماءُ' جو ۽ 'امڙ' جو پڻ اهوئي ماخذ ڇيو وڃي؟ انهن پوين ٻن لفظن کي پوءِ ڇو تہ سنسڪرت ڏانهن گهليو وڃي! علم اللغت ۽ علم الانسان تي ڪم ڪرڻ وقت يا ٻئي ڪنهن بہ علم ۾ هڪ ساريڪي فڪر (consistency) جي وڏي ضرورت آهي- ۽ ڏڪيبازيءَ کي گهٽ جاءِ حاصل آهي. جن لفظن جا ماخذ عربي ڇيا وڃن ٿا، انهن ۾ سواءِ ڪن ٿورن جي، باقي سمورن لفظن ۾ ائين ئي ڏڪا هنيا ويا آهن.

اُهي ماڻٽاڻا لفظ دراصل اسان جي قديم ترين تمدن جي ساک ڀرين ٿا. اهي لفظ اسان جي ان وقت جي سماج جا آهن، جڏهن سنڌ جو معاشرو "ماءُ-آدرشي" (Society of Mother-right or Matriarchal) هو جنهن جا نشان موهن جي دڙي جي تمدن ۾ ملن ٿا. انسان جو قديم ترين تهذيبي دور ماءُ-آدرشي هو جنهن ۾ عورت قبيلي جي مکياڻي ۽ سردار هوندي هئي. چاڪاڻ تہ کيتي عورت جي ايجاد هئي. قبيلا ماءُ جي نالي پويان سڏبا هئا. جڏهن زراعت ترقي ڪئي، تڏهن ئي اهو ماءُ – آدرشي سماج ٽٽي، پيءُ- آدرشي (Patriarchal) بڻيو. دنيا جي هر تهذيب لاءِ علم الانسان (Anthropology) ۽ علم سماج (Sociology) جو اهو تسليم ٿيل ڪليو آهي.

"ڪاتر جي ايجاد کان پوءِ، شڪار مردن جو ڪم بنجي ويو ۽ زالون اڳي وانگر ڪاڏي گڏ ڪرڻ ۾ مشغول رهيون. ڪم جي اها جنس تي مبني ورهاست شڪاري قبيلن لاءِ هڪ مجيل حقيقت آهي، ۽ ان جو سبب اهو هو تہ زالون پيٽ سان هجڻ يا ٻچ ڏارائڻ واري وقت ٻاهر نڪري نہ سگهنديون هيون. شڪار ڪندي ئي، جانورن پالڻ جو ڪم شروع ٿيو! انسان جانورن کي مارڻ جي بدران، انهن کي جيئرو رکي، پاڻ وٽ ڏارڻ لڳو. ان ڪري چوپايي مال جو ڪم گهڻو ڪري جتي ڪٿي مردن جو ڪم رهيو آهي. ٻئي طرف ڪاڏي گڏ ڪرڻ يا چونڊڻ جي ڪم مان، پنهنجي اجهي جي ڀر پاسي ۾ زمين ۾ ٻج پوکڻ

۽ ڪيتي ڪرڻ جو ڪم وري زالن ايجاد ڪيو. ان کان پوءِ جڏهن چوپايي مال جي ذريعي هر ڪاهڻ جي ايجاد ٿي، تہ زراعت بہ مردن جو ڪم بڻجي ويئي. آفريڪا جي ڪن حصن ۾، جتي 'هر' اڃا هاڻي رواج ۾ آيو آهي، اتي زراعتي ڪم جو زالاڻي ڪم مان ڦري مرداڻي ڪم جي صورت ۾ اچڻ موجوده دور ۾ ئي ڏسڻ ۾ پيو اچي.

پيدائشي طريقن جي انهيءَ تبديليءَ مان نتيجي طور زالن ۽ مڙسن جي وچ ۾ ڪم جي هيءَ روهاست ئي پيءُ _ آدرشي سماج جي اسرڻ جو سبب بڻي آهي. اهو ڦيرو شڪار کان شروع ٿيو چوپايي مال ڌارڻ جي ڪم ان کي تيز ڪيو، پر زراعت جي شروعاتي دور ۾ اهو ڦيرو بلڪل ابتڙ هو."[1]

مٿيون ترجمو ٿيل حوالو ڏيکاري ٿو تہ شروع ۾ سمورا قديم سماج ماءُ_ آدرشي هئا، ۽ رفتہ رفتہ پيءُ – آدرشي ٿيا. هڪ ٻئي عالم جي مضمون مان بہ هڪ ٽڪرو ترجمو ڪري پيش ڪجي ٿو:

"دنيا جي ڪيترن هنڌن تي، اسان کي پڪو پختو ثبوت ملي ٿو تہ قديم ماءُ_آدرش منجهي يا تہ پيءُ_آدرش ٿيو آهي، يا وري اهڙي سماجي تنظيم پيدا ٿي آهي، جنهن ۾ سماجي لاڳاپا، ٻنهي ماءُ ۽ پيءُ جي ماٽين سان منسوب ڪيا ويندا. ان ڳالهہ جي شاهدي موجود آهي تہ يورپ ۾ ماءُ-آدرشي سماجي تنظيم هڪ صورت ۾ موجود رهي آهي. سوڊان ۾ تہ تاريخي دور جو ثبوت موجود آهي. تہ اڄ کان پنج سؤ ورهيہ اڳ "بيج" قوم جا ماڻهو جيڪي هاڻ پيءُ جي نالي پويان ٿا سڏجن، سي اڳ پنهنجا شجرا ماءُ جي ۽ زالن جي نالن سان رکندا هئا ۽

(1) Thomson, G-"Studies in Ancient. Greek Society Vol. 1 (London 1949)-pp. 42-43.

پنهنجي ملڪيت پيڻ يا ڏيئي جي پٽن لاءِ ڇڏيندا هئا.
ميلينشيا ۾ بہ اهڙا ڪيترائي ثبوت ملن ٿا تہ ماءُ-آدرشي
سماجي تنظيم بدلجي پيءُ -آدرشي ٿي آهي، بلڪ ڪن
حصن ۾ اهو ڦيرو اجا تائين ٿيندو رهي ٿو. ٻئي طرف، دنيا جي
ڪنهن بہ حصي مان اهڙو ڪو ثبوت نہ ٿو ملي، جنهن مان ان
جي ابتڙ ڦيري جو پتو پوي." [1]

اِنهن عالمن جا اهي بہ تڪرا ترجمو ڪري ڏيڻ مان منهنجو مقصد اهو ثابت ڪرڻ آهي تہ قديم ترين انساني سماج ۾ ماءُ يا عورت جي حيثيت قبيلي جي سردار جي رهي آهي. پيءُ جي سرداريءَ جو زمانو گهڻو پوءِ آيو. موهن جي دڙي جا مختلف دور کوٽيا ويا آهن. جن مان هڪڙو اهڙو دور آهي، جنهن ۾ اهو ڦيرو عمل ۾ آيل ثابت ٿئي ٿو. سرجان مارشل جيڪي کوٽائيون ڪيون آهن، انهن مان پڪيءَ طرح معلوم ٿئي ٿو تہ 'آرين' کان گهڻو اڳ جي سنڌي تهذيب ماءُ-آدرشي تنظيم هئي. [2] خود سر جان مارشل جا لفظ اجهو هي آهن:

"That, like the Mother goddesses of Western Asia, they originated in a matriachical state of society is a highly reasonable supposition" [3]

موهن جي دڙي مان لڌل زنانين مورتين لاءِ لکندي، مارشل چوي ٿو تہ اولهہ ايشيا جي ماءُ- ديوين وانگر، اهي مورتيون بہ ماءُ- آدرشي تنظيم جو نشان آهن. ايترن حوالن ڏيڻ مان منهنجو مقصد محض اهو ڏيکارڻ آهي تہ سنڌ ۾ قديم ترين سماجي تنظيم ماءُ-آدرشي ثابت ٿي چڪي آهي، ۽ پيءُ – آدرشي تنظيم پوءِ آئي آهي. انهيءَ حقيقت جو وڏو ثبوت ماءُ ۽ پيءُ

(1) Rivers_in Encyclopedia of Religion and Ethics_(Editor: J. Hastings) Edinburgh_viii pp.858.

(2) Ehrenfeb O.P _"Mother_right in India"_ (Hyderabad 1941) P.1

(3) Marshall J.-"Mohenjo-Daro and the Indus Civilization" (London) 1931-pp. (i) 51.

جي لاءِ انهن سنڌي لفظن مان پڻ ملي ٿو- ۽ اهو ثابت ٿئي ٿو ته اهي لفظ ان قديم دور جا ئي آهن. جهڙيءَ طرح اڄ تائين اسان جي اڪثر اڻ-پڙهيل پائرن جي گهرن ۾ زالون پنهنجي مڙس جو نالو نه وٺنديون آهن، اهڙيءَ طرح قديم زماني ۾ انسان قبيلي جي سردارن، ماءُ ۽ پيءُ جو نالو نه کڻندا هئا. ڪوبه ماڻهو پنهنجي ماءُ جو سڌو سنئون ذڪر ئي نه ڪندو هو. جيڪڏهن ڪندو ، 'ماءُ' جي بدران ڪو اهڙو لقب ڪتب آڻيندو هو جنهن ۾ نعظ 'ماءُ' يا ان جو ڪو پد ڪم نه اچي. ساڳيءَ طرح پيءُ-آدرشي دور ۾ 'پيءُ' جو نالو يا لفظ کڻڻ ۽ چوڻ بدسوٽي ۽ 'ٽئبو' (Taboo) سمجهيو ويندو هو. اڄ تائين اڻ-سڌريل قبيلن ۾ اهو رواج آهي.

ڪٿي سردار جو نالو نه وٺن، ته ڪٿي ماءُ پيءُ جو. ته ڪٿي سس سهري جو. اسان وٽ جو زالون مڙسن جو نالو نه کڻنديون آهن، ان جو پس منظر به اهو ساڳيو وسوسو ۽ پرم آهي. اهڙا بيشمار مثال اوهان کي برفالٽ (Brifault) جي ڪتاب "دي مدرس" (The Mothers) ۽ فريزر (Frazer) جي "دَ گولڊن باؤ" (The Golden Bough) ۾ ملندا. فريزر جي ڪتاب ۾ سڀ کان مزيدار تڪرو هيٺيون آهي:

> "To make confusion worse confounded, the names of the persons are often the names of common things such as moon, bridge, barley, cobra, leopard; so that when any of man's many father-in laws and mother-in laws are called by such names, these common words may not pass his lips" (1)

جيڪڏهن ڪنهن جي سهري جو نالو فرض ڪريو ته "واسينگ" آهي، ۽ اهو ماڻهو پنهنجي پيرن هيٺان واسينگ نانگ ڏسي، ته به هو وات مان ٻڙڪ نه ڪڍندو، ڇاڪاڻ ته واسينگ چوڻ سان هن کي سهري جو نالو کڻڻو

(1) Frazer-"The Golden Bough"- (A bridged Edition) vol. I p. 32, Also pp.324-328, 331-345.

هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ٽن جلدن ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان "جادو ۽ سائنس" جي نالي سان شايع ٿي چڪو آهي.

پوندو ـ جا ڳالهہ ڪرڻ ناممڪن آهي!

هاڻ اچو تہ سنڌي ٻوليءَ جي 'ماءُ' ۽ 'پيءُ' لفظن کي ڏسون. انهن ٻن لفظن تي غور ڪرڻ مان هڪ عجيب ڳالهہ نظر اچي ٿي. اسين سنڌيءَ ۾ اضافتي ضميرن لاءِ ضمير متصل جون پڇاڙيون ڳنڍيندا آهيون، جا سنڌيءَ جي هڪ قديم خصوصيت آهي. عربيءَ يا ٻيءَ ڪنهن بہ زبان سان انهن نشانين جو پري جو بہ واسطو ڪونهي. اهي نشانيون هي آهن:

ضمير متڪلم جي اضافت	=	پٽ + م = پٽم = منهنجو پٽ
ضمير حاضر جي اضافت	=	پٽ+اِ ـ اي = پٽئہ يا پٽئي = تنهنجو پٽ
ضمير غائب جي اضافت	=	پٽ + س = پٽس = هن جو پٽ

هاڻي اهي ٽي نشانيون 'م'، 'ئي'، 'س' اسين اصل کان هر اسم سان اضافت ڏيکارڻ لاءِ استعمال ڪندا آيا آهيون ـ پر ماءُ ۽ پيءُ جي سمورن لفظن سان متڪلم جي نشاني 'م' هرگز نہ ٿي ڳنڊجي:

ماءُ	=	ماءُ + م = مائم (ماڻهم)
پيءُ	=	پيءُ + م = پيئم (پڻهم)
امڙ	=	امڙ + م = امڙم
امان	=	امان + م = امانم
جيجل	=	جيجل + م = جيجلم
آيل	=	آيل + م = آيلم
بابو	=	بابو+ م = بابوم ـ بابم
ابو	=	ابو + م = ابوم + ابم

اوهان ڏسندا تہ مٿئين ڪنهن هڪ لفظ سان بہ 'م' پڇاڙي نہ ٿي ٺهڪي ـ ۽ نہ ڪڏهن ڪو استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ان ڪري جو سنڌيءَ جي تمدني مزاج ۾ اهو ممنوع هو. باقي سمورن مائٽن جي

لفظن سان اها نشاني ٺهڪي ايندي، يا انهن ئي لفظن ۾ حاضر ۽ غائب جون نشانيون بہ ٺهڪي اينديون. **ماٽس، پٽس، ڏيٽم، بابس. پاٽم سسٽم** وغيره. آخر ايئن ڇو آهي؟ ۽ ماءُ ۽ پيءُ لاءِ ايترا لفظ ڇو؟ ان جو اهو هڪڙو ئي معقول جواز آهي تہ متڪلم ماڻهو يا ڳالهائيندڙ ماڻهو پنهنجي ماءُ پيءُ جو نالو نہ ڪٺندو هو. هڪ تہ ان ڪري نوان نوان لفظ گهڙڻا پيا. ۽ ٻيو تہ اضافتي ي ءِ ۾ انهن لفظن جي استثنيٰ پيدا ٿي پيئي. اها حقيقت ڪا اتفاقي نہ آهي، ۽ پختو ثبوت آهي تہ اهي سمورا لفظ ان تمدني دور جا قديم لفظ آهن- ۽ ان ۾ ڪنهن بہ ٻيءَ ٻوليءَ جو ڪو دخل نہ آهي. انهيءَ تمدني اهڃاڻ مان اجا ئي هڪ ٻيو دلچسپ پهلو نڪري ٿو- ۽ اهو هي آهي تہ سنڌي ماڻهو قديم زماني ۾ پنهنجي ويجهن عزيزن ۽ مٽن ماٽن کي ڪنهن عزت ۽ احترام جي لفظ سان ياد ڪندا هئا، جو لفظ اسان کان هاڻ گم ٿي ويو آهي، پر ان جو هڪ پد نشاني رهجي ويو آهي. هيءَ هڪ بلڪل نئين ڳالهہ آهي، جنهن ڏانهن تمام ٿورن جو ڏيان ڇڪيو هوندو. سنڌي ماٽن جي ڪن لفظن ۾ جڏهن بہ اضافتي ضمير متصل جون نشانيون لڳائجن ٿيون، تڏهن هڪ پد 'ڻ' يا 'ٺهہ' وچ ۾ اسريو اچي، جنهن جو مثال ٻين اسمن سان ساڳئي تجربي ڪرڻ سان ڪونہ ملندو. اهي لفظ هي آهن.

ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، ڏيءَ، سس: + متصل نشانيون = ماٽس، پٽس، ماٺهين، پٺهين، ڀاٽس، ڀاٺهين، ڀاٽم، ڏيٽس، ڏيٺهين، ڏيٽم، سسٽس، سسٺين، سسٽم.

اوهان ڏسندا تہ متصل نشاني ڳنڍڻ کان اڳ وچ ۾ 'ڻ' ايري ٿو اچي. اهو "ڻ" ڇا آهي؟ ۽ اهو 'ڻ' ٻين لفظن سان ساڳيءَ اضافتي حالت ۾ ڇو نہ ٿو ايري؟ منهنجي خيال ۾ ماءُ — آدرشي زماني ۾ ماءُ، ڏيءَ ۽ سس ۽ پيءُ — آدرشي دور ۾ پيءُ ۽ ماءُ لاءِ ڪو عزت جو لفظ ڳنڍي استعمال ڪيو ويندو هو جو جيتوڻيڪ هاڻ اسان وٽان گم ٿي ويو آهي، پر جڏهن بہ اضافتي حالت ۾ اهي لفظ استعمال ٿين ٿا تہ اهو گم ٿيل لفظ هڪ پد جي صورت ۾ ايريو

چي. هن مان ٻوليءَ جي قديم صورت جو پڻ اندازو ٿئي ٿو. موهن جي دڙي جي هڪ تائث (Amulet) تي ٽي سٽون لکيل آهن- جن کي حل ڪرڻ جي مون ڪوشش ڪئي آهي. [1] منهنجي ان ڪوشش ۾ ان تائث جي آخري سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ 'لفظ' **"اٿسي"** يا **"اٿس"** نظر اچي ٿو جو ڪنهن ديويءَ يا ڪنهن ديوتا جو نالو معلوم ٿو ٿئي- ۽ ماڻٽائي تصور طور استعمال ٿيو آهي. منهنجو گمان آهي تہ اهو **'ڻ'** ۽ **'ٿهہ'** ان **"اٿسي"** مان آيو آهي- جنهن جي **'س'** ڪنهن پوئين دور ۾ **'هہ'** ۾ تبديل ٿي آهي.

ٻوليءَ جي قدامت ۽ اصليت متعلق هي بحث ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي، جنهن کي وڌيڪ طول ڏيڻ مناسب نہ آهي. آءٌ ثابت ڪري آيو آهيان تہ سنڌي ٻولي ڪنهن ٻوليءَ جي پراڪرت نہ، پر هڪ اصلوڪي بنيادي ٻولي آهي، جنهن جو سڌو تعلق ٻين هند-يورپي ٻولين سان گهرو آهي. پر ٻوليءَ جي اوسر ان طرح جي نہ آهي، جيئن يورپي عالم، هيمچندر ۽ مارڻ ڪنڊيہ جي مختصر اشارن مان، پنهنجي پسنديءَ جو مطلب ڪڍي چوڻ گهرن ٿا. پر اها اوسر ان جي بلڪل برعڪس آهي. اسان جي ڪن سنڌي عالمن تازو جيڪي خيال ڏيکاريا آهن تہ سنڌيءَ کي سڀ ڪجهہ عربيءَ مان مليو ۽ عربن جي اچڻ کان اڳ سنڌي ماڻهو رڳو حرف صحيح ڄاڻندا هئا، سي جيئن تہ بنهہ غير علمي ۽ ڄاڻي ٻجهي ٺهيل ٺڪيل ڍُڪيبازيون آهن، ان ڪري ان تي وڌيڪ ڪجهہ لکڻ بيڪار آهي ۽ هن

(1) موهن جي دڙي جي لپيءَ کي پڙهڻ ۽ حل ڪرڻ جي جيڪا ڪوشش مون ڪئي آهي، ان لاءِ مون کي ڪا خوش فهمي نہ آهي تہ ڪا صحيح آهي. عين ممڪن آهي تہ قطعي غلط هجي، پر جيئن تہ اهڙين لپين کي حل ڪرڻ لاءِ سموريون ڪوششون تجربي جي ئي حيثيت رکن ٿيون، ۽ مون بہ ان تي پنهنجي وس آهر پنج سال محنت ڪئي آهي، ان ڪري ان تجربي کي اوهان اڳيان رکڻ کان ڪونہ ٿو هٻڪان. ان جي صحت متعلق فقط عالم ئي راءِ ڏيئي سگهن ٿا. جيڪي ان علم ۾ پڙ آهن. منهنجي ڪوشش جي پس منظر ۾ سنڌ ۽ سنڌيءَ جي قديم عظمت ۽ ان سان بيپناهہ پيار آهي، ۽ جيڪڏهن منهنجي اها ڪوشش ٿوري بہ صحيح نڪتي تہ آءٌ پاڻ کي خوشنصيب سمجهندس - ۽ جيڪڏهن غلط ثابت ٿي تہ افسوس ڪونہ ٿيندم. ڇاڪاڻ تہ منهنجو تہ اهو پيار جو پورهيو (Labour of love) آهي.

بحث ۾ چند خاص لفظن تي پنهنجا ويچار پيش ڪري، ختم ڪرڻ گهران ٿو. اهڙن ساڳين لفظن لاءِ آءٌ "مهراڻ 1959ع ۾ به لکي چڪو آهيان. هت جن لفظن جو مختصر احوال ڏيندس. سي آهن، **"ٿوم"، "پوتي"، "ڪاسائي" ۽ "ڪاتي".**

ٿوم: ٿوم هندستان جي اتر اولهه وارن علائقن جي پيدائش آهي. ان جو هند-يورپي نالو Satovium آهي. **"ستيوم"** لفظ **"ٿوم"** مان ٺهيو آهي- ڇاڪاڻ ته سنڌي **'ٿ'** برابر آهي هند-يورپي **'ست'** جي. مثال **ٿنب = 'استنب'، 'ٿاڪ' = 'استاڪ'، 'ٿاڻ'= 'ستان'** وغيره. سو اهو لفظ اصلوڪو سنڌي لفظ آهي- ۽ هند-يورپي زبانن مان لٿن ۾ **"ستيوم"** جي صورت ۾ بيٺو آهي. ان ڪي عربي **"فوم"** مان ڪڍڻ به لساني اصولن جو مذاق اڏائڻو آهي- ڇاڪاڻ ته **ف** جو **ٿ** ۾ تبديل ٿيڻ – ان جو ڪو اُڙيو ٿڙيو امڪان به ڪونه ٿو ملي. اينسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۾ 'ٿوم' تي مضمون مان هڪ ٽڪرو دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو.

> Allium Sativam – a bulbus perennial plant of the family Liliacease (lily family) used for flavouring: It is native to middle Asia, west of Himalyas – vol: 10 page 27.

پوتي: هيءُ لفظ به خالص سنڌي لفظ آهي. **'پوتي'- 'پوتيو'، 'پوتڙو'** ساڳئي لفظ جون نحوي صورتون آهن: سنسڪرت – **'پوتڪا'، 'پوت'،** پراڪرت – پُتي، انهن لفظن جون ٿي صورتون آهن. ان ڪي عربي **'فوطه'** سان ملائڻ اکين جي سڄائي ته ٿي سگهي ٿي، پر هنئين جي سچائي نه.

ڪاسائي: سنڌيءَ ۾ هڪ مصدر آهي **"ڪُهڻ"**، جنهن مان اسم آهي **"ڪوس"**، ۽ **"ڪوس"** مان اسم فاعل آهي **"ڪاسائي"**. (جيئن باغ مان باغائي). اهو **"ڪهڻ"** لفظ هتيءَ **"ڪهنزي- گهنزي"** (= "هو ڪهي ٿو") ۾ موجود آهي، جنهن لاءِ سنسڪرت ڌاتو **'ڪشن'** شاهديءَ طور پيش

ڪيو ويندو آهي. "ڪاساتيءَ" کي "قصاب" مان ڪڍڻ اٿين آهي جيئن "الهيار" مان "مريڙو" ۽ "انشاءَ الله" مان "شال" ڪڍڻ.

ڪاتي: سنڌيءَ ۾ ڪتڻ، ڪرتڻ، ڪتڻ، ڪپڻ، ڪاتڻ، سنڌيءَ جي اصلوڪي ڌاتوءَ ڪَ يا ڪر منجهان آهن- ۽ سنسڪرت ۾ ان جي صورت آهي **ڪرت** معنيٰ وڍڻ. اهو لفظ "**ڪاتي**" بين خالص سنڌي لفظن "**ڪاتر**"، "**ڪپ**"، "**ڪات**" وانگر خالص سنڌي اصولن سان ٺهيل آهي، جنهن جو "**قاطع**" وغيره سان ڪو تعلق نہ آهي. خود عربي لفظ "**قاطع**"، ڪاتيءَ يا ڪپ جي معنيٰ ۾ خود عربن بہ ڪڏهن استعمال نہ ڪيو آهي.

هي لفظ محض مثال طور هت بحث هيٺ آندا اٿم ۽ گهڻن مان رڳو ٿورا نمونی وانگر آهن. هت مقصد صرف اهو آهي تہ اسان جا اهڙا عالم سنڌيءَ جي خدمت بدران عربيءَ لاءِ غلط محاورا تجويز ڪري، عربيءَ لاءِ بہ غلط مفروضا قائم ڪندا ٿا وڃن. هت اهو ڄاڻائڻ بہ ضروري آهي تہ سنڌيءَ ۾ عربيءَ جا چڱا لفظ موجود آهن، جيڪي بلڪل صاف عربيءَ جا نظر اچن ٿا، ڇاڪاڻ تہ ٻوليون هڪٻئي تي اثرانداز ٿينديون رهن ٿيون- ۽ لفظن جي ڏي وٺ هر دور ۾ ٿيندي رهي ٿي. خود عربيءَ ۾ هند-يورپي يا آريائي لفظ موجود آهن. "دين" لفظ اسان مسلمانن جي مذهب جو بنيادي عربي لفظ سمجهيو وڃي ٿو پر دراصل اهو آريائي لفظ آهي.[1] عرب پنهنجي تمدن لاءِ بہ ايران جي تمدن جا ممنون آهن، ڇاڪاڻ تہ عربن جي ايران تي ڪاهڻ وقت ايراني تمدن عرب تمدن کان بهتر ۽ شاهوڪار هو.[2] عربيءَ ۾ بين ٻولين جا بيشمار لفظ آهن- ۽ ان لاءِ موسيو رينان چٽا ثبوت ڏنا آهن.[3] باقي عربي اسان جي مذهب جي زبان آهي، سو ان دائري ۾ اسان جي اکين تي. پر جيڪڏهن ڪو چاهي تہ ان جي ڪري اسين سنڌي زبان جي

---

(1) Max Muller- "Collected Works" p.82.
(2) Ibid
(3) Renan: "Historic des langues semitique" pp.292, 378-380

اصليت ۽ تمدني شاهوڪاريءَ کان انڪار ڪريون تہ اها محض مذهب جي نالي ۾ اسان تي ڌارين جي فوقيت ۽ برتريءَ کي مڙهڻ جي هڪ بيجا ڪوشش چئبي.

مختصر طرح آءُ سنڌيءَ جون اهي سموريون خصوصيتون ڳڻائي آيو آهيان، جيڪي سنڌيءَ جي اصلوڪي ۽ نهايت قديم زماني ۾ مڪمل ٿيڻ جو پختو ثبوت آهن. ان کان سواءِ سنڌيءَ جي فعلن ۽ اسمن ۾ عدد، جنس ۽ فعلي صورتن جي ڪري جيڪي ڦيريون گهيريون اچن ٿيون، ان جو مثال ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ڪونہ ٿو ملي. ايترو مڪمل ۽ باقاعده نحوي نظام هڪ اصلوڪي ٻوليءَ ۾ ئي ٿي سگهي ٿو ۽ جيڪي ٻوليون ڪن ٻين ٻولين مان نڪتل هونديون آهن، انهن جي تقريباً هر ڦير گهير کي اصل ٻوليءَ ۾ ليپي سگهجي ٿو. حال، مستقبل ۽ مضارع، اسم مفعول ۽ ماضيءَ جا جيڪي اصول سنڌيءَ ۾ موجود آهن، اهي بلڪل ئي پنهنجي نوعيت جا آهن، جن لاءِ سنڌي ڪنهن بہ ڌارينءَ زبان جي مرهون منت نہ آهي. ضميري پڇاڙين لاءِ اهو چيو وڃي ٿو تہ ٻٽيون پڇاڙيون جيئن تہ سنسڪرت ۾ نہ آهن، ان ڪري ضرور عربيءَ مان آيون هونديون. مون انهن پڇاڙين جي قدامت تي اڳئي بحث ڪيو آهي، ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو اٿم تہ اهي نشانيون ماءُ — آدرشي ۽ پيءُ -آدرشي سماجن جي وقت جي نشاندهي ڪن ٿيون. اهو مڪمل نظام جڏهن ان وقت ئي موجود هو تہ پوءِ عربيءَ جي اثر جو سوال پيدا ڪونہ ٿو ٿئي. دراصل هند-يورپي ٻولين مان اڪثر پراڻين ٻولين ۾ ٻٽين پڇاڙين جو اصول موجود هو جن مان ڪي زبانون اهي پڇاڙيون وڃائي چڪيون آهن تہ ڪن ۾ اڃا موجود آهن. فارسي هڪ هند-يورپي زبان آهي، جنهن ۾ ٻٽين پڇاڙين جو نظام اڃا تائين موجود آهي. مثال طور **گويمت** (= آءُ توکي چوان) وغيره ۾ ٻٽيون پڇاڙيون موجود آهن، ۽ اهو سلسلو فارسيءَ کي پهلويءَ ۽ اويستا مان مليو - ۽ اويستا هڪ قديم هند-يورپي ٻولي آهي. 'ڇيڪيءَ واري رسم الخط' ۾ دارا جي زماني جو هي هڪ جملو ڏسو:

نَي آويڪهہ اَهم، نَي دَروغنه اَهم، نَي زورگر اَهم، نَي اَدَم نَي. مَئي تَوما اُوپاري اَدشتام اوپري ايم.

(سنڌي: نہ اريڪو آهيان، نہ ڪوڙو آهيان، نہ زور ڪندڙ آهيان، نہ پاڻ نہ منهنجو ڪٽنب. پنيان سچ جي پويان لڳل آهيان.)

(فارسي: نہ دشمنکام هستم، نہ دروغگو هستم، نہ زور کن نہ خود – نہ خاندانم. از پي راستي رفتم (پيروي کردم) [1]

متئين اويستا جملي ۾ پڇاڙڪي فقري "اوپري ايم" جي فارسي صورت آهي = از پي راستي رفتم، يعني "ان جي پويان لڳل آهيان". ان ۾ "اوپري" جي 'ي' ان کان سواءِ متڪلم جي نشاني "ايم-ام" (= آءٌ) بيٺي آهي. هن مان ثابت ٿئي ٿو تہ ضميري پٺو نظام ان قديم دور ۾ بہ هند-يورپي ٻولين ۾ موجود هو. ان ڪري اهو پڪيءَ طرح چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي جيئن تہ انهن ۾ قديم ترين ٻولين مان آهي، ان ڪري ان لحاظ کان بہ ان ۾ ضميري نشانين جو پٺو نظام اصل کان موجود هو. سنسڪرت ۾ تہ ضميري پڇاڙين کان سواءِ ظرف جون نشانيون بہ موجود آهن، جيڪي عدد، جنس ۽ فعلي صورتن ۾ متجي وڃن ٿيون. ڪشميريءَ ۾ بہ سنڌي پٺين نشانين جهڙو نظام موجود آهي. ان ۾ تہ فعلي صورتن ۾ ٻن جي بدران ٽي ٽيرا ضميري نشانيون ڳنڍيون پون ٿيون – هڪ اڳيان تہ ٻہ پويان: مثال، **"لوءِ"** معنيٰ "مارڻ" مان **"ملوءِ"** = آءٌ ماريان ٿو"؛ ان ۾ **'مَ'** متڪلم جي نشاني اڳيان ٿي ڳنڍجي؛ "مون هن کي ماريو" لاءِ چئبو: **"ملوئتمس"** جنهن ۾ **'مَ'** پڇاڙي متڪلم جي اڳيان بہ موجود آهي تہ پويان بہ ۽ **'س'** غائب جي پڇاڙي بمعنيٰ "هن کي" بلڪل پويان ڳنڍجي ٿي – ۽ ان طرح اها صورت ٿي **'مَ'** + **'لوءِ'** + **'تم'** +**'س'**. ڪشميري بہ هند-يورپي زبان آهي، جيتوڻيڪ ان تي داردڪ اثر گهڻي ۾ گهڻو آهي. پر انهن ڪشميري نشانين لاءِ ڪوبہ عالم ائين ڪونہ

---

(1) تاريخ ادبيات ايران (فارسي – تهران) – تاليف آقاي دکتر رضا زاده شفق ص ص 18_19

چوندو تہ ڪشميريءَ اهي عربيءَ کان اڌاريون ورتيون آهن.

جيئن تہ سنڌي "ڳنڍجندڙ پدن وارين ٻولين" جون خصوصيتون رکي ٿي، ان ڪري اهي ٻنهين پچاڙيون ان خصوصيت جو نتيجو آهن، ان ۾ عربيءَ يا ٻيءَ ڪنهن زبان کي ڪو دخل ڪونهي.

اسان جا عالم عرب پرستيءَ ۽ عربي نوازيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن تہ ڪل جهڙ ڳالهيون ڪرڻ لڳن ٿا. ڪن عالمن جو چوڻ آهي تہ عربي وزن **"مفعول"** واريءَ ترڪيب مان آخري **"ل"** ڪٽي، سنڌيءَ پنهنجا اسم مفعول ٺاهڻ شروع ڪيا. [1] اسان جي انهن عالمن کي اها ڳالهہ شايد وسري ويئي تہ **'ل'** جي خصوصيت رڳو **مفعول** نہ، پر **فعل، فاعل، فعيل، مفاعيل** وغيره ۾ بہ آهي. خود عربيءَ ۾ **'مفعول'** جي وزن ۾ **'ل'** فقط انهن اسم مفعولن ۾ اچي ٿو، جن جي مصدرن ۾ پويون اکر **'ل'** هوندو آهي-جيئن **فعل، عقل، عمل** وغيره ۾ آهي. **'قرض'** جو اسم مفعول **"مقروض"** ٿيندو جنهن ۾ **'ل'** موجود ڪونہ ٿيندو. جڏهن عربي اسم مفعولن ۾ ئي آخري **'ل'** ڪا خصوصيت نہ آهي، تہ سنڌيءَ ڪهڙيءَ طرح **'ل'** پڇاڙي عربيءَ مان ڪنئي؟ ان کان تہ بهتر اهو هو تہ ائين چيو وڃي ها تہ **'ل'** اکر ئي عربيءَ مان ڪنيون اٿئون، ان ڪري **'ل'** وارا جيڪي بہ لفظ سنڌيءَ ۾ ملن، سي سمورا عربي النسل آهن! ڪم از ڪم ان ۾ ڪو دليل ۽ معقول ڳالهہ بہ ٿئي ها!

هاڻي آءٌ اهڙن لفظن جا ٿورا مثال ڏيندس، جيڪي ظاهر ظهور سنڌيءَ مان ٻين ٻولين ۾ پهتا آهن، چاڪاڻ تہ ٻين ٻولين ۾ سنڌي نج صورت ۾ ڪجهہ نشانيون ڳنڍيل نظر اچن ٿيون: ۽ انهن ٻولين ۾ ڌارين لفظن کي پنهنجي ڪرڻ لاءِ اهي نشانيون عام طرح استعمال ٿين ٿيون، ۽ ٻيو تہ انهن ۾ جيڪي خالص سنڌي اچار آهن، سي بدليل صورت ۾ موجود ملن ٿا. انهن لفظن کان سواءِ ڪيترا اهڙا لفظ ملن ٿا، جن ۾ سنڌيءَ جي بلڪل ابتڙ معنيٰ

(1) ڏسو "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 4.

ٻين ٻولين ۾ ملي ٿي. ان جو سبب تاريخي دور ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ جي غلطين جي ڪري ٿي سگهي ٿو. مثال طور **'ڏئيت'**، **'دئيت'**، **'ديو'**—اسان وٽ جن ڀوت ۽ خوفناڪ بد روح جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي، پر سنسڪرت ۽ اويستا وغيره ۾ لفظ **"ديو" ديوتا ۽ اوتار** جي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو. ٻيو مزيدار **مثال 'ڏائي'**، **'سائي'** يعني ڪابي، ساڄي جو آهي. **'ڏائو'** اسين ڪابي هٿ يا طرف کي چئون، ۽ **'سائو'** ساڄي کي. سنسڪرت ۽ ٻين هند-يوربي ٻولين ۾ ان جي بلڪل ابتڙ معنيٰ ۾ اهي لفظ موجود آهن.

سائو-ساڄو: سنسڪرت – **ساويو**. اويستا-**هويا**. اولڊ سلاوڪ **سجي** وغيره =ڪابو

ڏائو – ڪابو: سنسڪرت – **دائيه**. هندي- **اردهه دايان يا دهنه** = ساڄو

تقريباً ساڳين لفظن جي اها ابتڙ معنيٰ يقيناً لکڻ پڙهڻ جي غلطيءَ جي ڪري آهي. موهن جي دڙي جو رسم الخط گهڻو ڪري ساڄي کان ڪابي لکيو ٿي ويو – ۽ ان مان جڏهن برهمي ۽ ديوناگري ٺاهي ويئي ته اهي ڪابي کان لکڻ لڳا. ممڪن آهي، ته انهيءَ سبب هو ساڄي کي ڏائو ته "ڏائي" کي ساڄو سمجهڻ لڳا.

سنڌي "ڏڌ" ۽ "کير" ۾ وڏو فرق آهي. **ڏڌ** معنيٰ ڪتو ٿيل کير يا ڏونئري مان ڇڏي ٿيل پاٽيٿ. پر ٻين هند-يوربي ٻولين ۾ **ڏڌ** = **ڏد** = **دود** = **دوڌ**. کير جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو. [**ڏڌ** = سنسڪرت **دڌِ**. اويستا – **ددن**. هندي – **دودهه** وغيره]. "کير" لاءِ آءٌ ان جون ٻيون صورتون دراوڙي ٻولين واري بحث ۾ ڏيئي آيو آهيان. تازي ويائل ڳئون يا مينهن جي کير کي ڪاڙهي **پِسُ** ۽ ٻرهي ٺاهيندا آهيون. اهو **'پِسُ'** لفظ کير جي معنيٰ ۾ ڪن زبانن ۾ استعمال ٿيڻ لڳو. [سنسڪرت- **پيسُ**، اويستا- **پئنا**. اولڊ لٿونين –**پيناس** وغيره]. اهڙا ڪيترائي لفظ ملن ٿا، جيڪي ٿوري تبديليءَ سان ٻين ٻولين

ڪنيا آهن. مثال:

اڱر – اڱار = سنسڪرت – **اَنگال-اَنگار**، اولد سلاوڪ – **اوگلي**، رشين – **اَگول** وغيره.

داٽا = سنسڪرت – **ڌاٽا**، اويستا – **دانا**، لٿونين – **دونا** (ماني).

ساڳ = سنسڪرت – **ساڪَ**، لٿونين – **سيڪاس**.

شڪرو(باز) = سنسڪرت – **شَڪُنُ**، اويستا – **شڪنا**، اولد سلاوڪ **سرڪول** (falcon).

آر = سنسڪرت – آرا، هومرڪ يوناني – آل، فنش – **اورا**، مارديون – **اُوروُ** هنگيرين – آر.

سون = سنسڪرت – **هرنيہ**، اويستا- **زرنيہ** ووگل – **سورن**، **سرن**، مارديون – **سرني**، **زرني**، هنگيرين – **ارني**.

بگھڙ = سنسڪرت – **ورڪَ**، اويستا – **وهرڪا**، مارديون – **ورگس**، زرين – **وورڪس**.

ڪهڻ = سنسڪرت – **هن**، **گهن**، هٽي- **ڪون**، **ڪهَن**، **گوَن**

گوڏو = سنسڪرت – **ڪورپر**(؟)، هٽي – **گينو** لئٽن – **گينو**

نيڻُ = سنسڪرت – **نَينتِي**، هٽي – **نينستي** (مصدر – **نين**).

وار = سنسڪرت – **وال**، **بال**، اويستا- **واريسا**، اولد سلاوڪ – **ولاس**، رشين – **وولاس**، انگريزي – **هيئر** ، ڊچ – جرمن – ڊئنش – **هار**

سامهون- سامر = اويستا – **هامر** بالي – **سامہ**، اولد سلاوڪ – **سامو**.

شهپر = سنسڪرت- **شيپرا**.

پر (گذريل سال) = سنسڪرت – پَرُت، يوناني – پرومسي.

لونگ =سنسڪرت – **لونگ** (هي لفظ انڊونيشي لفظ "لوَنڱ" مان نڪتل ٿو ڀائنجي، جو ان ٻوليءَ ۾ لونگ جي لاءِ لفظ آهي. جيئن تہ لونگ اصل اتي جي پيدائش آهن. ان ڪري لونگ لفظ ان مان ئي اسان وٽ ٿيو ٿو ڀائنجي)

پرون = سنسڪرت – **پرو** يوناني – **اوفرنس**، اولڊ سلاوڪ – **برووي**

ڦر - ڦار (هر جي چوني ۾)= سنسڪرت – **ڦال**، پهلوي- **سپار**

حرف جملا "تہ، نہ، سو" هنيءَ ۾ ائين جو ائين موجود آهن- ۽ هوبهو ان نموني ۾ استعمال ٿين ٿا جهڙا سنڌيءَ ۾. [1]

ٻوليءَ تي بحث ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي، ۽ جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ تي لڳايل بهتانن مان هڪ هڪ تي ويهي الڳ بحث ڪجي تہ هيءَ ڪتاب يقيناً ختم ٿيڻ تي نہ ايندو. ان ڪري مجموعي طرح سنڌيءَ جي انهيءَ اصلوڪيءَ حيثيت کي ثابت ڪرڻ لاءِ هي بحث ئي ڪافي آهي. هاڻ اچو تہ سنڌ جي تمدن جو اڀياس ڪريون.

(1) ائڊليڊهان- "لئنگويج" – باب 12، فوٽ نوٽ صفحو 108.

باب: ٽيون

سنڌي تمدن

سنڌ قديم تمدن جو ملڪ آهي، جنهن جو روشن ترين ثبوت موهن جي دڙي، چاهونءَ جي دڙي، جهڪَرِ، آمري، ڪوٽ ڏيجي ۽ ٻين کوٽاين مان مليو آهي. موهن جي دڙي جي تهذيب تي ايترو ڪجهه لکجي چڪو آهي، جو ان تي منهنجي ڪجهه لکڻ مان ڪا نئين ڳالهه پيدا نه ٿيندي. هت آءٌ مختصر طرح سموري سنڌي تمدن جو خاڪو پيش ڪندس، جنهن مان چڱيءَ پر اندازو لڳي سگهندو ته سنڌي تمدن – هر لحاظ کان – هڪ شاهوڪار ۽ بلند تمدن رهيو آهي. ان خاڪي کي آءٌ هڪ جديد طرز جي بين الاقوامي اهميت رکندڙ حوالي سان شروع ڪريان ٿو.

> "مهراڻ واديءَ جي تهذيب ان طلسمي جنت (يوٽوپيا) جي خواب جو تعبير ڳولي لڌو هو جنهن ۾ دنيا امن ۽ آسودگيءَ جو آدرش حاصل ڪري چڪي هئي؛ جنهن جي دولت جو ڪو ٿورو حصو به دفاع يا ان اڳرائي ڪرڻ لاءِ هٿياربنديءَ تي خرچ نه ٿيندو هو - ۽ اهائي جنت ته آهي، جنهن جو تصور هر معقول انسان جي تصور ۾ آهي!"[1]

هيءَ اها جنت هئي جت ڪو ٻک نه مرندو هو جتي انسان جي ذهن تان ذک ۽ ڳٽي ميسارڻ لاءِ ناچ، سنگيت، نقاشي، بت تراشي ۽ ماڪيءَ مان ٺهيل مڌ موجود هئا، جنهن ۾ انسانن کي گندگيءَ سان چڙ هئي؛ جنهن ۾ هر انسان ٻئي انسان جو دوست ۽ ياءُ هو. جنهن ۾ ملڪ ۾ پيدا ٿيندڙ سموريون شيون، سڀني جي گڏيل ملڪيت هيون؛ جنهن ۾ مذهب جي نالي تي تنگدلي ۽ خونريزي وڏي ۾ وڏو گناهه هو. جنهن ۾ پنهنجي پاڙيسري – ماڻهن

---

[1] Edward Becon- "Digging for History" p.213.

شڪل نمبر 1
موهن جي دڙي جي تهذيب جي هڪ چٽيل پاٽ

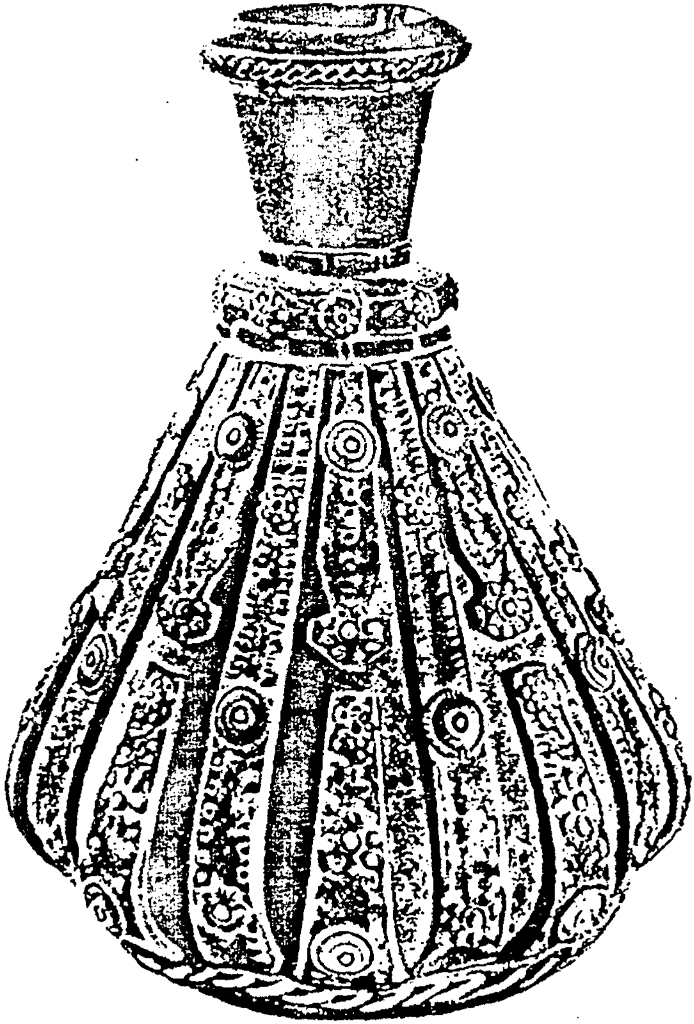

شڪل نمبر2

اوٺيهين صدي عيسويءَ جي سنڌ جو هڪ چٽيل حقو

يا ملڪن – سان اڳرائي يا جنگ حرام هئي – اها هئي موهن جي دڙي جي سنڌ. سميري ۽ سامي، بابلي ۽ مصري اُن سنڌ جي نالي جي مالا جپيندا رهيا. هڪڙا ان کي ديوتائن ۽ زياسوترا جي زمين سڏيندا هئا تہ مصري ان جي مهراڻ جي پاڻيءَ کي ڪوڙهہ جو علاج سمجهندا هئا. ان سنڌ ۾ پنهنجي تمدن کي شاهوڪار ڪرڻ لاءِ اديبن ۽ فنڪارن جي مرحبا ٿيندي هئي؛ جنهن ۾ هڪ ناچو ڇوڪري وڏي شان شوڪت سان هڪ فنڪار جي اسٽوڊيو ۾ پنهنجي بت ٺهرائڻ لاءِ هڪ عجيب ادا سان اچي بيهي ٿي – ۽ فنڪار اهو بت ٺاهڻ کان پوءِ بجاءِ ان نازنين جي حسين جسم جي، پنهنجي ان شاهڪار سان محبت ڪرڻ لڳي ٿو. (اها رقاصہ اوهان کي ڪتاب جي ڪور تي نظر ايندي). جتي عورت پنهنجي پاڻ کي زياده حسين بنائڻ لاءِ اهڙا زيور پيدا ڪري چڪي هئي، جنهن جو جواب موجوده زماني ۾ بہ ڪونہ ٿو ملي؛ جتي گهر صاف سٿرا ۽ هوادار هئا، جتي گند جي نيڪال لاءِ ڍڪيل نالين جو نظام اهڙو هو جو فقط ويهين صديءَ عيسويءَ ۾ ئي ان جو مثال يورپ جي ڪن ملڪن ۾ ملي ٿو؛ جتي هر گهر ۾ فن جا مختلف نمونا – بت، چٽر، رانديڪا۔ فنڪارن جي مرحبا سان گڏ خوش ذوقي سمجهيا ويندا هئا؛ جتي ڪاٺي جي ٺانون تي چٽسالي ۽ فنڪاريءَ کي لازم سمجهيو ٿي ويو – ۽ اهو تمدني سلسلو هزارها ورهيہ جاري رهيو. (سامهون هڪ پاسي موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي دور جي هڪ ٿالهي آهي، ۽ ٻئي پاسي تي اوڻهين صدي عيسويءَ جي هڪ حقي جي چٽسالي نظر ايندي).

علم الانسان جي لحاظ کان اولان اول هت ماءُ۔ آدرشي سماج هو، جنهن ۾ عورت سردار هئي، ڇاڪاڻ تہ هن اناج پوکڻ ايجاد ڪيو هو. هتي جي انسانن ڏٺو تہ عورت تہ هڪ دلچسپ چيز هئڻ سان گڏ سموري تخليق جي ماءُ آهي۔ نہ رڳو هوءَ خوبصورت ٻارڙا پيدا ڪري ٿي، پر فصل بہ هوءَ ٿي پيدا ڪري. ان ڪري عورت جي ان تخليقي قوت کي ئي پوڄا لائق سمجهيو ويو. هن کي ديويءَ جو درجو ڏنو ويو۔ ڇاڪاڻ تہ هر پيدائش جو مک هوءَ ٿي

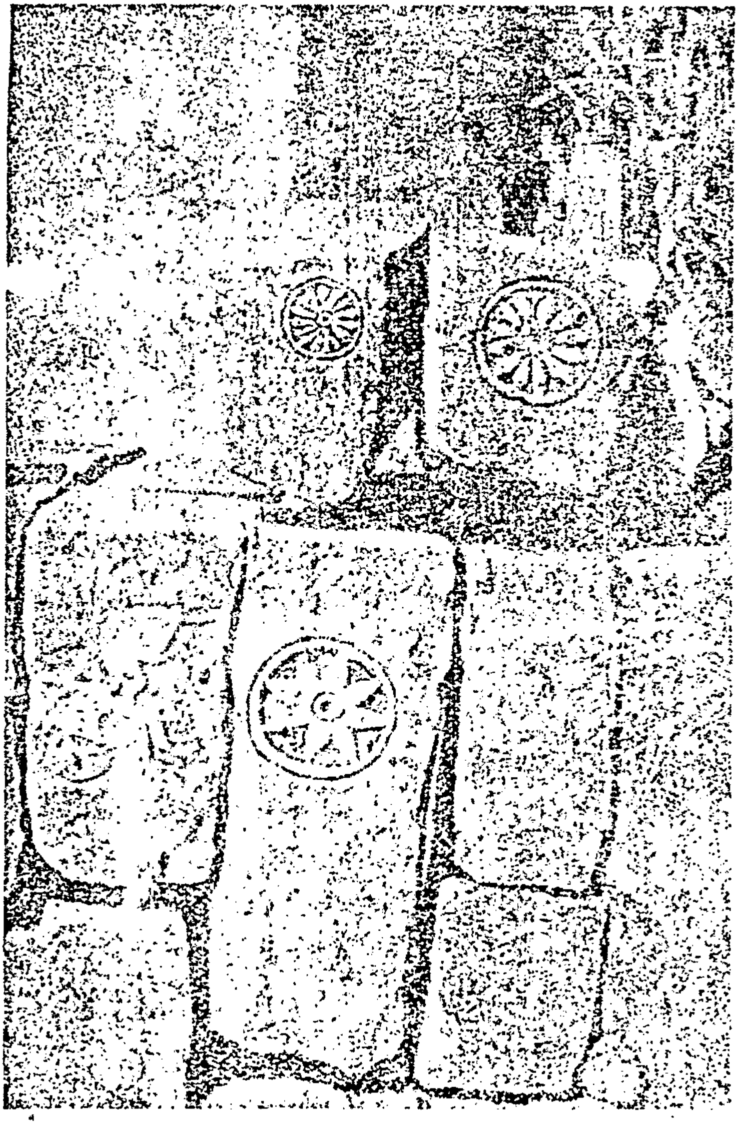

شڪل نمبر 3

مسٽر ڪارٽر جا لڌل پٿر، جن تي زالاٽي آدرش جا چٽ آهن.

(انٽيڪئٽيز آف سنڌ- هينري ڪزنس)

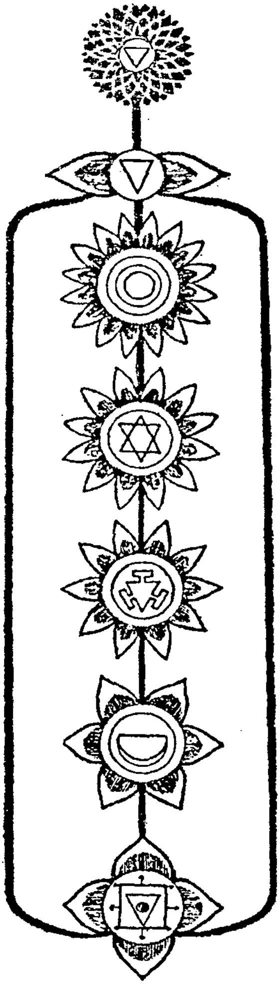

شڪل نمبر4
ست- چڪر (ست ڪنول) تنترن ۾
زالائي آدرش جو اهڃاڻ

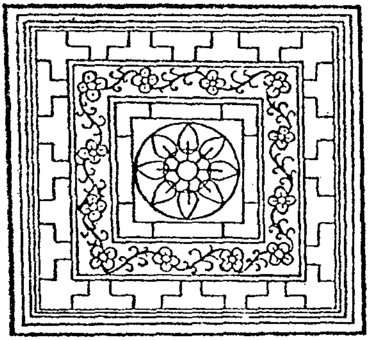

شڪل نمبر5
سروتو يدرا منڊلم (تنتر)

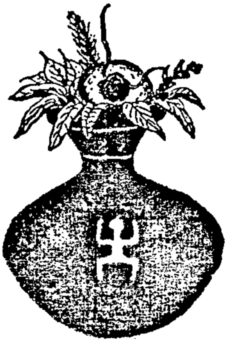

شڪل نمبر6
پورن گهات (تنتر)

سمجهي ويئي. ڪنهن کي ڪو باغ رکڻو هو تہ ڪنهن زال جو اُن زمين تي ليٽڻ سٺو سوڻ تي سمجهيو ويو. اهو زالاڻو – آدرش (Female Principle) نهايت قديم تمدنن جو اهڃاڻ آهي- ۽ چاڪاڻ تہ عورت جي سموري تخليقي قوت عورت جي جسم ۾ هئي، ان ڪري سندس جسم جي اظهار کي عين فطري ڳالهہ سمجهيو تي ويو. عورت جي شرمگاهہ ۽ ٿڃن کي تخليقي قوت جو مظهر ۽ منبع سمجهيو تي ويو. ان ڪري انهن ٻن جسماني حسن کي سڀ کان وڌيڪ پوڄا لائق سمجهيو تي ويو. سندس تخليقي مرڪز کي سڏڻ ئي لڳا. "پيڪ" يعني ننڍڙو پرين، ننڍڙو محبوب، ۽ ان کي تشبيهہ ڏيندا هئا ڪنول گل سان – ۽ فنڪارن پنهنجي ڪوشش ۾ انهي تخليقي مرڪز جا اهڃاڻ مختلف نمونن ۾ ڏيڻ شروع ڪيا. ڪن ان مان گل ۽ ٻوٽا نڪرندا ڏيکاريا، تہ ڪن مختلف شڪلين ۾ اُن کي ڪنول جي گل ۾ چٽڻ شروع ڪيو ۽ اهي چٽ سنڌ ۾ موهن جي دڙي کان بہ اڳ جي پٿر واري دور ۾ ملن ٿا. مسٽر ڪارٽر ڪراچيءَ جي ويجهو مول واديءَ ۾ اهڙا وڏا پٿر لڌا، جن تي انهيءَ زالاڻي – آدرش (Female Principle) جي هڪ صورت، ڪنول جا چٽ کوٽيل آهن. اهڙا ئي ساڳيا چٽ بلڪل انهيءَ ئي مقصد سان ٻين ملڪن ۾ هنڌن تي بہ ملن ٿا. پويان تصوير ۾ هڪ پاسي مسٽر ڪارٽر جي لڌل پٿرن جي تصوير آهي، ۽ ٻئي پاسي انهيءَ ڪنول گل جي چٽن جا مختلف نمونا ڏنا ويل ٿا. انهن جو مقصد اهو ئي هو جيڪو مون بيان ڪيو آهي. ان لاءِ ڪيترن ماهرن جا رايا پيش ڪري سگهجن ٿا.[1] سنڌ جي شاهہ جو تصور بہ انهيءَ سلسلي ۾ دلچسپيءَ کان خالي نہ آهي، جڏهن هو چوي ٿو تہ:

"ڪنوارين ۽ ڪونئر، هلو تہ پسون ڪاڪ جا!"

موهن جي دڙي وارن زماني ۾ بہ شروعاتي طرح اهوئي زالاڻي – آدرش جو دور رهيو. سامهون ڏنل تصوير ۾ موهن جي دڙي جي هڪ مهر

[1] Bhandarkar-Vajasaneyi Samhita p. 146; Briffault- "Mothers"- iii-205; 209, N.N. Bose"Viswa Kosa" xv-p.545.

ڏيڪاريل آهي. جنهن ۾ زال جي تخليق گاهه مان هڪ سلو اُسرندو نظر اچي ٿو جو چٽيءَ طرح ٻڌائي ٿو ته زال کي تخليق جو مظهر ۽ منبع سمجهيو ٿي ويو. اڳيان تصويرن ۾ سنڌ ۽ ٻين ملڪن جون تصويرون ڏنيون ويون آهن، سي به انهيءَ ساڳئي اصول تي زالاڻي- آدرش جو نمونو آهن. [1]

شڪل نمبر7

موهن جي دڙي جي هڪ مهر

اهي تصويرون ۽ خاڪا ان دور جا آهن، جڏهن زراعت اڃا مس ايجاد ٿي هئي- ۽ ان جون سنياليندڙ زالون ئي هيون. هي اهو دور هو جڏهن سنڌ ۾ ذاتي ملڪيت جو وجود نه هو ۽ سماج ان سطح تي هو جنهن کي ابتدائي اشتراڪيت (Primitive Communism) چيو وڃي ٿو. پر انساني سماج کي ڪڏهن به دائميت ڪانه رهي آهي. انساني سماج هميشه سياسي ۽ معاشرتي طرح پيدائش جي ذريعن جي ملڪيت ۽ معاشي تبديلين جي ڪري بدلجندو آهي. موهن جي دڙي جي ڪنهن دور ۾ - اٽڪل 4000 ورهيه ق. م ۾ - زرعي نظام جي پختي ٿيڻ سان سماج جي ماءُ- آدرشي حيثيت بدلجي پيءُ- آدرشي ٿي. ان ئي دور ۾ ذاتي ملڪيت جو تصور وڏي ان صورت کي ٻهتو جو شايد ٻانهپ جو رواج به پئجي ويو. قبيلن جي زندگي ٽٽي پئي، ۽ پيدائش جا ذريعا ۽ دولت، سون ۽ ٽامي جي سڪن جي صورت ۾ بجاءِ قومي ملڪيت رهڻ جي، چند ماڻهن جي دولت بڻجڻ لڳي: ۽ ان دولت جي بنياد تي منظم مذهب قائم ٿيڻ لڳو جنهن ۾ پنڊت ۽ پروهت پنهنجي

[1] Marshall- "Mohanjo Daro and Indus Civilization" (i)- p. 52.

شڪل نمبر 8

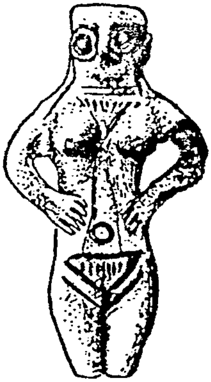

فونيشيا مان لڌل
(2500 ق.م)

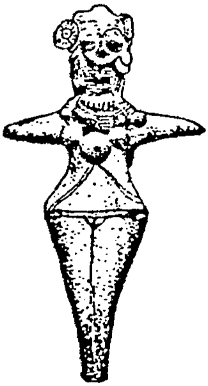

موهن جي دڙي مان
لڌل (4000 ق.م)

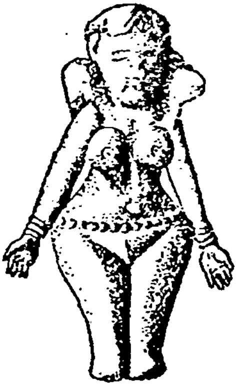

پارت مان لڌل
(800 ق.م)

شڪل نمبر 9

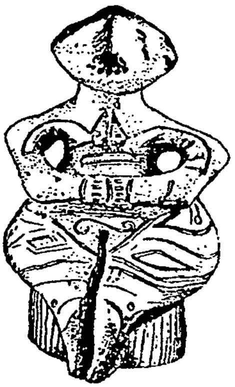

تريس مان لڌل

مصر مان لڌل
(2000 ق.م)

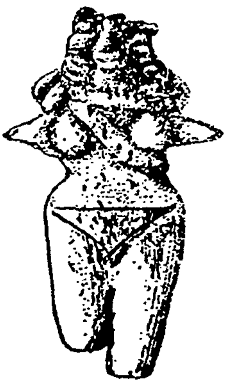

ميسوپوٽيما مان لڌل
(1400 ق.م)

شڪل نمبر 10

يوڪرين ـ رشيا
مان لڏل

ميسوپوٽيما مان
لڏل (3000 ق.م)

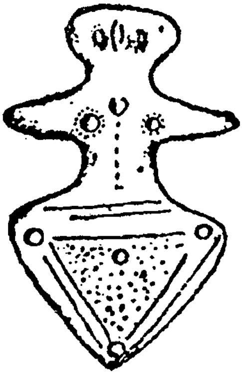

صوبي سرحد (پاڪستان)
مان لڏل

شڪل نمبر 11

آسٽريا مان لڏل
چن جي وينس

فرانس مان لڏل
عاج جي ٺهيل وينس

آسٽريا مان لڏل
وينس

(وينس جون هي تصويرون بہ زالاڻي آدرش جون مظهر آهن)

نئين پيدا ٿيل طبقي کي سڀ کان مکيہ طبقو بنائڻ لڳا. ان ئي دور ۾ ذات پات جو فرق پيدا ٿيو جنهن ڪيترن قبيلن کي هتان لڏڻ تي مجبور ڪيو ـ ۽ اهي لڏيندڙ قبيلا پنهنجو تمدن، ۽ پنهنجي ٻولي، لکيل توڙي ڳالهائجڻ واريءَ صورت ۾ ٻين ملڪن ۾ ڦهلائڻ لڳا.

سنڌ ۾ ان تمدن جو سلسلو ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ قائم رهندو آيو ـ ۽ جيتوڻيڪ قبيلن جي زندگي ٽٽي پئي، هڪ نئين طبقاتي نظام کي جنم مليو پر فن ۽ هنر ان طرح ئي ترقي ڪندا رهيا. چاهوڻ جي دڙي، برهمڻ آباد، جهڪڙ، آمري، ننگرپارڪر ۽ پنيور جون کوٽائيون ان تمدن جو هڪ ڊگهو سلسلو ثابت ڪن ٿيون. هر دور ۾ فن ۽ هنر کي اهميت رهي آهي ـ ۽ هر دور جا اهڙا بت تراشي ۽ ٻين هنرن جا نمونا ملن ٿا، جو عقل حيران ٿيو وڃي. هالن جي جنديءَ جا پينگها ۽ کٽون اوهان ڏٺيون هونديون — هو بهو اهوئي نمونو اوهان کي اڄ کان ٽي هزار سال اڳ ملي ٿو.

تصوير 14 ۾ اهو جنديءَ جو ڪم اوهان کي نظر ايندو. انهيءَ لاءِ مسٽر بيلاسس چيو ٿي تہ شطرنج جون سارِيون آهن ـ پر مسٽر ڪزنس چوي ٿو تہ اهي پينگهي جون سرون آهن. [1] اهي شطرنج جون سارِيون هجن يا پينگهي جون سرون، انهن مان اهو تہ ثابت ٿئي ٿو تہ اهو هنر ۽ فن سنڌ ۾ هزارها ورهيہ پراڻو آهي. ننگرپارڪر جو ڇئن منهن وارو ٽامي جو بت ڏسو (تصوير نمبر 15) يا ميرپورخاص ۾ هڪ ٻوڌي پوڄاريءَ جو بت ڏسو (تصوير نمبر 16)، گوتم جا عاليشان بت ڏسو يا ٺڪاڻن مان مليل قديم مورتيون، (تصوير نمبر 17 ۽ 11) اهي اوهان کي بت تراشيءَ ۽ چترڪاريءَ جا شاهڪار نظر ايندا. ٻئي طرف عمارت جو فن بہ اوترو ئي ترقي يافتہ هو. اڳيان اوهان کي هڪ ٻوڌي مندر جي چونڪ جي تصوير (تصوير نمبر 20) نظر ايندي، ان کي ٺٽي جي عمارت سازيءَ سان ڀيٽي ڏسو تہ اوهان کي سنڌي عمارت سازيءَ جو اهو فن هزارها ورهين جي پس منظر ۾ نظر اچي ويندو. (تصوير 19 ۽ 21)

---

[1] Henry Cousins- “Antiquities”- p.60

تصوير نمبر 12

موهن جي دڙي جي هڪ حامله عورت، جا هڪ ٻار کي ٿڃ ٻه پياري رهي آهي.

(موهن جو دڙو ميوزيم نمبر D.K. 7250)

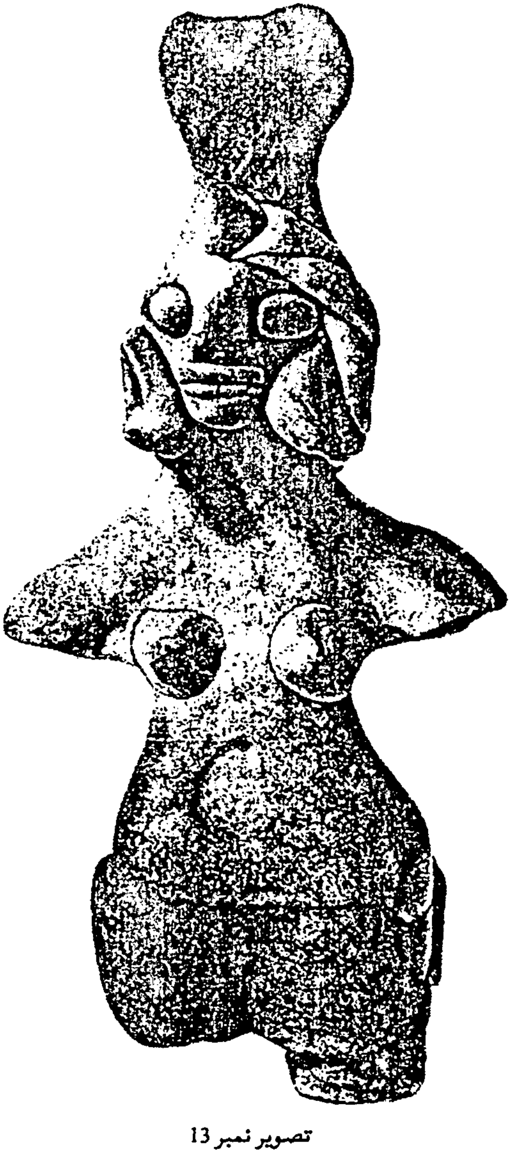

تصوير نمبر 13

موهن جي دڙي مان مليل زالاڻي آدرش جي هڪ مورتي

(موهن جو دڙو ميوزيم نمبر D.K. 9151)

اهو هو فنون لطيفه جو دور جيڪو هزارها ورهيه قائم رهيو ۽ ان وچ ۾ ڪيترا ڏاريان ڪاهون ڪري آيا. يوناني، ايراني، ستيا وغيره. پر اهو فني ماحول ختم نه ٿيو. پر جڏهن عرب فاتح ٿي داخل ٿيا، تڏهن هنن ٺاهڻ جي بدران ڊاهڻ شروع ڪيو. اُن ۾ عربن جو ڪو ڏوهه ڪونه هو- هو ته پنهنجي اُن وقت جي تمدني سطح ڪان مجبور هئا ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ سنڌ جي اهڙي حالت ٿي، جنهن جو نظارو پل ته ڪزنس جي لفظن ۾ بيان ٿئي:

"Sind is a land of Sepulchers and dust of "holy" Shams and "holy" humbug. When the good old times under Hindu rule gave way to Mohammadan domination, the principal concern of its ruler seems to have been for the pleasures of the living and the glorification of their dead" – Henry Cousins-Antiquities of Sindh"-Page 1.

اڳتي هلي چوي ٿو ته:

The Arab destroyed but they did not build..... (Page 10)

جيئن آءٌ اڳتي عرض ڪري آيو آهيان، انهيءَ ۾ عربن جو هڪ قوم جي حيثيت ۾ ڪوبه ڏوهه نه هو. هو هڪ نئين جذبي هيٺ اٿيا هئا- ۽ دنيا جي باهمي امن، سلامتيءَ ۽ هڪ خدا جي بندگيءَ جي آدرش ڏيڻ لاءِ هنن ان کي ضروري سمجهيو. هنن اڳيان اها هڪ تاريخي ضرورت هئي- ۽ ان لاءِ تاريخ عربن کي ڪڏهن به ڏوهه نه ڏيندي، هنن جو مقصد ئي هو بت پرستي، بت تراشي ۽ اهڙن فنن کي تباهه ڪرڻ، جن مان بت پرستيءَ جي بوءِ ٿي آئي. انساني زندگيءَ جي اوسر ۾ عرب دور به لازم ملزوم ڪڙي آهي- ۽ ان کي تاريخي غلطي سڏي نه ٿو سگهجي. هنن جيڪي به طريقا اختيار ڪيا، اهي تاريخي طرح ضروري هئا، جهڙو حال تاتارين بغداد سان ڪيو سڪندر ايرانين سان ڪيو اهڙو ئي حال عربن ايران ۽ سنڌ سان ڪيو. پر هت رڳو اها حقيقت ظاهر ڪرڻي هئي ته فنون لطيفه کي ختم ڪرڻ ۾ عربن گهڻي ۾ گهڻي ڪوشش ڪئي- ۽ اهو هنن پنهنجي اوائلي زماني ۾

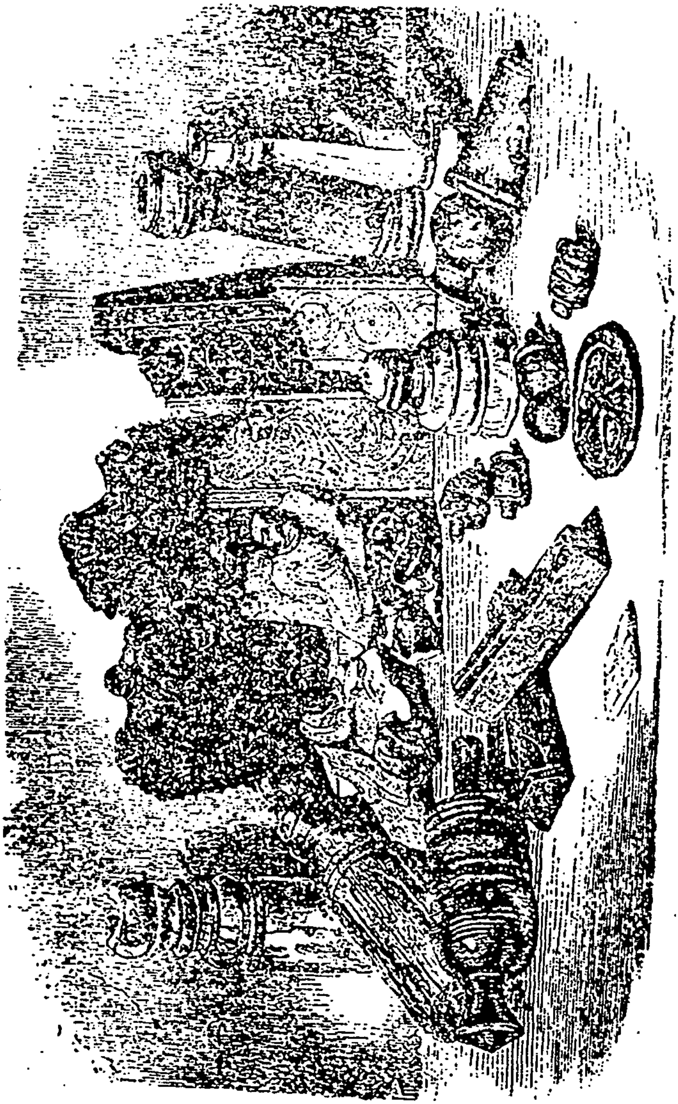

[illegible] 14

[illegible]

مذهبي فرض تي سمجهيو. هر مذهبي حملہ آور قوم ائين ڪيو آهي- ۽ هر مذهب ۾ ائين ٿيندو آيو آهي. هر ملڪ ۾، هر سماج ۾ مذهب، فنون لطيفہ جي متائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. عيسائيت، هندو ازم ۽ اسلام پنهنجي پنهنجي دائري ۾ اهي ڪوششون ڪندا رهيا آهن. عربن ۾ وري بہ هڪ ڳالهہ هئي تہ ڪجهہ عرصي کان پوءِ ڪم از ڪم دنيا جي هر حصي ۾ هنن علم کي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌين هنن کي لکڻ، پڙهڻ جو چاهہ سيکاريو. ڪين انگ سيکاريا، حساب سيکاريا، علم نجوم سيکاريو - ۽ هو سنڌي عالمن کي بغداد، دمشق ۾ استادن جي حيثيت ۾ وٺي ويا. ۽ هنن کان علم ۽ فن سکڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. عربن جي ذهن ۾ جيڪا سختي هئي، ان کي بہ سنڌي تمدن مانو ڪيو- ۽ ڪيترا عرب سنڌ ۾ ٿي رهي ماڻهن کي هڪ بهتر مذهب سيکارڻ لڳا. ۽ ان جي بدلي پاڻ انهن کان بهتر تمدني ڳالهيون سکڻ لڳا. انهيءَ امتزاج ئي پوءِ جي تصوف کي جنم ڏنو هو- جنهن ۾ سنڌي راڳ ۽ مذهب خلط-ملط ٿيڻ لڳا هئا. البت ڪن ڳالهين ۾ عرب ذهن ايترو تہ غلط نموني پرورش ٿيل هو جو هتي جا ماڻهو انهن ڳالهين تي چڙڻ لڳا هئا. ۽ انهن ئي ڳالهين جي بنياد تي سنڌي سگهڙن ۽ شاعرن جي ذهن ۾ هڪ عرب جو تصور هڪ "بدوُ" جي معنيٰ ۾ رهجي ويو آهي، جنهن جي معنيٰ وٺن ڪا خاص چڱي نہ آهي. هيٺين سنڌي سگهڙن جي بيتن مان انهيءَ "بدو" لفظ جي پس منظر جي چڱي ڄاڻ ملي ٿي. [1] جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مرتب ڪيل مناظرن مان بہ- ٿي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(1) تون گهٽ آهين گونهن، تو بدوا! بي آبو ڪرين.

(مناظرو ڪونري ۽ چلم جو- چيل چتي فقير سانگيءَ جو ص 157)

(2) رکيم ساک 'سومري' تي، جو بدو ٿيو بي ايمان!

(مناظرو ڪڙمي ۽ ڏاند جو- چيل صاحب سومري جو- ص 352)

---

(1) مناظرا- لوڪ ادب اسڪيم (سنڌي ادبي بورڊ) ڪتاب نمبر 10 ص ص 353 ۽ 417 وغيره.

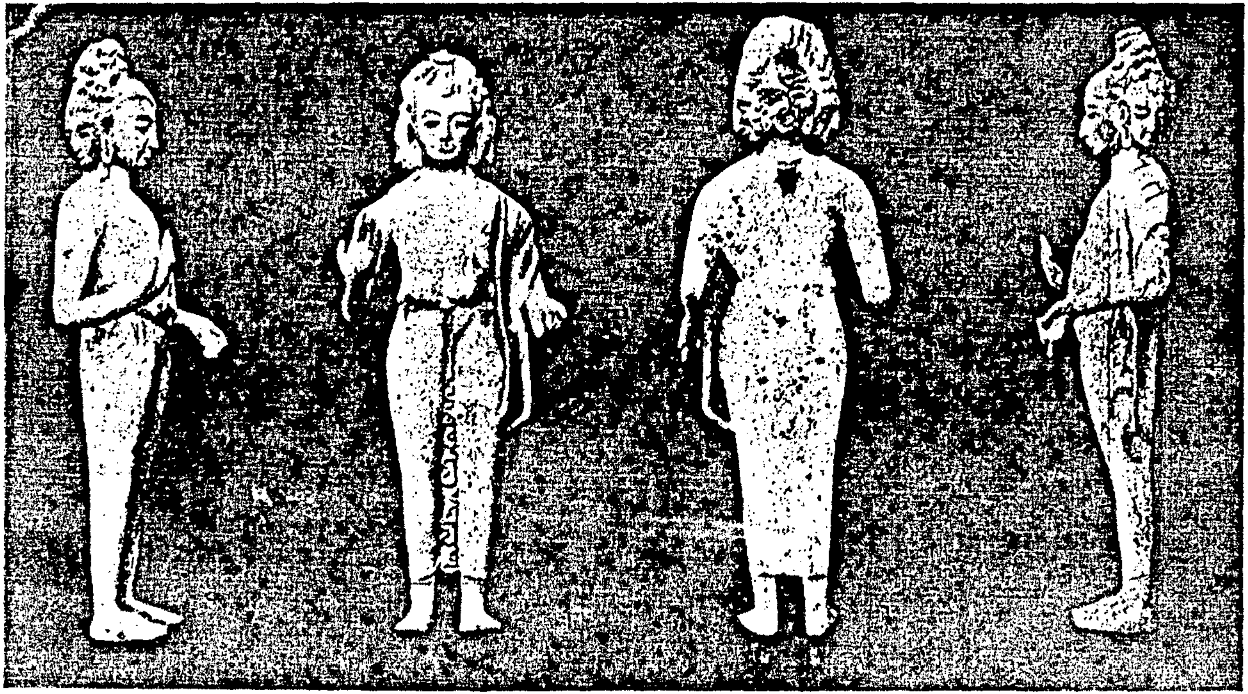

شڪل نمبر 15: ننگرپارڪر مان لڌل چئن منهن وارو ٽامي جو بُت

شڪل نمبر 16

ميرپورخاص مان لڌل هڪ ٻوڌي پڄاريءَ جو بُت

شڪل نمبر 17

سنڌ مان لڌل ٻڌ جون مورتيون، جن تي لکتون پڻ ملن ٿيون

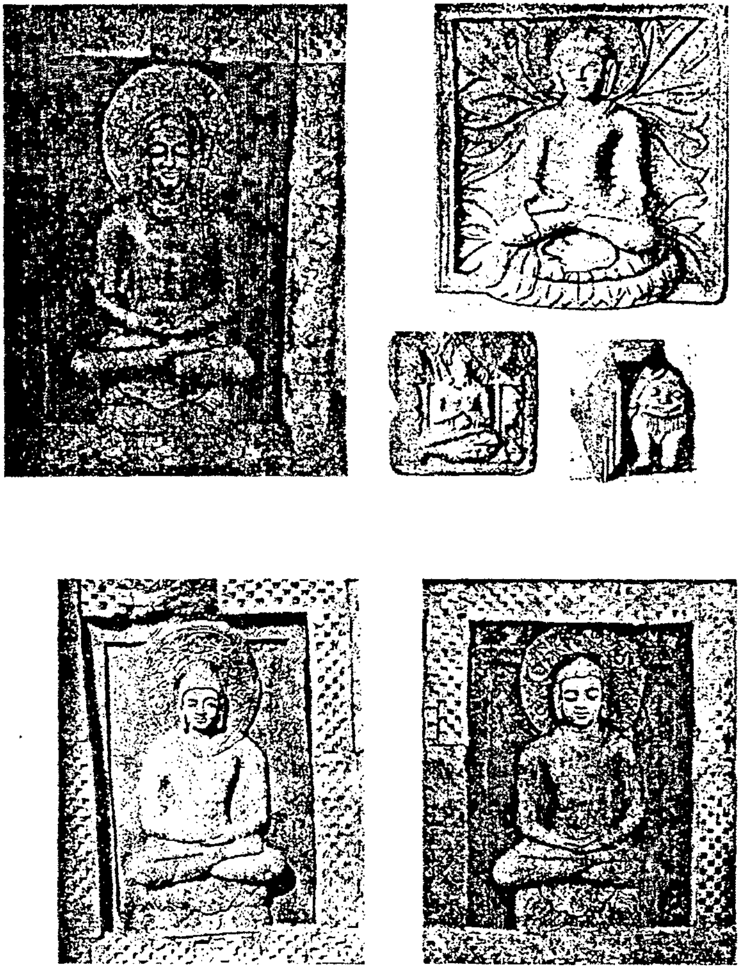

شڪل نمبر 18

سنڌ مان لڌل ٻڌ جون مورتيون

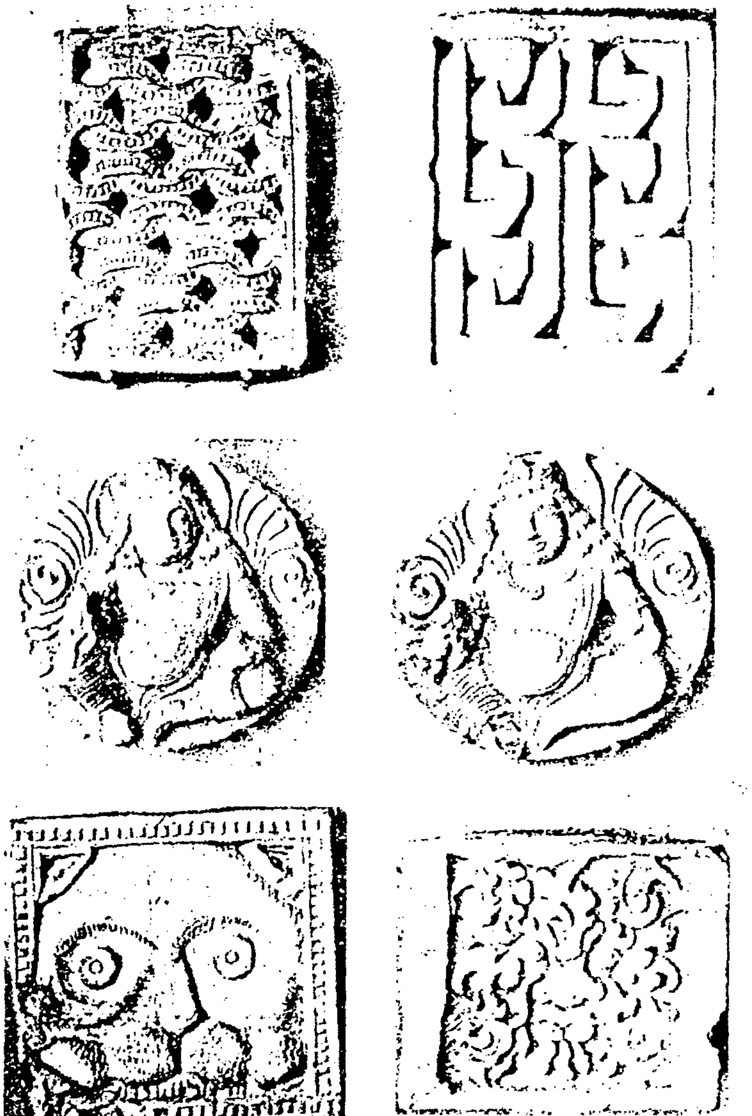

شڪل نمبر 19

سنڌ جي ٺڪاڻن مان لڌل مورتيون ۽ عمارتسازيءَ جا نمونا

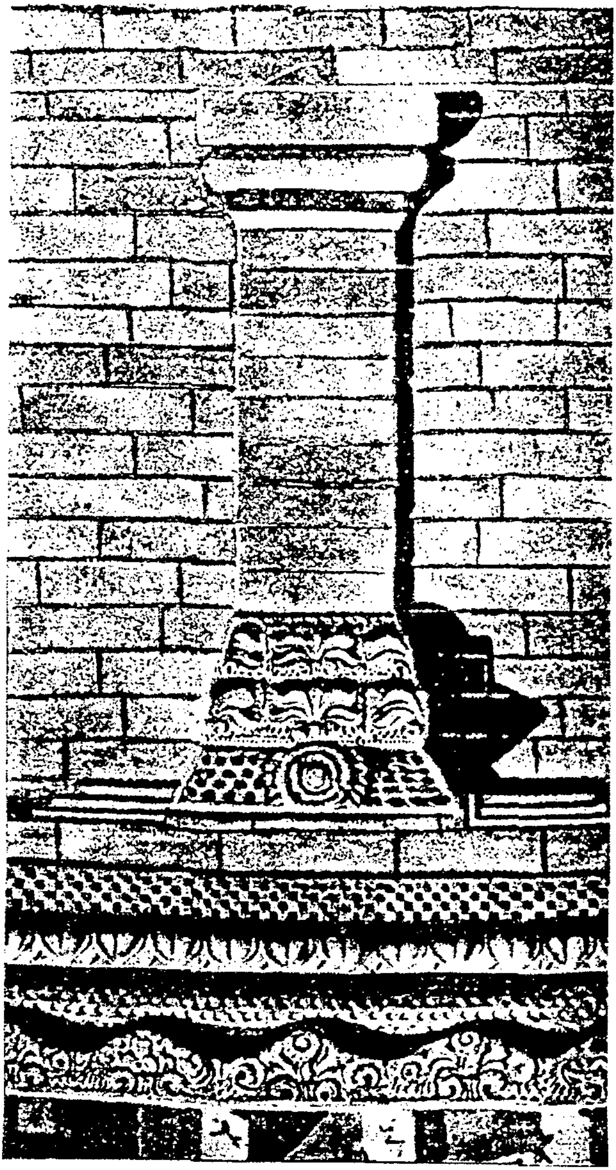

شڪل نمبر 20

ميرپورخاص استوپا ۾ ٻڌ جي مندر جي چونڪي

شڪل نمبر 21

برهمڻ آباد جي هڪ مندر جو دروازو

(3) بکيا مرون ٻرَ جا، ڪياءِ ٻدوا ٻيدادي،
(مناظرو ڄُوسب ۽ گدڙ جو – چيل جوسب موندري جو ص 417)

ڪو هڪڙو مثال هجي ها تہ ان جي اهميت ايڏي نہ رهي ها، پر جيئن تہ اهڙا مثالِ اسان جي ادب ۾ ڪافي ملن ٿا. ان ڪري علم الانسان جي اصولن موجب انهن مان ماڻهن جي لاشعور ۾ ويٺل تصور جو پتو پوي ٿو. پر ڪابہ قوم مجموعي طرح ٻُري نہ آهي. تمدنن جو امتزاج تاريخي رنجش کي متائي ڇڏي ٿو.– ۽ اڄ اسان جي سنڌ ۾ عربن جو هڪ لاثاني تحفو اسلام اسان وٽ موجود آهي تہ ٻئي طرف سموري عربي دنيا ۾ فنونِ لطيفہ نئين طرح اُسري رهيا آهن، جن جو ابتدائي اثر يقيناً سنڌي صحبت جو اثر هو. اڄ اسان تي يورپ جي علم ۽ تمدن جو گهرو اثر ٿيندو وڃي ۽ سنڌي قوميت لاءِ اهو ئي بهتر آهي تہ انهن سمورين تمدني ڌارائن مان بهترين چيزون پاڻ ڪٺي پنهنجي تمدن کي بهتر بنائبو رهجي.

باب چوٿون

موهن جي دڙي جي سنڌي ٻولي (1)

انساني معاشرو هميشه پيدائشي قوتن جي بدلجڻ سبب بدلجندو رهيو آهي. اٽڪل 4000 ق.م ۾ زرعي ترقيءَ سان گڏ، موهن جي دڙي جو سماج ـ ماءُ ـ آدرشيءَ مان پيءُ ـ آدرشي بڻجي رهيو هو. ان دور ۾ ذاتي ملڪيت جو تصور بہ پيدا ٿي چڪو هو ـ ۽ قومي دولت طبقاتي نظام ۾ ورهائجي ويئي. ٻانهپ جو دستور بہ ان ئي دور ۾ پيدا ٿيو ـ ۽ دولت سون، ٽامي ۽ ٻانهن جي صورت ۾ چند ماڻهن ۾ گڏ ٿيڻ لڳي. ان طبقاتي نظام تنظيمي مذهب جو بنياد وڌو ـ ۽ انهن مان هڪ طبقي، پنڊتن ۽ پروهتن، پنهنجي دائمي تسلط قائم رکڻ لاءِ ذات پات جو نظام قائم ڪيو. اهي ذاتيون دراصل ڌنڌي جي لحاظ کان اڳئي جدا جدا هيون، ۽ هر هڪ ذات کي پنهنجو جدا جدا نشان هو جنهن مان هنن جي ڌنڌي جي خبر پوندي هئي. اهي ذات پات جا نياتي نشان (Totems) موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي ڪيترين مهرن تي ملن ٿا. ماڇي، مهاڻا، وگهامل، اوڏ، سنديلا ۽ ٻيا ڪيترائي سمات ذاتين جا نالا دراصل انهن نياتي نشانن جي ڪري پيدا ٿيا. اهي جدا جدا نيات واريون ذاتيون (Totemic Communities) پنهنجي پنهنجي ڌنڌي ۾ مشغول هونديون هيون. ماڇين جو نياتي نشان مڇي ۽ ڪچون هو. مهاڻن جو مڇي ۽ ٻيڙي، وگهاملن جو ڪهاڙو، سنديلن جو پکي وغيره [1]، جن مان انهن جي ڌنڌن جي ورهاست جو پتو پوي ٿو پر جڏهن اهي ذاتيون ۽ نياتيون تنظيمي مذهب جي دائري ۾ آيون، تڏهن ذاتيون محض مذهبي ذاتيون بڻجي ويون ـ ۽ پورهيت ذاتين کي نيچ ذاتين ۾ شمار ڪيو وڃڻ لڳو.

انهيءَ ئي دور ۾ مذهبي بنياد ۽ معاشي سببن جي ڪري ڪيترائي قبيلا سنڌ مان لڏڻ لڳا ـ ڪي پنجاب واري وات وٺي اتر هندستان ڏانهن پکڙڻ لڳا تہ ڪي سرحد پار ڪري ايران ۽ ان جي آس پاس وارن ملڪن ۾

[1] Asvalayana Sarula Sutra-xii, 10, 6 ff.

رهڻ لڳا. اجا ئي ڪي ٻيا قبيلا سمنڊ رستي اڳتي وڌيا، ۽ سمير، بابل، نينوا ۽ فونيشيا ۾ پنهنجون بينڪون ڄمائڻ لڳا. فونيشن يا پڻي لوڪ سڌو سنئون موهن جي دڙي واري زماني جي سنڌي ٻڻ (Scindhian Stock) مان هئا، ۽ هنن يورپي ٻولين جي آئيويتا، خود پنهنجي اصلوڪي مورتي ٻوليءَ مان پيدا ڪئي. هندستان ۾ وري ان مورتي ٻوليءَ مان برهمي رسم الخط پيدا ٿيو. ان ڳالهه تي هاڻ ڄاڻو متفق آهن تہ سمير جي مورتي ٻوليءَ جون ڪيئريون نشانيون سنڌي نشانيون آهن، جن کي سميرين محض پنهنجي نئين ٻوليءَ جا آواز ڏيئي لکڻ شروع ڪيو. ليئارڊ وولي چوي ٿو تہ سميرين ماڻهو اوپر کان اچي فرات جي ڪناري تي آباد ٿيا. نوح ڪريمر جي شاهدي اڳتي اسين ڏيئي آيا آهيون. هيروڊوٽس (Herodotus) بہ چوي ٿو تہ فونيشين ماڻهو ايريٿيرين سمنڊ (Erytherean Sea) يعني هندي سمنڊ جي ساحل کان ٻيڙين ۾ چڙهي آيا هئا. انجيل مطابق حضرت نوح جو اولاد اوپر کان "شنار" (بئبيلان) پهتو هو. اهي اوپر جا ماڻهو سنڌي هئا، ڇاڪاڻ تہ ان دور ۾ تهذيبي طرح موهن جي دڙي جو تمدن ئي اوپر ۾ ثابت ٿي سگهيو آهي، ۽ اهي سمورا قبيلا پنهنجي اصلوڪي زبان مهرن ۾ لکيتن جي صورت ۾ پاڻ سان کڻي ويا. وقت گذرڻ سان انهن ئي نشانين کي ڪتب آڻي، انهن کي نيون معنائون ۽ نوان اچار ڏيئي، نوان رسم الخط پيدا ڪيا. هتي ٻوليءَ ۾ تہ نہ رڳو نشانيون ساڳيون ملن ٿيون، پر خود ڪيترا لفظ هوبهو سنڌيءَ جا ملن ٿا، جيڪي موهن جي دڙي جي زماني جا آهن. ڇاڪاڻ تہ هتي ٻولي موهن جي دڙي واري زماني کان اٽڪل 2500 ورهيہ پوءِ جي آهي، ان ڪري اهو تہ ٿي نہ ٿو سگهي تہ هتي لوڪن سنڌين کي اهي لفظ ڏنا هوندا. ان مان اهوئي واحد نتيجو نڪري ٿو تہ هتان جا ماڻهو اهي لفظ پاڻ سان کڻي ويا، ۽ ان ڪري سندن ٻوليءَ ۾ شامل ٿيا.

تمدني طرح ڏٺو وڃي تہ اتر هندستان جو ويدڪ تمدن، موهن جي دڙي جي تمدن جي ئي هڪ صورت آهي، جا هتان اوڏانهن پهتي. ويدن جي عمر ڪيتري بہ تصور ڪئي وڃي، پر ويدن ۾ جيڪي تمدني اهڃاڻ آهن، انهن جي بنياد تي چئجي ٿو تہ اهي خصوصيتون سنڌ مان اتي پهتيون ۽ ان

ئي بنياد تي ثابت ڪري سگهجي ٿو تہ آرين جو ٻاهران اچڻ فقط هڪ يورپي اختراع آهي، جنهن جي پس منظر ۾ جرمن نسلي امتياز جهاتيون پائي رهيو آهي. اهو سچو آريائي افسانو هڪ جرمن، ٻولي وگيان جي ڄاڻوءَ مئڪس ملر شروع ڪيو جنهن سڀ کان پهرين لفظ "آريا" استعمال ڪيو هو. مئڪس ملر ويدڪ ساهت جو ڪجهہ حصو ترجمو ڪيو ۽ اڳي جن ٻولين کي هند-يورپي (Indo-European) ۽ هند-جرمئنڪ ٻوليون سڏيو ويندو هو تن کي هاڻي آريائي ٻوليون سڏڻ لڳا. جيتوڻيڪ سڌو سنئون مئڪس ملر ائين ڪونہ چيو تہ آريا ڪي خاص نسل سان لاڳاپيل هئا، پر هن جا اهي لفظ تہ "آريا اهي آهن، جيڪي آريائي ٻوليون ڳالهائين ٿا"[1]، تن مان يورپ جي نسل خاص ڪري جرمنن کي _ آريا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ جرمن ماهرن رات ڏينهن هڪ ڪري ڇڏيو. انهن آرين کي هو نتشي (Nietzche) جي "پوري حيوان" (The Blonde Beast) سان تشبيهون ڏيڻ لڳا، ۽ غير-جرمن اثر وارن ملڪن ۾ تہ انهن کي محض "گورا ماڻهو" (Whiteman) سان تعبير ڪرڻ لڳا.

ان دوران جرمنيءَ جا ديش – پڪت انهي پوري نسل جا نشان دنيا جي ڪيترن ملڪن ۾ ڳولڻ لڳا، ۽ ڪي نشان ڏسي اهو نظريو عام ڪرڻ لڳا تہ اهي پورا ماڻهو اصل ۾ اتر يورپ ۾ رهندڙ ڪنهن هڪ ئي ٻڻ مان هئا ۽ لڏي پلاڻي انهن ملڪن ۾ وڃي آباد ٿيا، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ – جيتوڻيڪ اهو نظريو حقيقتن جي بلڪل ابتڙ هو- يورپ جي ذهنن ۾ اهڙو پختو ويهي رهيو جو باوجود ڪيترن ئي ماهرن جي چوڻ جي، اهو مڃي نہ سگهيو ڇاڪاڻ تہ اهو جرمن نسلي امتياز جي پاليسيءَ جو هڪ هٿيو بڻجي چڪو هو جنهن جي بنيادن تي سموري جرمن سياست جو دارومدار هو. 1943ع ۾ هڪ روسي ٻولي – وگيان ۽ علم الانسان جي ماهر، پروفيسر ستروو انهيءَ نام نهاد آريا نسل جي نازي افساني جي قلعي کولي ڇڏي، جنهن ۾ هن ايشيا ۽ ڪاڪيسس مان لڌل مواد ۽ ڪتبن کي پڙهي ثابت ڪري ڏيکاريو تہ

[1] Max Muller- "Biographics of Words and the Home of the Arya" pp. 245.

حقيقتون ان نظريي جي بلڪل ابتڙ هيون.[1]

ان دوران يورپ جو سياسي ماحول نهايت بگڙي چڪو هو. ايشيائي ۽ آفريڪي ڪندن تي سياسي تسلط، 'نيچ نسلن جي مسئلي' (inferior races) ۽ 'گورن جي ذميداري' (Whiteman's responsibility) جهڙا تخيل يورپي ذهنن کي وڪوڙي ويا. ۽ علم جي هر شاخ کي انهيءَ تنگدليءَ ۽ تنگ نظريءَ جي ماحول کي وسيع ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو. ۽ ان ڪوشش ۾ ويچارا 'آريا' سياسي ۽ نسلي ڪشمڪش جو اهڃاڻ بڻجي ويا. ڪڏهن هنن کي 'نيندرٿال انسان' سان تي ملايو ويو ته ڪڏهن ڪن جرمنڪ قبيلي جي ماڻهن سان تي ڪين ملايو ويو جن جا مٿا وڏا، نڪ سنهون، ۽ قد ڊگهو هوندو هو. ته ڪڏهن وري هنن کي سانوري رنگ جي 'ڪيلٽ لوڪن' سان تي مشابهت ڏني ويئي، ته ڪڏهن ايشيا جي 'ڪرگان ماڻهن' جي کوپڙين سان تمثيل ڏني ويئي. ڪڏهن هنن کي موجوده جرمن ماڻهن جهڙو ئي ثابت تي ڪيو ويو ته ڪڏهن بنهه اتر يورپ جي "هيرن ووڪ" ماڻهن سان[2]. مطلب ته جيترا هئا ڇاڙو اوترا هئا نظريا. ان طرح مئڪس ملر جي اٿاريل هڪڙي ئي لفظ جي فتني، ايترن ته نظرين ۽ ان جي رد ڪدن کي جنم ڏنو جو هاڻ ان تي هزارين ڪتاب لکجي چڪا آهن، پر فيصلو نه ٿو ٿئي ته واقعي ڪو آريه نسل هو به يا نه!

انهيءَ سڄي تحريڪ جي پس منظر ۾ جرمن نسلي امتياز جي پاليسي هئي، پر جڏهن جرمن ماهرن خود مصلحت جي بنا تي ان هٿرادو نسل کي خالص جرمن سڏڻ بدران اتر يورپي سڏڻ شروع ڪيو تڏهن بين يورپي ملڪن جي ماهرن به ان کي پنهنجو ڪرڻ ۾ ڪو اهم نه سمجهيو جيئن اليگزينڊر موئر چوي ٿو اهو سمورو من گهڙت قصو جرمن ورڪشاپ ۾ تيار ٿيو جتان پوءِ انگلنڊ ۽ آمريڪا جي ماهرن کنيو. جڏهن پئن-جرمنزم (Pan Germanism) جو فلسفو پير کوڙي نه سگهيو ته وري

[1] Moscow News-May 28th 1943
[2] Ripley-"Races of Europe"

"ناردزم" (Nordism) جو نظريو ڦهلجڻ لڳو. ٻنهي جو پس منظر ۾ مقصد ساڳيا هئا. هن نظريي جي پوئلڳن مطابق اهي ناردڪ يعني اترئين نسل جا ماڻهو وڏي کوپڙي، ڊگهي نڪ وارا قداور مڙس هئا.جن جون اکيون نيريون يا ڀوريون هيون. هڪ جرمن ماهر پاڊلر (Paudler) ته وري انهن کي 'ڪرومئگنان' ماڻهن سان وچي ملايو. جيڪو نسل پٿر واري زماني (Neolithic age) ۾ يورپ ۾ موجود هو. جيئن ته اهو نسل اتر يورپ کان اڳتي وڌيو هو ۽ انهن ملڪن جا ماڻهو انهن جا ئي پوٽا ڏوهٽا هئا، ۽ سندن ٻوليون به آرين هيون، ان ڪري اهي ئي ماڻهو ناردڪ آريا هئا - ۽ انهن کان سواءِ ٻين (ايشيائي) ملڪن ۾ جيڪي ماڻهو آرين ٻوليون ڳالهائين ٿا، سي ضرور اتان ئي لڏي اوڏانهن ويا هوندا!

سويڊن جي هڪ نسلي جيوَ-وگياني (Race-Biologist) پروفيسر لنڊ برگ به اهڙو ئي نظريو پيش ڪيو ته ڊگهي کوپڙيءَ ۽ سنهي نڪ وارا قداور ماڻهو ناردڪ آريا هئا، جيڪي اتر يورپ جي ماڻهن جهڙا هئا. مطلب ته ان طرح هڪ هٽراڊو ۽ من گهڙت ڪهاوت ويهي جوڙيائون ۽ ان ڪهاوت کي هاڻ تاريخي حيثيت ملي ويئي آهي. ايشيا جا مورخ ان ئي پس منظر ۾ هندستان جا قديم ڪتاب انهيءَ نقطئه نظر سان پڙهڻ لڳا. هنن لاءِ ته آرين جو اصلوڪو ماڳ جيڪڏهن سويڊن نه آهي ته ضرور جرمنيءَ ۾ هوندو، جرمنيءَ ۾ به نه آهي ته وچ يورپ يا لٿونيا، يا ڏکڻ رشيا ۾ هوندو. البت ڪي ماهر ان جي بلڪل ابتڙ نظريا به رکن ٿا: هنن جو مکيه نظريو اهو آهي ته جيڪڏهن آريا وچ ايشيا جا نه آهن ته ايشيا مائنر جا ضرور هوندا. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ جڏهن جرمن تنگدليءَ جو خاتمو ٿيو ته يورپ جا ماهر ٻيهر سوچڻ تي مجبور ٿيا. هيڪاري جو جرمنيءَ ۽ فرانس ۾ ڪجهه کوٽائيون ٿيون، ته هنن پنهنجي نظرين کي بنهه ته ڇڏي ڪونه ڏنو پر ان ۾ ترميمون ضرور آڻڻ لڳا. جرمنيءَ ۾ "آفيٽ" جي ڳوٺ ۾ ازيلين دور (Azlian Age) پٿر ۽ ٽامي جي دورن جي وچ وارو دور) جا ڪجهه هڏاوان پڃرا مليا، جن مان ڪن جون کوپڙيون ڊگهيون ته ڪن جون سوڙهيون ۽

نـنـڍيون نظر آيون.[1] فرانس ۾ "سوليرتر" جي مقام ۾ موڪرين ڪوپرا تين جي ماٿهن جا هڏا مليا.[2] انهن کوجنائن ناردزم واري نظريي کي ڪاپاري ڌڪ هنيو ۽ ڏکهي ڪوپڙي، سنهي نڪ وارن يورن انسانن جو اتر يورپ ۾ پٿر وازي زماني ۾ هجڻ وارو مفروضو رد ڪرڻو پيو. ۽ ان ۾ اها ترميم آنداڻون تہ ناردڪ انسانن کي ٻنهي قسمن جون، موڪريون توڙي ڏگهيون، کوپڙيون هونديون هيون[3] ۽ شايد اهي ٻن جدا نسلن جي انسانن جي لڳ مأن پيدا ٿيا هئا![4] ۽ اُن کي وري هٽرادو نالو ڏنائون پروٽو- ناردڪ نسل!

اسين اڳئي چئي آيا آهيون تہ پنهنجي انهن نظرين کي علمي ۽ تاريخي ملمعي چاڙهڻ لاءِ هنن سنسڪرت مخطوطن کي بہ پنهنجي نقطۂ نظر سان ئي پڙهيو ۽ پنهنجون معنائون ٿي ڏنيون. اسان جي بزرگ پيرومل مهر چند ہال گنگاڌر تلڪ جي ڪتاب جي بنياد تي انهيءَ ئي معنيٰ کي قبول ڪيو آهي، پر خود ڪن يورپي ماهرن ان نظريي جا بخيا اديڙي ڇڏيا آهن.

زمر (Zimmer) چوي ٿو تہ ويدن ۾ اهڙو ڪوبہ اهڃاڻ ڪونہ ٿو ملي، جنهن مان چئي سگهجي تہ آرين جا ابا ڏاڏا ڪي ڪنهن ٿڌي ملڪ (اتر يورپ يا سائيبريا وغيره) جا رهاڪو هئا. سڀ کان اتريون علائقو جنهن جي آرين کي خبر هئي، سو هو ڪشمير- ڪشير- جنهن جو اشارو "اتر ڪورو" مان ملي ٿو. ان کان سواءِ ويدن مان جيڪا آرين جي ابن ڏاڏن جي پوشاڪ معلوم ٿئي ٿي، ان پوشاڪ سان ڪنهن ٿڌي ملڪ ۾ رهڻ ناممڪن آهي. هي هڪ اهڙو تمدني نڪتو آهي، جو انهيءَ سموري نظريي جي رد لاءِ ڪافي آهي.

يورپي ماهرن اصل آرين کي يوري يا گوري رنگ جو پيش ڪيو آهي. ويدن ۾ ان جي بلڪل ابتڙ شاهديون ٿيون ملن. يجر وید ۾ "رودر ديوتا" کي سونهري رنگ جو سڏيو ويو آهي. انهن آرين جي سونهن ۽ رنگ جو معيار يورو يا اڇو نہ هو پر سونهري ۽ سانورو هو. هنن کي يورن وارن وارا

---

[1] Encyclopedia Britanica Vol. 12 pp. 263-64
[2] Keith- "Antiquity of Man" p.139
[3] Gordon Child- "The Aryans" pp.183-188
[4] Dixon- "Racial History of Mankind" pp.33-34

(Blondes) پسند نہ هئا، پر ڪارن وارن وارا سنڌن معيار مطابق هئا.
"بوڌاين" جي سروتيءَ ۾ (ڌرم سوتر 1ـ1، 3 ۽ 5) هي جملو ڏيان جوڳو آهي:

"جيسين سنڌس وار ڪارا آهن، تيسين پل تہ ٻليدان جي اگني ڏڪائيندو رهي."

اهو ساڳيو جملو "ساور" پنهنجي "جيمني پاشيہ" (1ـ33) ۾ بہ دهرايو آهي. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ اصلوڪن ويدڪ ماڻهن جي وارن جو رنگ ڪارو هوندو هو. اٿر ويد ۾ وارن جو وينڊو ناهڻ ۽ وارن وڌائڻ تي هڪ پورو باب آهي. ان ۾ هڪ هنڌ هيءَ پرارٿنا آهي تہ "شل تنهنجي مٿي تي ڪارا ڪيس سرن وانگر اسرڻ شروع ٿين" (اٿر ويد – ڀاڱو ڇهون 137ـ372). انهن حوالن مان اسان کي سڌو سنئون پتو پوي ٿو تہ ويدڪ ماڻهن ۽ سنڌن ديوتائن (جيڪي دراصل سنڌن قديم ابا ڏاڏا هئا، ۽ انهن کي محض ڌرمي طرح ديوتا سڏيو ويو آهي) جا وار ڪارا هئا، ۽ ڪارن وارن کي ئي پسند ڪيو ويندو هو. ان ڪري ناردڪ آرين جي ڀورن وارن وارو مفروضو قطعي غلط آهي.

اها تہ ٿي ويدن جي اندروني شاهدي. هاڻ اچو تہ ويدن کان ٻاهر علم الانسان جي شاهدي ڏسون. ترڪستان ۾ "پمپيلي" جي کوٽائين مان[1] اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ عيسوي سن کان اٽڪل ٻہ هزار ورهيہ اڳ وچ ايشيا جي "اناؤ" (Anau) واري علائقي ۾ ڪوپونوچ سمنڊ وارو يا يونوچولو (Mediterranean) نسل آباد هو. "وان آئيڪسٽيڊٽ" (Van Eikstedt) جي چوڻ موجب آخري برفاني دور (Glacial Period) کان وٺي ايران جي ڏکڻ پاسي هماليہ جبلن تائين يونوچولو نسل آباد هو. ٻئي پاسي رپلي (Ripley) تہ ڪافي وقت ٿيو اهو نظريو پيش ڪيو هو ۽ انهيءَ بناءَ تي موجود هندستان جي ماڻهن کي بہ يونوچولي نسل جو سڏيو اٿس. "سرگي" (Sergi) پنهنجي ڪتاب "يورپ ان ايشيا" (Europe in Asia) ۾ هندستانين کي ميڊيٽرينين يعني يونوچولو نسل سڏيو آهي. خود موهن جي دڙي ۽ هڙاپا ۾ مارشل ۽ مئڪي کي يونوچولي نسل جا هڏا ۽ کوپڙيون مليون.

---

[1] Pumpelly's Explorations in Turkistan (Carnegie Publication No. 78).

پوءِ ان ساري مواد جي بنياد تي ائين چونڻ ڇئجي تہ ويدڪ ماڻهو بہ انهيءَ ميڊيٽرنين نسل جي اپرندي شاخ مان هئا؟ انهن ڳالهين مان ايترو تہ پڪيءَ طرح چئي سگهجي ٿو تہ هندستان جا ماڻهو يا ويدڪ دور جا هندستاني ڪهڙي بہ نسل جا هجن، پر اهو مفروضو تہ يقيناً غلط آهي تہ ڪو يورپي، يا ٻاهريون نسل لڏي هندستان پهتو. تمدن ۽ ٻولين جي هڪجهڙائيءَ جي شاهدي بہ بلڪل ابتڙ آهي. ڪنهن بہ ٻن ملڪن جي ٻوليءَ ۾ هڪجهڙائيءَ کي ڏسي ائين چوڻ تہ انهن ٻنهي ملڪن جي ماڻهن جو نسل بہ ساڳيو هوندو، بلڪل غلط آهي [1] ان ڪري هڪ ٿي هند -يورپي ٻوليءَ هجڻ جي بنياد تي بہ آريا نسل جو مفروضو قائم ڪرڻ صحيح نہ آهي.

هاڻ اچو تہ خود **"آريا"** لفظ کي ويدڪ دور ۾ ڏسون تہ ان جي معنيٰ ڪا نسلي معنيٰ ڏيکاري ٿي يا نہ. ويدن ۾ لفظ **"آريا"** فقط 'تهذيب يافتہ'، 'سڪر ۽ چڱي ماڻهو' جي معنيٰ ۾ آيو آهي. ان ۾ نسلي مفهوم هرگز ڪونہ ٿو ملي. ويدڪ انڊيڪس (فهرست) بنائڻ وارا مصنف تہ اهو ٿا چون تہ **"آريا"** لفظ جي اصل معنيٰ آهي **"هاري"**- يا کيتي ڪندڙ [2]. آءٌ اڳتي اهو نظريو پيش ڪري آيو آهيان تہ اسان جي **"هاري"** لفظ جو ڌاتو آهي **'هر'** ← **'ار'** ← معنيٰ کيڙڻ. اهو **'ار'** ڌاتو اڄ بہ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ **"آري"** لفظ ۾ موجود آهي، جنهن کي شاهہ لطيف "سڪر" يا ڪنهن چڱي مڙس جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي. ان جي معنيٰ تہ قديم زماني ۾، کيتي ڪندڙن کي جيئن تہ سڪر ماڻهو سمجهيو ويندو هو، ان ڪري کين سڏيندا ئي هئا **"آري"**. جو وقت گذرڻ سان **'ا'** **'هہ'** ۾ مٽجي **'هاري'** ٿيو آهي. اسان وٽ اڄا تائين هڪ تمدني چوڻي آهي. "اتم کيتي، وڌندڙ واپار..." کيتيءَ کي اتم سمجهڻ سان کيتي ڪندڙ کي بہ عزت جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو ۽ اهو لفظ **"آري"** يا **"آريو"**. "سڪر" ماڻهوءَ جي معنيٰ ۾ اسان وٽ قديم زماني ۾ موجود هو.

جيئن آءٌ اڳتي عرض ڪري آيو آهيان، ويدڪ دور جي اتر

---

[1] Gordon Child- "The Aryans" pp 84-85
[2] Keith and Macdonnel- "Vedic Index" Vol. 1 pp. 64-66

هندستان ۾ سنڌي قبيلا قديم زماني ۾ پهتا هئا. ۽ هنن وٽ **"آريو"** ۽ **"آري"** لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ استعمال ٿيندا هئا. ۽ ويدن جي زماني ۾ اهو لفظ **"آريو"** صرف هارين کان بدلجي ڌرمي ذاتين جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو ۽ ويدڪ ڌرم جي ٽن ذاتين- برهمڻ، کتري ۽ وئش- لاءِ ڪتب اچڻ لڳو. آءٌ ويدڪ دور ان ڪري ٿو چوان، ڇاڪاڻ ته ان دور کان اڳ اها ذات پات جي ڇوت ڇات نه هئي، ۽ محض ڌنڌن جي بنياد تي ڪتنب ٺهيل هئا. ان ڪري خود اهي ماڻهو جيڪي پوئين دور ۾ شودر سڏجڻ لڳا، تن کي به آري ۽ آريو سڏيو ويندو هو ڇاڪاڻ ته کيتي ته اهي به ڪندا هئا. جيڪڏهن ائين نه هجي ها، يعني ان ۾ ڪا ذات پات جي معنيٰ هجي ها، ته هندو رشي ڪڏهن به شودرن سان لفظ آريو نه ڳنڍين ها. خود اوائلي ويدڪ حوالن ۾ **سودراريو** = **سودر**+ **آريو** مرڪب لفظ استعمال ٿيو آهي- ستپٿ براهمڻ (پاٺ تيرهون- 8,9,2) ۽ واجسنيه سمهيت (پاٺ ٽيويهون- 30) مان اهو اهڃاڻ بلڪل واضح طور ملي ٿو. خود پوئين دور ۾ به "آريو" انفرادي طرح سکر ۽ بااخلاق ماڻهوءَ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو رهيو ۽ نه ڪنهن نسل جي معني ۾. رامائڻ ۾ راڪشس اندرجيت پنهنجي چاچي ڀيشڻ کي دغابازي ڪرڻ لاءِ 'اڻ- آريو' سڏي ٿو جنهن جي معني ته راڪشش، جيڪي بدروح سمجهيا ٿي ويا، انهن کي به آريو سمجهيو ويندو هو پر ڪنهن گندي ڪم ڪرڻ جي ڪري هنن کي ان عزت واري خطاب ڏيڻ بدران، اڻ آريو سڏيو ٿي ويو. مهاڀارت مان به ساڳيو اهڃاڻ ملي ٿو: ۽ ان ۾ ڪورو راجا دريوڌن، "سنڌو" راجا جي وينتي نه مڃڻ تي ڇيتائي، پنهنجي پاڻ کي 'اڻ -آريو' ٿو سڏي انهيءَ ساڳئي مهاڀارت ۾ پانڊون جي راڻي دروپدي چوي ٿي ته ڪن نيچ اڻ-آرين يڌشٽر کي جوئا کيڏڻ تي اياريو هو. گيتا ۾ (پاٺ ٻيو اشلوڪ 2) شري ڪرشن ارجن کي اڻ-آرين وانگر هلڻ کان منع ٿو ڪري. ٻوڌين پنهنجي ڌرم کي سڏيوئي "آريه ڌرم". گوتم پنهنجي قولن کي سڏيو آهي "آريه- ستيه" يعني "آريه-سچ". ان سچي اپٽار مان اهو ظاهر ٿيندو ته 'آريا' لفظ ڪنهن نسلي معنيٰ ۾ نه، پر محض تمدني ۽ تهذيبي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو. ان ڪري

ويدڪ آرين کي هڪ الڳ ٻاهران آيل نسل سڏڻ بلڪل غلط آهي.

هاڻ سوال آهي تہ جيڪڏهن آريا ٻاهران نہ آيا تہ ويدن ۾ ذڪر ڪيل قبيلا ڪير هئا؟ ان جو سڌو سنئون جواب اهو آهي تہ اهي ويدن جا مصنف ۽ اهي قبيلا اصل هندستان جا ئي رهاڪو هئا. تمدني بنيادن تي اهو پڪيءَ طرح چئي سگهجي ٿو تہ انهن ۾ مکيہ قبيلا موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي سنڌي تهذيب واري دور ۾ سنڌ مان لڏي اوڏانهن پهتا. پنهنجي آبائي وطن سنڌ کي وسارڻ جي بدران هنن سنڌ ۽ سنڌوءَ جي ساراهہ ۾ ڪتاب ڪارا ڪرڻ شروع ڪيا. ساڳئي وقت پنهنجي اصلوڪي مادري زبان سنڌيءَ کي، جا ظاهر آهي تہ سندن لڏڻ واري دور ۾ ايتري پختي نہ هئي، پنهنجي نئين علائقي، اتر هندستان جي مقامي ٻولين سان گڏي، هڪ نئين زبان کي جنم ڏنو جنهن جو نالو رکيائون "سنسڪرت" يعني سڌريل زبان. موهن جي دڙي وارو رسم الخط هنن مان چند ماڻهو ڄاڻندا هئا، ۽ پنهنجي نئين ٻولي پيدا ڪرڻ سان گڏ، نئين لپي "برهمي" بہ وجود ۾ آندائون. ان جي لاءِ ڪي پختا ثبوت آهن. علم ڪيميا وانگر لکڻ جو علم بہ ديوتائن جو پراسرار علم سمجهيو ويندو هو ۽ اهي لکيل پڙهيل پنڊت ۽ پروهت ان کي عام ڪرڻ جي بدران لڪائيندا وتندا هئا. تازو جيڪي کوجنائون ٿيون آهن، انهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هو موهن جي دڙي جي ٻوليءَ جون اصلي نشانيون- ۽ انهن جا برهمي اچار سامهون لکي پنهنجي منن ۽ مڙهين ۾ لڪائي ڇڏيندا هئا. ڪن سنڌي نشانين جون پيڙهيون هو رڳو پنهنجي اولاد کي ڏيئي مري ويندا هئا، ۽ ڄاڪاڻ تہ اهو لکڻ پڙهڻ ئي سندن ڏنڌو بنجي ويو هو ان ڪري سندن پويان بہ انهيءَ علم کي حتي الامڪان لڪائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. پر ڪيترا اهڙا بہ هئا، جن ان نئين لپيءَ ۽ پراڻي لپيءَ کي گڏي لکيو هو ۽ ان مان ڪجهہ مواد هاڻ هٿ ڪيو ويو آهي، جنهن کي "تنتر" سڏيو وڃي ٿو. انهن تنترن تي ڪافي مغز ماري ڪئي وئي آهي. جڏهن موهن جي دڙي جي نشانين جو اهو رڪارڊ مليو، تڏهن ڪن ماهرن موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سندن

ڪوشش جي ناڪام ٿيڻ جا ٻه سبب هئا: هڪ ته هنن کي اها خبر نه پئجي سگهي ته اهي لکٽيون ڪاٻي کان شروع ٿيون ٿين يا ساڄي کان. ٻيو ته انهن نشانين کي برهمي پڙهٽي ڏيئي، ان مان پراڻي سنسڪرت ناهڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. ۽ چاڪاڻ ته سنسڪرت موهن جي دڙي کان گهٽو گهٽو پوءِ ٿهي، ان ڪري اهي گهڙيل لفظ بي معنيٰ ثابت ٿيا: ۽ ٻيو ته انهن جي چڪاس ڪرڻ سان ساڳيون نشانيون ٿوري رد بدل سان لفظ نه ٿي ناهي سگهيون. ان هوندي به سوامي سنڪارانند ۽ ٻين جيڪي ڪوششون ڪيون، سي ڪجهه صحيح راهه تي هيون. هنن کي فقط هڪ ڳالهه جو خيال رکڻ گهربو هو ته هي لکٽيون سنڌ ملڪ جون آهن، متان انهن تي لکيل ٻولي سنڌي آهي؟ پر چاڪاڻ ته هنن جي ذهنن ۾ به مارڪٽڊيه ۽ هيمچندر وارو خيال ويٺل هو ته سنڌي اپڀرمش مان نڪتي آهي. ۽ جنهن کي يورپي توڙي ڏيهي عالم ڏهين يا يارهين صديءَ ۾ ٺهيل ٿا سمجهن، سو موهن جي دڙي جي مهرن تي ڪٿان آئي؟ اها هئي سندن بنيادي غلطي، جنهن سندن ڪوشش تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. سامهون شڪل ۾ آءٌ اهي چند نشانيون ڏيان ٿو جيڪي موهن جي دڙي ۽ تنترن ۾ ساڳيون آهن. انهن جي سامهون مصري تصويري ٻوليءَ جون نشانيون به ڀيٽ لاءِ ڏجن ٿيون. مصري نشانين جي اها ڀيٽ به دلچسپيءَ کان خالي نه آهي.

ان فهرست ۾ جيڪي سنسڪرت ملهه ڏنا ويا آهن سي قطعي طرح صحيح نه آهن، چاڪاڻ ته مختلف تنترن ۾ مختلف ملهه ڏنا ويا آهن. هت محض اهو ٻڌائڻ مقصد آهي ته موهن جي دڙي جي ٻولي بنگال جي مٺن ۽ مڙهين تائين پهتي هئي ۽ هزارين ورهيه پنڊتن ۽ پروهتن جي سينن ۾ محفوظ رهي. تنترن جو اهو چڱو چوکو رڪارڊ سرجان وڊروف (Sir John Woodroffe) ايڊٽ ڪري، ليوزاڪ ڪمپني لنڊن مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هڪ تنتر لغت، ڊاڪٽر پي. سي. باگچيءَ نيپال دربار لئبرريءَ مان هٿ ڪري، "ايڪشر سامولپ" جي نالي سان ڇپائي پڌري ڪئي آهي. اهو سمورو تنتر رڪارڊ لغتن ۽ ڪوشن جي نموني تي آهي. ان مواد کي گڏ

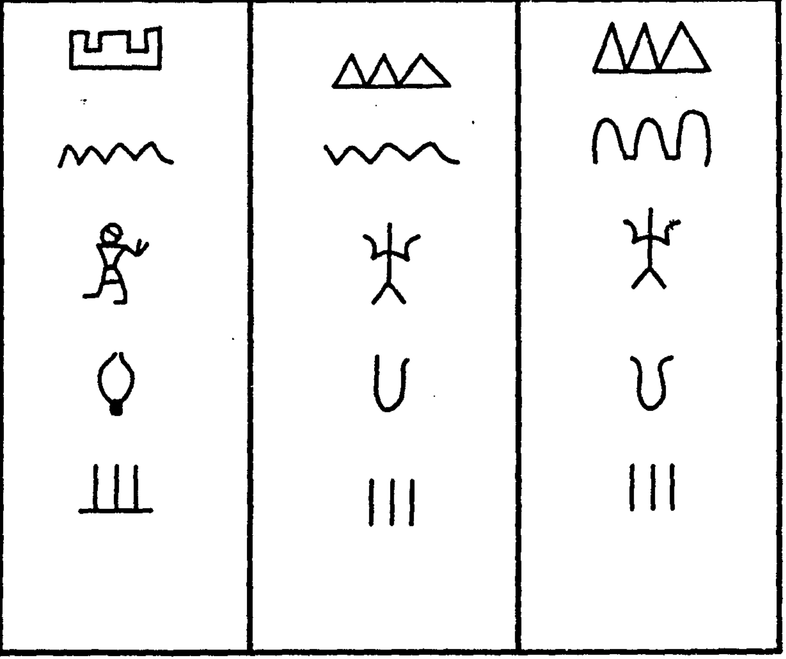

برهمي ملهه (تنتر)	مصري	تنترک	سنڌي (موهن جو دڙو)
ऌ (لي)			
न (نا)			
त ए (تا) يا (آ)			
प (پا)			
(ڊ) ड (ٽي ريڪائون)			
انگن جو ملهه ڏنل نہ آهي. (سراج)			

ڪري، صاف ڪري، صحيح نتيجا ڪڍڻ ۾ ماهر لڳا پيا آهن ۽ اميد آهي تہ جلد ئي ڪو ڪارائتو نتيجو ڪڍندا.

مٿئين ۽ شاهديءَ مان اهو ثابت ٿيو تہ موهن جي دڙي جي ٻولي اتر ۽ اوير هندستان، بهار ۽ بنگال تائين پهتي. ان جي پهچڻ جا فقط ٻہ ذريعا ٿي سگهن ٿا: يا تہ ڪي ماڻهو سنڌ مان اوڏانهن پهتا، يا اتان جا ڪي ماڻهو سنڌ ۾ پهتا. جيڪڏهن اتان ڪي ماڻهو سنڌ ۾ آيا، تہ اهي ماڻهو ڪهڙي ڪلچر سان لاڳاپيل هئا؟ جيئن تہ ان پاسي موهن جي دڙي جهڙي ڪابہ تهذيب ثابت نہ ٿي آهي، ۽ سنڌ ۾ موهن جي دڙي جي تهذيب موجود آهي، ان ڪري چئي سگهجي ٿو تہ هتان ئي اها ٻولي اوڏانهن ويئي. ٻيو تہ ويدن ۾ سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن ۽ سنڌو درياهہ جي واڪاڻ جا بابن جا باب جو ملن ٿا، ۽ ويدن جا مصنف سنڌ کي پنهنجو اصلوڪو وطن سڏين ٿا. سا شاهدي ڏيکاري ٿي تہ اهي ماڻهو سنڌ مان لڏي اتر هندستان پهتا هئا. ٻيون بہ ڪيتريون ئي تمدني شاهديون ملن ٿيون، جن مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ ويدڪ لوڪ تمدني طرح موهن جي دڙي جي ماڻهن جي ٻڻ مان هئا. انهن جو سڀ کان وڏو تمدني ثبوت آهي. ويدڪ ڌرمي رواج. موهن جي دڙي جي مهرن ۾ سواستيڪا 卐 جي نشاني عام ملي ٿي، جا ويدڪ ڌرم ۾ — گڻيش پوڄا — جي خاص نشاني بنجي چڪي هئي. هڪ مهر تہ اهڙي ملي آهي، جنهن کي مارشل ۽ مئڪي ٻئي اتفاق راءِ سان شوَ جو خاڪو سڏين ٿا. مارشل ان راءِ جو آهي تہ ويدڪ ڌرم جي شڪتي پوڄا موهن جي دڙي جي شڪتي پوڄا جي پونير آهي.

ازان سواءِ ماڻهن کي دفنائڻ جي سلسلي ۾ اهو تہ چڱيءَ طرح ثابت ٿي چڪو آهي تہ موهن جي دڙي ۾ مُردن کي ٽن طريقن سان نيڪال ڪيو ويندو هو. پهريون ۽ قديم ترين تہ هو مُردي کي پورڻ. ٻيو هو مردا جهنگلي جانورن جي کائڻ لاءِ اڇلي ڇڏڻ، جنهن کان پوءِ بچيل هڏا پوريا ويندا هئا، ۽ ٽيون طريقو هو مڪمل طرح جلائڻ [1]. اهو ٽيون طريقو گهٽي ۾ گهٽو استعمال ٿيل آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪيترائي اهڙا ٿيا ۽ دڪيون مليون آهن، جن ۾

[1] Marshall- Mohen jo Daro and Indus Civilization Vol. 1. pp. 79-81-89

مُردن جي رَک ملي ٿي. هاڻ جڏهن ويدن جي ساهت کي ٿو ڏسجي تہ ويدڪ ماڻهن ۾ بہ اهي ٽيئي طريقا مُردن نيڪال ڪرڻ جا ملن ٿا. رگ ويد (پاٺ ڏهون 18-13x10) ۾ هڪ مردي لاءِ هيٺيون اشلوڪ ملي ٿو:

"اي ڌرتي، تون هن کي پاڻ ۾ اهڙيءَ طرح ويڙهي ڇڏ، جيئن ڪا ماءُ پنهنجي ٻار کي چولي ۾ ويڙهي ويهندي آهي..... آءُ تنهنجي چوڌاري مٽي پيو ساڌاريان- شل ان جا پتر تنهنجي بدن کي نہ لڳن.....!"

هن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ منجهن مُردن کي سجي جو سجو پورڻ جو رواج موجود هو. ساڳئي رگ ويد ۾ بنهہ جلائڻ جي ثابتي بہ ملي ٿي. هڪ هندُ مُردن لاءِ هڪ اشلوڪ هيٺئن ٿو چوي:

"اي اگني، هن کي بنهہ جلائي نہ ڇڏ. هن کي بنهہ ساڙ نہ. ۽ نہ کي هن جي سنڌن ۾، چمڙيءَ ۽ لڱن کي الڳ الڳ ڪج!"
(رگ ويد – پاٺ ڏهون، منڊل سورهون- 1)

اهڙا ڪيترائي حوالا رگ ويد ۾ توڙي اٿر ويد ۾ ملن ٿا، جنهن مان اهو پڪيءَ طرح ثابت ٿئي ٿو تہ ويدڪ دور ۾ مُردن جي نيڪال جا اهي ساڳيا رواج موجود هئا، جهڙا موهن جي دڙي جي تهذيب مان ثابت ٿين ٿا. ظاهر آهي تہ اهي رواج هتان جا ماڻهو اوڏانهن کڻي ويا، ۽ اتي وڃي اهي رائج ڪيائون.

موهن جي دڙي جون اهي ڌرمي ۽ تمدني ڳالهيون چٽيءَ طرح اهو ثابت ڪن ٿيون تہ جنهن کي هاڻ آريا نسل چيو وڃي ٿو سو دراصل ڪو ڌاريو نسل نہ هو پر سنڌ جا ڪي قبيلا لڏي پلاڻي اتر هندستان واري سموري علائقي ۾ پکڙجي، آباد ٿيا هئا. ويدڪ دور موهن جي دڙي جي تهذيب جي سلسلي جي هڪ ڪڙي هو ۽ جڏهن ان ويدڪ دور جي ماڻهن مذهب، ٻولي، سماج ۽ سياسي حالتن ۾ هڪ يڪرنگي ۽ هم آهنگي حاصل ڪئي، تڏهن هنن ۾ هڪ وحدت قائم ٿي ويئي هئي. ان وحدت هڪ نئين هندستان- آريہ ورت، ۽ ڀارت ورش کي جنم ڏنو هو. اهو سماجي، سياسي ۽

تمدني ايڪو اتڪل ٻه هزار ورهيه قائم رهيو. ان ۾ وچ وچ ۾، وري ٻه خانه جنگي، ذات پات جي لڙاين جي ڪري خودمختيار حڪومتون ۽ رياستون بنجنديون رهيون، پر تمدني طرح ان ۾ هڪ يگانگت قائم رهندي آئي. جڏهن ٻڌ ڌرم زور ورتو، تڏهن ٻه اها وحدت هڪ نئين شڪل ۾ بينگال کان سنڌ تائين قائم رهي. ۽ ان سڄي دور ۾ سنسڪرت سنڌيءَ تي اثرانداز ٿيندي رهي، ۽ جيڪي تمدني يا سياسي الفاظ خالص ويدڪ لهجي جا ... ٻوليءَ ۾ نظر اچن ٿا، سي انهيءَ ڊگهي دور جا آهن. اهو وري ٻه ڄاڻائڻ ضروري آهي ته انهن نون لفظن مان ڪيترائي اهڙا لفظ هئا، جيڪي سنڌيءَ جا اصلوڪا لفظ هئا، ۽ نئين صورت ۾ رائج ٿيا. ۽ هاڻ اسان وٽ انهن لفظن جون ٻئي صورتون موجود آهن. ان طرح ٻولي وڌندي ويجهندي شاهوڪار ٿيندي رهي- ۽ ان جي اها پختي صورت اسان کي عربن جي ڪاهه وقت ملي ٿي. 'ٻيٽ'، 'ڍنڍ'، 'چنا'، 'ڪاڪا' وغيره خالص سنڌي لفظ چچنامي ۾ ڏنل آهن، سي اصلوڪا سنڌي لفظ آهن.* "چنا" لفظ اسان کي موهن جي دڙي ۾ ٻه ملي ٿو جيئن اڳئين باب مان اوهان کي خبر پوندي. ڏاهر جي زماني واري ٻولي، ڪجهه عربي فارسي لفظن سان شاهوڪار ٿي، اڄ ٻه اسان وٽ موجود آهي. هاڻ اچو ته خود موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي جاچيون.[1]

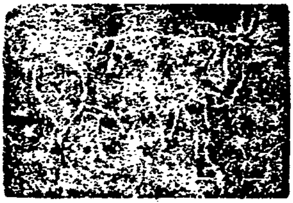

(1) سنڌي قبيلا، جيڪا، واٽ وڻي ويا، انهن جي سڌ ٻه پٿرجي وچي ٿي، ڪئمبل پور پنجاب ۾ دريا جي ڀراٽي ڪناري جي ڇپن تي موهن جي دڙي جي تصويرن ۽ ٻوليءَ جا ڪيترائي اهڃاڻ ملن ٿا، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته انهن هنڌن تي اهي قبيلا ڪجهه وقت رهيا هئا. ڪئمبل پور جي ڇپن تي ڏنل خاڪن جو نمونو هتي فٽ نوٽ طور ڏنل آهي. هي خاڪو موهن جي دڙي جو آهي. پر ڪئمبل پور ۾ هوبهو ان قسم جا خاڪا مليا آهن. ان ڳالهه جو تفصيلي ذڪر حوالن سوڌو اڳ ۾ آيل آهي.

باب پنجون

موهن جي دڙي جي سنڌي ٻولي (2)

هن باب شروع ڪرڻ کان اڳ هڪ ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ مناسب سمجهان ٿو ته اسان جي ڪن عالمن محض تنگدليءَ جي ڪري **'موهن جي دڙي'** جو نالو مٽائي **"موئن جو دڙو"** لکڻ ۽ چوڻ شروع ڪيو آهي. سندن استدلال اهو آهي ته تاريخي طرح "موهن" نالي ڪوبه راجا سنڌ جي تاريخ ۾ نه گذريو آهي، ۽ ٻيو ته ان دڙي کي اهو نالو هندن جو ڏنل آهي، ان ڪري اهو نالو مٽائي **"موئن جو دڙو"** رکڻ گهرجي، جنهن مان اها معنيٰ نڪرندي ته اهو مئل ماڻهن جو دڙو آهي. اهڙي قسم جي هلڪڙي مذهبي تنگدليءَ جي بنياد تي سنڌ جي تاريخ سان اهڙا ويل وهائڻ ڪا نئين ڳالهه نه آهي: هندن ان تاريخ کي هندو بنائڻ شروع ڪيو ۽ مسلمانن ان کي اسلام قبولايو. موهن جي دڙي ۾ ته هرويرو هندو نالو "موهن" ڳولڻ جي تڪليف ڪئي ويئي آهي. ان لفظ "موهن" جو هندو نالي 'موهن' سان ڪو پري جو به واسطو ڪونهي. هي نالو اصل ۾ هڪ قبيلي جو نالو آهي- ۽ ان دڙي جو اصل نالو هو **"مُهِن جو دڙو"**، جو وقت گذرڻ سان، اچار ۾ وڌيڪ واڌ ڪائي **'مُهِن'** ← **'مُوهِن'** ← **'موهن'** بنيو آهي.

'مُهِن' هڪ قبيلي جو نالو هو جو مڇيءَ تي گذران ڪندو هو ۽ ٻيڙين ذريعي وڏي توڙي ننڍي پيماني تي مڇي ماري، پنهنجو گذر ڪندو هو. موهن جي دڙي ۾ جتي ڪٿي انهن جي نياتي نشاني (Totem) ملي ٿي. اهوئي قبيلو هزارين سالن کان اڄ تائين سنڌ ۾ رهندو اچي. ان ساڳئي قبيلي کي شاهه **"مهاڻن"** جو قبيلو سڏيو آهي. ان قبيلي جون شاخون يا ذاتيون **"مي"**، **"مهاڻا"** وغيره اوهان کي سنڌ ۾ اڄا تائين ملندا. اڄ تائين ٺٽي، ماڇر، دادو وغيره طرف وينل غريب مهاڻن جي ڪن ذاتين وٽ، اوهان کي اها نياتي نشاني نڪر جي ٽانوڻ ۽ ويندي ٻيڙين جي پاسن تي کوٽيل

۽ اڪيل ملندي، موهن جي دڙي جو تمدن ان قبيلي جي ناني پويان اسان وٽ ڪنهن طرح مشهور ٿي ويو آهي. ان ڪري ئي اسان جي آڳاٽن ڪتابن ۾ ان کي **مُهن جو دڙو** سڏيو ويو آهي، جيئن مرزا قليچ بيگ جي ڪتابن ۾ ملي ٿو ـ ۽ اڄ بہ ان ناليءَ سان ڏوڪري ۽ ان جي آس پاس جا ماڻهو ان دڙي کي سڏين ٿا.* ان **'مُهن'** جو هندو نالي **موهن** سان ڪوبہ واسطو نہ آهي. ان جي باوجود، جيڪي صاحب محض تنگدليءَ جي ڪري **موهن** کي **'موئن'** بنائڻ تي سندرو ٻڌي چڪا آهن، انهن کي ٻيو نہ تہ بہ ايترو تہ ضرور سوچڻ گهرجي تہ پراڻين تهذيبن جا جيڪي بہ دفن ٿيل شهر سنڌ ۾ ملن ٿا، سي سمورا هڪ طرح سان مئلن جا ۽ **موئن جا دڙا** آهن ـ پوءِ انهن سمورن دڙن کي، ڪاهوءَ جي دڙي، آمريءَ جي دڙي بدران **موئن جو دڙو نمبر پهريون، موئن جو دڙو نمبر ٻيو** سڏڻو پوندو!

ان کان پوءِ اهو اعتراف ڪرڻو اٿم تہ موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي حل ڪرڻ جي علمي لياقت ڪنهن ڊگريءَ جي صورت ۾ مون وٽ بنهہ ڪانهي. مون محض هڪ طالبعلم جي حيثيت ۾ ٻولين ـ ۽ خاص ڪري ڪُهنين ۽ قديم ٻولين جو مطالعو پئي ڪيو آهي، ۽ ٻين مطالعن کان هي اپياس وڌيڪ دل لڀائيندڙ محسوس ڪيو اٿم. ڪجهہ تہ علمي ونڊ ۽ ڪجهہ موهن جي دڙي جي پراسراريت مون کي ان ۾ گرفتار ڪيو پر ان گرفتاريءَ اهڙي محويت جي صورت اختيار ڪئي، جو پنجن سالن جو ڊگهو عرصو ان جي نذر ڪرڻو پيو. هت جيڪي نتيجا بيان ڪندس، تن لاءِ مون کي ڪا خوش فهمي نہ آهي. آءٌ اها ڳالهہ وري ورجائڻ گهران ٿو تہ ان لاءِ مون کي ڪا خوش فهمي نہ آهي: ممڪن آهي تہ منهنجي هيءَ ڪوشش بنهہ غلط هجي، پر ساڳئي وقت اهو امڪان بہ آهي تہ آءٌ صحيح راهہ تي آهيان. پر ايترو يقين اٿم تہ منهنجيءَ هيءَ ڪوشش ڪيترن عالمن کي چرڪائيندي، ۽ سوچڻ تي مجبور ڪندي، جيڪڏهن ائين ٿيو تہ آءٌ ائين

* ڏوڪري ۽ ٻلهڙيجيءَ جا ماڻهو اڄ بہ "مهين جو دڙو" چون ٿا. "مهين" مهن مان ائين نڪتو آهي جيئن اسان وٽ "گهرين (گهرڏي)، سنان (سن مان) هالين (هالن ڏانهن) ڪم ايندو آهي. (ادارو)

سمجهندس تہ منهنجي ڪوشش باریاب ٿي. جيئن تہ ان ٻوليءَ جي نشانين جا جيڪي ملهہ مون قائم ڪيا آهن، سي ڪنهن ڦيرگهير ۽ تبديليءَ کان سواءِ هر هنڌ اڪثر ۽ گهٽي ڀاڱي ڪن سمجهہ ۾ اچڻ جهڙن لفظن کي جنم ڏين ٿا. ۽ ٻوليءَ جي صورت بہ اڻ گهڙيل ۽ ڪچي (Crude) نظر اچي ٿي، ان ڪري شڪ گاڏڙ اميد ٿئي ٿي تہ آءٌ صحيح آهيان. ٻيو تہ اهي سمورا ملهہ موجود علم جي بنياد ۽ دليلن سان ڏنا اٿم. ان ڪري جيڪڏهن نتيجا بلڪل صحيح بہ نہ آهن، تڏهن بہ هن موضوع تي آئيندي جي لکندڙن لاءِ چڱو مواد سهيڙيو اٿم. بهرحال آءٌ پنهنجي محنت جو نتيجو ماهرن اڳيان ان اميد سان پيش ڪريان ٿو تہ هي منهنجي پيار جو پورهيو آهي: جيڪڏهن ان جو نتيجو بنهہ غلط آهي تہ ان کي هڪ طالبعلم جي ڪوشش سمجهي درگذر ڪن. ٻي ڳالهہ جا هتي آءٌ گوش گذار ڪرڻ گهران ٿو سا هيءَ تہ هي اهڙو ڪم آهي، جنهن لاءِ ٻين ملڪن جا عجائب خانا ۽ ڪتبخانا لاڳاپيل مواد سان ڏنيا پيا آهن۔ اسان جي ملڪ ۾ ان جي ڪا پتي بہ موجود نہ آهي. خود موهن جي دڙي ۽ هڙپا مان لڌل انمول شيون برٽش ميوزيم، لوور ۽ ٻين يورپي عجائب خانن ۾ بند آهن۔ ۽ اسان کي محض نقلن سان واسطو پوي ٿو. ڪاش موهن جي دڙي ۽ هڙپا مان هٿ آيل سموريون مهرون ۽ ٻيو سامان، ۽ انهن تي هيستائين ٿيل سموري ريسرچ جو اصلي مواد منهنجي اڳيان هجي ها! ازانسواءِ موهن جي دڙي جي سمورين نشانين وغيره جا ايترا سارا بلاڪ ڪڍائڻ ۽ ڪتاب ۾ شامل ڪرڻ تي جيڪو خرچ ايندو سو ڪوبہ اديب انفرادي طرح پرڻ جي قابل نہ ٿيندو. ان کي تہ ڪا يونيورسٽي يا علمي ادارو ئي برداشت ڪري سگهندو. (هن ننڍڙي ڪتاب جي ٻن سون کان مٿي بلاڪن جي قيمت جو بار ئي منهنجي سهڻ کان وڌي ويو آهي.) ان ڪري مون ڪوشش ڪري، پنهنجي ريسرچ هيٺ آيل سمورين نشانين مان فقط اهي چونڊي هٿ پيش ڪيون آهن، جيڪي اشد ضروري آهن.

موهن جي دڙي ۽ هڙپا مان اٽڪل 800 کن مهرون ۽ ٽائٽ لڌا آهن، جن تي شڪليون، تصويرون ۽ نشانيون اڪريل آهن. انهن مان مک

نشانيون – خاص طرح سجاڳپ ۾ اينڊڙ چڙيون ۽ مڪمل نشانيون- 400 ڪن مَن ٿيون. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ 39 حرف صحيح آهن. ۽ 11 حرف علت. انهن مان 4 حرف صحيح ڳ، ڙ ڻ ۽ ڃ- شروع ۾ استعمال ڪونہ ٿين. (البت ڱڱ، ڙي وغيره جهڙا ايڪڙ ٻيڪڙ لفظ انهن مان بہ ٿهن ٿا. جن کي ڳاٽيتي ۾ ڪونہ آڻبو). باقي 35 حروف صحيح کي 11 حروف علت سان ملائي، اچارن ڻاهڻ لاءِ 385 آوازي نشانين جي ضرورت پوندي ان حساب سان، موهن جي دڙي جون مک نشانيون- جيڪڏهن آوازي ۽ اچاري نشانيون (Phonetic signs) آهن تہ- سنڌي اچارن سان لڳ ڀڳ ملي ٿيون اچن.

هيستائين جن ماهرن انهن لکتن کي سمجهڻ ۽ حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تن مان ڪوبہ ڪامياب نہ ٿيو آهي. مصري، سميري، هٽي ۽ ٻين رسم الخطن کي حل ڪرڻ ۾ اها سولائي هئي تہ انهن ۾ بہ ٻوليون ڪم آيل هيون، جن مان هڪڙي ٻولي اڳئي سمجهيل حالت ۾ موجود هئي، جنهن جي ڪري ٻيءَ نئين ٻوليءَ کي پڙهڻ ۾ آساني ٿي پيئي. موهن جي دڙي جي رسم الخط ۾ اها ڳالهہ نہ ٿي ملي. ٻيو تہ ان لاءِ جيڪي ڪوششون هيستائين ڪيون ويون آهن، انهن ۾ اهو جتن ڪيو ويو تہ انهن مان ماهرن جي خيال ۾ ڪا اڳ رتيل پراڻي ٻولي نڪري اچي. هنن جي ذهن ۾ سنڌيءَ جي قدامت جيئن تہ فقط چند سؤ ورهين تائين محدود هئي، ان ڪري هنن جي دماغ ۾ اهو خيال ئي نہ آيو ۽ جي آيو بہ هوندو تہ هنن اڳيان اهو ڪل جهڙو هو تہ ڪو انهن نشانين ۾ سنڌيءَ جي ڪا صورت ٿي سگهي ٿي. پروفيسر لئنگڊن پهريون عالم هو جنهن انهن نشانين مان هڪ هندستاني رسم الخط – برهمي لپيءَ- کي ڳولي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي. جن ماهرن هن رسم الخط تي محنتون ڪيون، تن ۾ مئڪي، سڊني سمٿ، سي.جي. گئڊ ۽ لئنگڊن قابل ذڪر آهن. انهن صاحبن جي ريسرچ جو سلسلو قائم رکندي، ڊاڪٽر جي. آر. هنٽر، ان تي وڌيڪ تفصيل سان محنت ڪئي. هنٽر بہ ان خيال جو آهي تہ برهمي رسم الخط موهن جي دڙي جي خط مان ڦٽي نڪتو هو. هندستان ۾ مدراس جي هڪ پادري، فادر هيرئس، ان مان ڪا

دراوڙي ٻولي ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪرنل وڊيل اهو خيال ڏيکاريو تہ موهن جي دڙي جا ماڻهو سنسڪرت ڳالهائيندا هئا. مسٽر هراتزي بہ ان طرح جي خيال آرائي ڪئي آهي. 1945ع ڌاري بنگال جي هڪ پنڊت سوامي سنڪارانند. تنترن ۾ ڏنل ڪوشن موجب ان مان پراڻي سنسڪرت ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي. ٿورا سال ٿيا تہ مولوي ابوالجلال ندويءَ 'ماه_نو' ۾ مضمون ذريعي مرڳو اها دعويٰ ڪئي تہ موهن جي دڙي جا ماڻهو عبراني ۽ عربي ڳالهائيندا ۽ لکندا پڙهندا هئا. انهن سمورين ڪوشش مان اڃا تائين ڪوبہ نتيجو نہ نڪتو آهي، ۽ اهي ڪوششون ناڪام رهيون آهن.

هيستائين جيڪي ڪوششون صحيح علمي بنيادن تي ڪيون ويون آهن، انهن مان البت اهڙا نتيجا اخذ ڪري سگهجن ٿا، جن کي اصولن طور پنهنجي سامهون رکي، وڌيڪ ريسرچ ڪري سگهجي ٿي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر هنٽر جي ريسرچ وڌيڪ ڪارائتي آهي، جنهن پنهنجي مقالي کي "هڙپا ۽ موهن جي دڙي جو رسم الخط" (The Script of Harapa and Mohenjo Daro) جي نالي سان ڇپائي پڌرو ڪيو هو. هت مختصر طرح اهي نظريا ۽ نتيجا بيان ڪجن ٿا، جن تي موجوده دور ۾ اڪثر عالم متفق آهن.

(1) هي نشانيون گهٽي ياڳي صوتي يا اُچاري (Phonetic) آهن_ يعني هر نشاني هڪ حرف صحيح سان ڪو حرف علت گڏي نڪرندڙ اچار کي ظاهر ڪري ٿي.

(2) انهن جي اَصليت "انوماني ۽ مورتي" (Ideographic and Pictographic) آهي. قديم ٻولين ۾ ٽن قسمن جا خط دستياب ٿيا آهن_ انوماني، مورتي ۽ چيٽيءَ جهڙا يا مخروطي.

انوماني (Ideographic) نشانيون اهي آهن، جن ۾ هر شڪل کي ڏسي جيڪو انومان يا خيال (Idea) ذهن ۾ پيدا ٿئي، اها ئي معنيٰ ۽ مطلب يا ان جا لفظ ان مان نهندا_ مثال طور جيڪڏهن ڪنهن خط ۾ ماڻهوءَ جو ڏڙ نظر اچي تہ ان مان لفظ بہ اهڙو ئي ڏڙ جي معنيٰ جو نهندو.

مورتي (Pictographic) نشانيون اهي آهن، جن ۾ جنهن شيءِ

جي مورت يا تصوير نظر اچي، ان شيءَ جي نالي جو لفظ يا ڪو پد اچار طور ان ۾ سمايل هوندو.

مخروطي يا چيٽيءَ جهڙيءَ (Cuneiform) لپيءَ ۾ چيٽيءَ سان ڪيل نشانين مان ڪو اهڙو مرڪب نهي ٿو جنهن ۾ مورتي لحاظ ڪان لفظن جا پد جڙي ٿا پون.

موهن جي دڙي جي ٻوليءَ ۾ اڪثر نشانيون مورتي (Pictographic) آهن. پر جيئن تہ انهن جي اصليت انوماني آهي ۽ هئي، ان ڪري ان ۾ ڪي ڪي نشانيون انوماني بہ ملن ٿيون. ڪي نشانيون وري مرڪب آهن، جي انوماني بہ آهن تہ مورتي بہ. مخروطي نشانيون فقط ايڪڙ ٻيڪڙ ملن ٿيون.

(3) هن رسم الخط جي قدامت گهٽ ۾ گهٽ 4000 ورهيہ ق.م آهي. ڪي نشانيون ۽ مهرون ان کان پوءِ جون بہ آهن. پر ويجهي ۾ ويجهي دور واريون نشانيون بہ 3500 ورهيہ ق.م جون آهن [1] مختلف دورن جي نشانين هجڻ ڪري، ساڳين نشانين جون مورتون بہ بدليل نظر اچن ٿيون. ڪن حالتن ۾ هڪ ئي اچار لاءِ حرف علت جي تخفيف جي ڪري مختلف نشانيون پڻ ملن ٿيون جيئن 'م+حرف ، علت' جي صورت ۾ ٿيو آهي.

(4) هن رسم الخط ۾ هڪجهڙائي سميري ۽ ايلمائيٽ (پروٽو ايلمٽٽڪ) خطن سان آهن. سمير جي قديم ترين دور "جمدة النصر" (ق.م 3500 ورهيہ) جي نشانين سان وڏيڪ هڪجهڙائي اٿس، بنسبت اتان جي پوئين دور 2000_3000 ورهيہ ق.م جي نشانين جي. هن مان هنٽر اهو نتيجو ڪڍيو آهي تہ سميرين سنڌي نشانين مان جيڪي ڪجهہ نشانيون اڌاريون ورتيون، سا ڳالهہ ڪنهن بہ طرح 4000 ق.م کان پوءِ جي نہ هوندي [2]

(5) ڪريٽ جي رسم الخط سان پڻ ان جي هڪجهڙائي نظر اچي ٿي. ان مان ڊاڪٽر هنٽر اهو نتيجو ڪڍيو آهي تہ شايد نهايت قديم زماني

(1) Hunter-Script of Harapa and Mohenjo Daro p. 21.
(2) Ibid

موهن جي دڙي جي رسم الخط کي هنٽر پروٽو- انڊين (Proto_ Indian) سڏيو آهي- ۽ مون ان کي اصل سنڌي يا پروٽو – سنڌين (Proto Sindhian) سڏيو آهي.

۾ هڪڙو ئي نسل اهي، مورتي نشانيون دنيا جي، مختلف هنڌن تي استعمال ڪندو رهيو. ان مان منهنجي ان نظريي جي پڻ تائيد ٿئي ٿي ته اهي سنڌي قبيلا ئي هئا، جن ٻين ملڪن ۾ اهو لکڻ جو هنر پکيڙيو هو.

(6) برهمي[1]، سبائين (سبا جي ملڪ جو Sabaen)، صفائين (صفا جو Safaon)[2]، سائپريٽ (سائپرس يا قبرض جو Cypriot) ۽ فونيشن (Phoenecian) رسم الخط- هن رسم الخط منجهان ئي اپريا ۽ اسريا آهن[3]. ڊاڪٽر هنٽر ته ان حد تائين خيال ڏيکاريو آهي ته ممڪن آهي ته ان وقت جي سنڌين کي سئيز جي نار تائين سامونڊي آمدرفت ۽ جهاز راني ۾ هڪ- هٽي حاصل ٿيل هئي؛ ۽ اها حقيقت انجيل ۾ ذڪر ٿيل هرم بادشاهه ۽ حضرت سليمان عليه السلام جي وچ ۾ ٿيل معاهدي جي روايت کي ثابت ڪري ٿي، جنهن معاهدي موجب فونيشين لوڪن کي ايزئنجبر ۾ بينڪ قائم ڪرڻ جي اجازت ملي هئي[4].

(7) مسٽر جي. ڊي هيوزي جي چوڻ مطابق، ايسٽر ٻيٽن (Easter Island) مان لڌل مهرن ۽ ڪاٺ جي تختن تي لکيل رسم الخط ته سڌو سنئون موهن جي دڙي جي رسم الخط مان نڪتل آهي ۽ بلڪل ساڳيو

---

(1) Ibid- "If as I think professor Langdom is right in deriving Brahmi Script from that of Harapa and Mohenjo Daro, it follows that some of the latter's signs had acquired phonetic values, of the time they were borrowed by the Hindus or – that which is equally possible- by an earlier race who passed them on to the Hindus- P.17.

(2) Ibid- "Another alphabetic script that may owe some thing to that of Harapa and Mohenjo Daro is the South Semetic..." (Sabaen and Safaen)- P. 17. (ڏنگين ۾ ڏنل لفظ منهنجا آهن- سراج)

(3) Ibid-"......that the Brahmi, Sabaen, a portion of Cypriote and a portion of Phoenecian script are derived from proto-Indian, due, in the last three cases to commercial intercourse by sea via the Arabian Sea, the Red Sea and the Mediterranean."-p.22.

(4) Ibid- pp. 22.... "It is possible that the Indians (Sindhis) had the monopoly of Sea-faring as far as the Gulf of Suez, which would account for Hiram's eagerness for an alliance with Solomon that would allow the Phoenecians to establish a base at Eziogeber"- (3rd. Kingss- Chapter IX, pp. 26-28) پراڻن هندستانين مان هت مقصد سنڌين لاءِ آهي- سراج

آهي[1]. پروفيسر لئنگڊن بہ ان خيال جو آهي تہ اهي ٻئي رسم الخط ساڳيا آهن. اجا تائين ان کي بہ ماهر حل نہ ڪري سگهيا آهن!

اهي آهن چند نظريا جن تي سمورا يورپي ماهر متفق آهن. ان مان پيو نہ تہ چند ڳالهيون تہ روز روشن وانگر ثابت ٿين ٿيون تہ موهن جي دڙي جو رسم الخط قديم ترين رسم الخطن مان آهي، ۽ دنيا جي ڪيترن ئي قديم رسم الخطن جو منبع پڻ هيءُ رسم الخط ئي آهي. ان کي حل ڪري نہ سگهڻ جوهڪ ئي سبب رهجي وڃي ٿو تہ ڪنهن بہ ماهر ان ڳالهہ کي خيال ۾ نہ آندو تہ هيءُ رسم الخط جيئن تہ سنڌ ۾ جائو ۽ نپنو، سنڌ جا قديم رهواسي ان کي ڪتب آڻيندا هئا، ان ڪري ممڪن آهي تہ سنڌيءَ جي ڪا پراڻي صورت ان ۾ مضمر هجي. پر، جيئن اڳ ۾ اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان تہ هيمچندر ۽ مئڪس ملر جهڙن عالمن جي ان غلط مفروضي سيني کي ان ڳالهہ کان باز رکيو، جنهن موجب سنڌي ٻولي اپڀرمش مان ڦٽي نڪتي ۽ يارهين صديءَ ڌاري موجوده شڪل ۾ آئي. اڳ ۾ اهي مفروضا غلط ثابت ڪري آيو آهيان. موهن جي دڙي جي ٻوليءَ سان ڪا ٻئي ٻولي شامل نہ آهي ۽ جيئن ٻين قديم رسم الخطن جي حالت ۾ آهي. ان ڪري جيڪڏهن اهو مفروضو قائم ڪجي تہ ممڪن آهي تہ اهي قديم سنڌي ٻوليءَ جون نشانيون هجن، تہ عقل کان بعيد ڳالهہ نہ آهي. مون ان رسم الخط کي حل ڪرڻ لاءِ اهوئي مفروضو قائم ڪيو آهي ۽ ان مان جيڪي نتيجا نڪرن ٿا، سي ان مفروضي کي ثابت بہ ڪن ٿا. اڳ ۾ اهو تہ ثابت ڪري آيو آهيان تہ سنڌي اصلوڪي زبان آهي، نہ ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ مان نڪتل پراڪرت يا محاورو.

موهن جي دڙي جي ڪيترين ئي مهرن تي انگن جا نشان ملن ٿا. اهو تہ سمورا ماهر مڃين ٿا تہ انگن جو مهرن تي اچڻ هڪ خاص ڳالهہ آهي، جنهن مان بہ نتيجا نڪرن ٿا: ڪن هنڌن تي اهي انگ محض ڳاڻيٽي جي انگن طور استعمال ٿين ٿا، ۽ ڪن هنڌن تي اهي انگ پنهنجي پوري اچار

[1] Bulletin de La Societe Pre-historique Francasise 1933, 7-8 Sur Une Excriture oceamienne. – (Quoted by Langdon).

جي صورت ۾ ڪتب آيل آهن[1]. يا وري انهن جي اچار جو اڳيون مڪمل پد لفظن جو ترڪيبي جزو بنيو آهي. هت اهو ذڪر ڪرڻ بہ مناسب آهي تہ اڪثر ماهر، هنتر سوڊا، ان خيال جا آهن تہ مهرن تي گهڻو ڪري بادشاهن ۽ راجائن، ۽ ديوين ۽ ديوتائن جا نالا لکيل آهن. هن وقت تائين مرهن جي دڙي منجهان ۽ هڙپا مان اٽڪل 800 کن اڻ ڀڳل، سڄيون ۽ اڻ ڊٺل مهرون موجود ملن ٿيون. اجا ڪيتريون تہ لڌيون ئي نہ آهن- ۽ وقت گذرڻ سان سڙي ڳري بہ ويون هونديون. ازانسواءِ ڪيتريون ڀڳل ۽ ڊهي ويل مهرون ۽ تائٽ الڳ ملن ٿا. هاڻ ان هڪ ئي تهذيب جي هڪ ئي شهر ۾ ايترا سارا بادشاهہ يا راجا ۽ ديوين ۽ ديوتائن جو هجڻ عقل ۾ نہ ٿو اچي. منهنجي خيال ۾ انهن مان ڪجهہ ماڻهن جا نالا- عام ماڻهن جا نالا آهن. ڪجهہ ڏيتي ليتيءَ جون رسيدون آهن، ڪجهہ وقت جي حڪومت جا پروانا آهن. تامي جون لکتون تہ سڌا سنوان وقت جا سڪا آهن. ڪن حالتن ۾ محض نياتي نشان (Totemic Symbols) ملن ٿا.

ان کان پوءِ جا ڳالهہ خيال ۾ رکڻ جوڳي آهي، سا آهي لکڻ پڙهڻ جي ڏِس. مئڪي ۽ هنٽر چون ٿا تہ موهن جي دڙي وارا انسان ساڄي کان کاٻي طرف لکندا پڙهندا هئا، جيتوڻيڪ اهو بہ مڃين ٿا تہ ڪن حالتن ۾ انهن ۾ ٻہ- ڏِسي لکٽي بہ ملي ٿي. شايد آهي بہ ائين، ڇاڪاڻ تہ جيڪي مهرون ملن ٿيون، سي هونئن تہ کاٻي کان ساڄي لکيل آهن، پر جيئن تہ اهي لکيتون مهرن جي صورت ۾ آهن، انهن جي ڇاپي اچڻ سان ساڄيون لکيتون ساڄي کان کاٻي نظر ايندون. منهنجي پڙهڻيءَ موجب بہ ائين آهي تہ جيڪي مهرون ڇاپي لاءِ آهن، انهن جي لکٽي ڇاپي کان پوءِ ساڄي کان کاٻي پڙهبي. پر انهن ۾ ڪي اهڙيون بہ لکيتون آهن، جيڪي ڇاپي لاءِ نہ بہ آهن. سوال آهي تہ انهن کي ڪيئن پڙهجي؟ مٿئين بيان ڪيل اصول جي بنا تي، منهنجي خيال ۾ اهڙين لکتن کي کاٻي کان ساڄي پڙهڻ گهرجي. پر جيئن تہ اڪثر لکتون مهرن جي صورت ۾ ملن ٿيون، ان ڪري هڪ سوال ان مان ضرور جاڳي ٿو تہ موهن جي دڙي جي ماڻهن وٽ اهڙو ڪو عام دستور

---

[1] Hunter- p. 96-99.

هو چا، جنهن موجب هو هر لکت لاءِ پهرين مهرون ٺاهيندا هئا. ۽ پوءِ ان کي ڪنهن ٻي شيءِ- پئپيرس (Papyrus) يا هٿرادو ڪاغذ جهڙي ڪنهن شيءِ، چمڙي، وڻن جي پنن يا ٻي ڪنهن اهڙي وٿ تي اهي مهرون ٺپي، ڇاپي پوءِ پڙهندا هئا؟ ان لاءِ يقين سان ڪجهه نه ٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ ته اهڙي ڪا شيءِ يا ڇاپي جو ذريعو (Medium) نه مليو آهي. منهنجي تجربي موجب، جيڪي مهرون آءٌ پڙهي سگهيو آهيان، سي ڇاپي کان پوءِ ساڄي کان کاٻي پڙهجن ٿيون، پر ڪي لکتون اهڙيون به آهن، جيڪي جيئن ته ڇاپي لاءِ نه آهن، ان ڪري انهن کي کاٻي کان ساڄي پڙهبو- مثلاً ٺڪر جي ٺانون تي ۽ سڪن تي لکيل نوشتا ان قسم جا آهن. ساڳئي وقت جيڪي لکتون هڪ کان وڌيڪ سٽن ۾ آهن، انهن مان ڪي سٽون ساڄي کان کاٻي آهن. اهڙين لکتن کي ”ٻه-ڏسي لکڻي“ (Boustrophedon) چئجي ٿو. هت هڪ نڪتو خيال ۾ رکڻ گهرجي ته مون جيڪي لکتون نقل ڪيون آهن، سي هت ساڄي کان کاٻي ترتيب ڏنيون اٿم ته جيئن ترتيب هڪ ساريکي رهي، جيتوڻيڪ انهن ۾ جيڪي سڪا وغيره آهن، سي کاٻي کان ساڄي ٿي پڙهبا. هت جيئن ته انهن جو به ڇاپو ساڄي کان کاٻي ٿيندو ان ڪري انهن جي اصل پڙهڻيءَ ۾ فرق نه پوندو.

هي رسم الخط جيتوڻيڪ قديم ترين لکيل صورتن مان آهي، پر ان ۾ ڪٿي ڪٿي، انوماني ۽ مورتي نشانيون اهڙيءَ طرح ڳنڍيون ويون آهن، جو انهن مرڪبن جي مڪمل نظام تي واهه واهه نڪريو وڃي. هڪ ته اهڙين نشانين جي پروڙ جهٽ ٿئي ٿي، ۽ ٻيو ته غلطيءَ جو امڪان گهٽ ٿو رهي. مورتن ۾ جيڪو انومان، رسم الخط جي شروعاتي دور ۾ سنڌين رکيو هو سو به ايترو باقاعده ۽ مشاهدي آهي، جو حيرت ٿي وٺي. ساڳئي وقت ساڳئي آواز لاءِ مختلف نشانيون ان ڪري رکيون اٿن جو انهن جا حرف علت اهڙيءَ طرح مٽجن ٿا، جن ۾ باقاعدگي ته آهي، پر انهن ۾ مرڪب هجڻ جو گمان ٿي پوي ٿو. ان ڪري هنن ساڳيءَ نشانيءَ ۾ مختلف حرف علتن گڏڻ جي بدران اڪثر نشانيون ٿي الڳ قائم ڪيون. ان ڪري ٿي اٽڪل 39 حروف صحيح جي اچارن لاءِ مک نشانيون چار سؤ کن بنجي ويون آهن. هيءَ ڳالهه

اوهان کي نشانين متعلق پڙهڻ وقت وڌيڪ چنگيءَ طرح سمجھ ۾ اچي وينديون. هاڻ اچو تہ انگن جو اڀياس ڪريون. قديم دور ۾ سنڌ تمدني طور ايتري شاهوڪار رهي آهي، جو دنيا جي دور دراز ڪنڊن ۾ علم پهچائڻ جو سهرو بہ سنڌ جي سر تي آهي. اها تہ ڳالھ ئي جدا آهي تہ هن وقت اسان سنڌين وٽ فقط تمدن ۽ علم جي ياد وڃي باقي رهي آهي، ۽ اها ياد بہ ڪن عالمن کي ڏکي ٿي لڳي! اها تہ پراڻي تاريخي روايت آهي تہ عربن علم هندسہ- يعني انگن جو علم –هندستان ۽ خاص طور سنڌين کان سکيو پر ان کان بہ پراڻي تاريخي روايت آهي تہ انگي حساب هندستان مان ئي فونيشن لوڪن وٽ پهتو جن جي پونين سڄي يورپ ۾ پکيڙيو. موهن جي دڙي جو انگن جو حساب ڏسي اهو يقين ڪرڻو ٿو پوي تہ دنيا جي موجوده ڳڻپ جو طريقو– ايڪن، ڏهاڪن ۽ سون جو موجوده سلسلو موهن جي دڙي جي ماڻهن جي ايجاد آهي، جتان پوءِ مصر، سمير، بابل، فونيشيا ۽ قبرص وغيره پهتو.

ٻوليءَ تي بحث ڪندي، مون سنڌي انگن تي تفصيلي بحث ڪيو آهي. ان ۾ خاص ڪري "ٻہ" ۽ "ست" تي بحث ڪندي مون اهو ثابت ڪيو آهي تہ اهي ٻئي انگ سنڌي انگن جي بنيادي هجڻ کي ثابت ڪن ٿا، ۽ ٻين ٻولين سنڌي انگن کي ئي پنهنجو ڪيو آهي. مون اهو ڏيکاريو آهي تہ جيتوڻيڪ پراڻين انڊو يورپين ٻولين ۾- سنسڪرت سميت- 'ٻہ' لاءِ لفظ **"دوي"**، **"دُوَ"** وغيره ملن ٿا، جن ۾ پهريون اُچاري پد د + حرف علت آهي، پر ان جا صفاتي ۽ پاسيرا لفظ (oblique)، **'بوٿ'** (انگريزي)، **'باءِ'** (لئٽن)، **بائيد** (يوناني)، **بو** (پراڻي انگريزي)، ۽ هندستاني زبانن ۾ ڏهاڪن سان شامل ٿين جي انگ جو اچار- **'ٻاره'**، **'ٻائيس'**، **'ٻاون'** وغيره- ۾ 'ب' +حرفِ علت، جو اهو استعمال هڪ ئي ڳالھ ثابت ڪري ٿو تہ اصل ۾ ٻن لاءِ لفظ 'ٻ' يا 'ٻہ' ئي هو جو سنڌيءَ مان ٻين زبانن ۾ داخل ٿيو. سنڌيءَ ۾ ان جو استعمال ساڳيوئي رهيو پر ٻين زبانن ۾ جيئن تہ "ٻہ" اچار جذب نہ ٿي سگهيو ان ڪري ڪنهن دور ۾ اهو اچار متجي ويو ۽ **دو دوي** يا **دُوَ** جي بنيادي اچار 'د' +حرف علت جون مختلف صورتون استعمال ٿيڻ لڳيون. پر جن صفاتي صورتن ۾

”ٻہ“ استعمال ٿيڻ لڳو هو سي قائم رهجي ويون- ۽ جيئن تہ صفاتي صورتن ۾ ان جو ثبوت ملي ٿو ان مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ انهن سمورين زبانن ۾ پڻ ”ٻہ“ جو وجود انفرادي، نہ تہ ٻنيءَ صورت ۾ ضرور موجود هو. اسان جي دوست محترم عبدالڪريم سنديلي ٻارنهن، ٻاويهہ، ٻٽيهہ، ٻائيتاليهہ وغيره جا ڏاتو سنسڪرت ڏيکاريا آهن، سي غلط آهن. مثلاً سنڌي ’ٻائيتاليهہ‘ جو ”داچتوار نشت“ سان، ٻٽيهہ جو ”دواترنشت“ سان ڪو لاڳاپو ڪونهي. اسان جي ڳاڻيٽي جا اهي لفظ بنيادي آهن- ۽ خالص سنڌي، بلڪ هندي، اردو ۽ ٻين پراڪرتن ۾ ٻائيس، ٻياليس، ٻتيس جهڙن لفظن ۾ سنڌي ’ٻہ‘ جو ثبوت ”ٻہ“ جي صورت ۾ ملي ٿو. اهوئي ساڳيو ”ٻہ“ انگريزي-بوٿ، يوناني-ٻائيڊ، وغيره ۾ پڻ موجود آهي.

موهن جي دڙي جي انگن جو حساب هن ريت آهي:

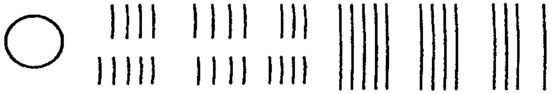

انهن انگن لاءِ سواءِ ’ڏهن‘ جي لاءِ ڪنهن کي بہ ڪو اختلاف ڪونهي. ’يارنهن‘ ۽ ’ٻارنهن‘ بہ ان ئي صورت ۾ (ائن ۽ نون وانگر) ملن ٿا. سڀ ماهر متفق آهن تہ اهي انگ آهن، ۽ ساڳئي وقت اهي لفظن جي اچاري پدن طور پڻ استعمال ٿيا آهن. هاڻ هت منهنجي کوجنا موجب ڏهن جي لاءِ ○ نشاني آهي. جيئن تہ قديم دور ۾ انگن ۽ سندن اچار ۾ هڪ گهرو لاڳاپو هو ۽ خود انگن کي اچاري پدن جي صورت ۾ استعمال ڪيو ٿي ويو ان ڪري جيڪي بہ مهرون انگن جي استعمال جون ملن ٿيون، انهن ۾ (()) نشاني ڏيان ڇڪائي ٿي. جتي جتي اها نشاني ملي ٿي، اتي هڪ کان ٻارنهن تائين انگ مٿيئن صورت ۾ پڻ ملن ٿا. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ ان نشانيءَ جو انگن سان گهرو لاڳاپو آهي. ان کان سواءِ پراڻين ٻولين ۽ لاڳاپيل خطن ۾ جيڪو مواد ملي ٿو سو بہ اهو اهڃاڻ ڏي ٿو تہ اها نشاني اچاري هجڻ سان گڏ انگن جو مفهوم ضرور رکي ٿي. هوبهو ان جهڙي نشاني () اسان کي پروٽو ايلئمائيٽ ۾ پڻ ملي ٿي. اچار جي لحاظ کان پراڻي برهمي خط ۾

نشانيون ملن ٿيون، جن جو صوتي ملهه آهي س+ حرف علت يعني سُ ← سو ← سوَ وغيره. منهنجي خيال ۾ برهميءَ جي اها نشاني موهن جي دڙي جي نشاني (◎) مان ئي نڪتي آهي، جنهن جو اچار هو 'سو' ۽ انگن جي صورت ۾ ملهه هوس (100). جيڪڏهن اهو مفروضو صحيح آهي ته پوءِ ان منجهان ئي اسان کي ڏهن جو انگ پڻ ملي ٿو. (◎) نشاني ٻن ◯ نشانين جو مرڪب آهي هن مان اهو چٽو ظاهر آهي ته هڪ ٿي نشاني ٻي نشانيءَ تي چڙهيل آهي. جيڪڏهن انگن جو حساب ڏهن ۾ رکبو ته پوءِ هڪ ئي انگ ٻئي ساڳئي انگ سان گڏيل صورت ۾ اچڻ جو مطلب اهوئي نڪرندو ته ساڳيو انگ، ان انگ جيترو. يعني "ڏهاڪو ڏهه ڀيرا". جيڪڏهن اهو دليل صحيح آهي ته ان مان نشاني ◯ اسان کي ڏهن جي انگ جي ملي ٿي. ان مان البت هڪڙو سوال هي جاڳي ٿو ته جيڪڏهن اها نشاني 'ڏهه' لاءِ آهي ته ان کي مرڪب طور ◯◯ يعني ٻه ڀيرا رکڻ سان 'سوَ' ٿيڻ گهرجي، ۽ نه انهن کي هرويرو هڪٻئي تي چاڙهڻ سان. دراصل جڏهن ان وقت جي سنڌين هڪ کي | لکڻ شروع ڪيو ۽ ٻن لاءِ || لکيو تڏهن هنن اهو ئي سوچيو هوندو ته ◯◯ لکڻ سان ته 'ٻن' جي مثال موجب، | + | جي تمثيل تي ◯◯ يعني 'ڏهه'+'ڏهه' ٿيندو ۽ نه 'سو'. ان ڪري پنهنجي فڪر کي استعمال ڪري جڏهن هنن ڏهاڪو بنايو ته ان کي ساڳي نشانيءَ تي جاٽي واٽي ◯ ملائي چاڙهي ڇڏيو اهو ڏيکارڻ لاءِ ته ان مان مقصد اها نشاني ٻه ڀيرا نه، پر ان نشانيءَ جي انگ جيترا ڀيرا آڻڻ جو مقصد آهي. ان مان نه رڳو سنڌن فڪر جي گهرائيءَ جو اندازو ٿئي ٿو پر اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته هو موجوده انگي حساب جو بنياد پڻ رکي چڪا هئا.

ان لاءِ هڪ ٻيو ثبوت پڻ ملي ٿو: پراڻي تانترڪ رڪارڊ ۾ هڪ نشاني ⊙ 'ڏا' يا 'دا' جي اچار ۾ ملي ٿي. برهميءَ ۾ ⊙ جو ملهه 'ٿ' يا 'د' + حرف علت پڻ ملي ٿو. ۽ اهي ٻئي اچار ◯ 'ڏهه' جي نهايت قريب آهن. ڊاڪٽر هنٽر کي ٻه اهو شڪ جاڳيو هو ته ⊙ نشاني يا ڏهن جي انگ يا سوَ جي انگ برابر نه هجي. شڪ ان ڪري ٿو چوان جو هن ⊙ ان جي برابر

ڏھ ۽ سؤَ لکي، ٻنهي جي پويان سوالي نشاني ڏيئي ڇڏي پر هن جو شڪ غلط نشانيءَ تي پيو آهي. دراصل ڏهن جي نشاني ○ آهي، ۽ نہ ○. جيتوڻيڪ ٻنهي نشانين جو نهايت ويجهو تعلق آهي، ۽ اهو بہ صحيح آهي تہ ⊙ ۾ ڏهن جو نشان بہ موجود آهي. پر ان جي وچ ۾ جا ٻڙي آهي، سا ماپي يا ماڻ جي نشاني — جيئن ڏھ سيري ڏڙي يا ڏهن پاٽين جو ماڻ وغيره آهي.

ن تي بحث ڪرڻ کان اڳ ضروري آهي تہ نشانين تي انف ادي طرح بحث ڪجي، ۽ انهن جا ملھ مقرر ڪري، پوءِ ٻوليءَ جي حيثيت جو اڀياس ڪجي. موهن جي دڙي توڙي هڙاپا جي مهرن ۾ هڪ ڳالھ ڏيان جوڳي اها آهي تہ ڪيترن ئي هنڌن تي ٻنھ هڪجهڙيون نشانيون ٿوريءَ ڦير گهير سان — ڪٿي ڪا اڙي وڌيڪ، تہ ڪٿي بہ اڙيون ڏنل. ڪٿي مٿان ڪا اڙي ڏنل تہ ڪٿي هڪ اڙي هيٺان ڏنل- ملن ٿيون. منهنجي خيال ۾ اهو ننڍين ليڪن يا اڙين جو نظام، ڇڙين نشانين کان پوءِ جي دور جو آهي- ۽ انهن مان حروف علت جو ڪم ورتو ويو هو. شروع ۾ جڏهن بہ اچار مٿبو هو تہ ان لاءِ نشاني ٻنھ مٿجي ويندي هئي جيتوڻيڪ انهن ۾ هڪ طرح انوماني هم آهنگي رهندي هئي. اها حالت اوهان کي 'ڪ' ۽ 'م' جي نشانين ۾ نظر ايندي جيڪڏهن "ڪا" لاءِ هڪ نشاني مقرر ٿي تہ "ڪو" لاءِ ٻي نشاني مقرر ڪئي ويئي- اهڙا مثال گهڻا ئي ملن ٿا. پوءِ ڪنهن دور ۾ جڏهن اڙين يعني ماترائن ذريعي حروف علت ايجاد ٿيا تہ ان طريقي کي ڇڏي ڏنائون. اهوئي سبب آهي تہ شروعاتي دور ۾ ڇڙيون نشانيون گهڻيون ملن ٿيون. ۽ پوئين دور ۾ اڙين ۽ ماترائن واريون. ان ئي دور ۾ نشانين کي مرڪب ڪيو ٿو ڏسجي- ۽ مرڪب ناهڻ جو اصول بہ ڪو نهايت وسيع ٿو ڏسجي، ڪٿي ڪنهن نشانيءَ ۾ ٻي نشانيءَ جو اڌ ملايو ويو آهي تہ ڪٿي هڪ نشانيءَ ۾ ٻي نشاني ٻيٺي ۽ ٻئي ملائي ويئي آهي: مثلاً بہ مختلف نشانيون ۽ هن طرح ملايون ويون آهن جنهن ۾ نشاني ٻئي مرڪب ڪئي ويئي آهي. ڪٿي ڪٿي تہ ان ساڳي نشانيءَ جو اڌ هڪ پاسي تہ اڌ ٻئي پاسي ملايو ويو آهي. ڪٿي ڪٿي وري نشانيءَ کي آڏو ابتو يا اونڌو ڪري

رکيو ويو آهي. انهن سمورين ڦيرين گهيرين ۾ هڪ خاص مقصد رکيو ويو آهي. ۽ اهو مقصد اهو آهي تہ جتي بہ اهڙي ڪا نمايان نشاني اونڌي ابتي نظر اچي، تہ ڪو لفظ ختم ٿئي ٿو ۽ اتان ئي ڪو نئون لفظ شروع ٿيڻو آهي.

نشانيءَ ۾ هڪ ٻي ڳالهہ جو بہ خيال رکڻو آهي، سا هيءَ تہ قديم رسم الخطن وانگر، جيئن تہ هن جو بنياد پڻ انوماني آهي، ان ڪري ڪيترين نشانين "اهڃاڻي نشانيون" (Determinatives) پڻ آهن. مثال طور ڪنهن ٻانهي جو ذڪر هجي تہ ان کي زنجيرن پيل ماڻهوءَ جي شڪل ۾ ڏيکارڻ سان ٻانهي هجڻ جو اهڃاڻ ملي ٿو ۽ اهڙي نشاني جتي استعمال ٿيندي، اتي مطلب نڪرندو "فلاڻي جو ٻانهو"، "فلاڻي پونءِ جو راجا" وغيره وغيره. موهن جي دڙي ۾ ڪجهہ نشانيون اهڙيون بہ ملن ٿيون، جن مان "ڪوٽ"، "ديوي" يا "ديوتا" وغيره جون نشانيون اهم آهن. اهي ڳالهيون جيئن تہ پراڻن رسم الخطن کي حل ڪرڻ لاءِ بنيادي ۽ اصولي ڳالهيون آهن، ان ڪري هنن جو تمهيدي طرح ذڪر ضروري هو.

نشانين مان اچو تہ پهرين هيءَ نشاني کڻون - هن نشانيءَ جي خصوصيت اها آهي تہ هيءَ نشاني جتي جتي ڪتب آئي آهي، انهن سمورين لکتن جي پڇاڙيءَ ۾ آئي آهي. جيڪا نشاني پڇاڙيءَ ۾ اچي ان لاءِ پراڻن رسم الخطن ۾ هڪدم اهو شڪ جاڳندو آهي تہ متان اها اهڃاڻي نشاني هجي، ۽ ڪنهن خاص شيءِ يا ڳالهہ جو اهڃاڻ هجي. هن نشانيءَ ۾ اهڙو شڪ ان ڪري صحيح نہ ٿيندو جو هيءَ نشاني تمام گهڻي استعمال ٿيل آهي، ۽ ان ڪري ان جو ڪنهن ڳالهہ جو اهڃاڻ هجڻ جو امڪان تمام گهٽ آهي. اهڃاڻ گهڻو ڪري راجا (king)، ٻانهي (slave) يا ڪنهن ليکڪ يا ڪاتب (scribe) جا هوندا آهن. ظاهر آهي تہ هڪ ئي تمدن ۾ ايترا سارا راجا تہ هوندا ڪونہ. ٻانهي جي اهڃاڻ جو شڪ بہ ڪونہ ٿو پوي، ڇو تہ ٻانهي کي ايتري اهميت ماڻ، جو ان جو ايترين سارين مهرن ۾ ذڪر اچي. عقل ۾ ڪونہ ٿو اچي. هاڻ هن نشانيءَ لاءِ فقط هڪڙي ئي سجاڻپ باقي رهي ٿي تہ هيءَ نشاني ڪنهن اچار يا لفظي پد لاءِ اچي ٿي، جو لکتن جي

پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿو ۽ شروع ۾ هرگز نہ ٿو اچي. جيئن تہ منهنجو مفروضو (hypothesis) اهوئي آهي تہ هنن لکتن ۾ پراڻي سنڌي ٻولي لکيل آهي. ان ڪري هيءَ نشاني سنڌيءَ جي اهڙي اچار لاءِ ٿي سگهي ٿي، جيڪو لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿو. اسان وٽ اهڙا اچار ڱ، ڃ، ڙ ۽ ڻ آهن. جيڪي سدائين پڇاڙيءَ ۾ يا وچ ۾ اچن ٿا ۽ شروع ۾ ڪڏهن بہ نہ ٿا اچن. انهن مان ڱ، ۽ ڃ ت ' ر گهٽ استعمال ٿين ٿا. ۽ باقي ڙ ۽ ڻ ساڳئي ڪتنب ـا احا. آهن. 'ڻ' ڪنهن قديم دور ۾ 'ن' غني ۽ 'ڙ' جي مرڪب مان نهي آهي. اسان وٽ ڻ ۽ ڙ متبادل ۽ متجندڙ اچار آهن- جيئن ماڻهو ← ماڙهو وغيره. منهنجي خيال ۾، موهن جي دڙي واري دور ۾ نشاني انهن ٻنهي اچارن لاءِ تصور ڪري سگهجي ٿي. ان بنياد تي منهنجي ڏنل ملهہ موجب، اها نشاني برابر آهي 'ڻ' يا 'ڙ'+ حرف علت. ڊاڪٽر هنٽر ان جو ملهہ برهمي نشاني ر جي برابر ھہ + حرف علت مقرر ڪيو آهي، جو منهنجي خيال ۾ صحيح نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ هڪ تہ ۽ مٿين نشانيءَ ۾ ڪا انوماني توڙي مورتي مماثلت نہ آهي، ۽ ٻيو تہ ھہ + حرف علت اهڙو اچار آهي، جنهن لاءِ پڇاڙيءَ جي اچار هجڻ جي خصوصيت نہ آهي، ۽ اهو اچار سمورين ٻولين ۾ شروع جو اچار ۽ پد ٿي سگهي ٿو. دنيا جي ڪابہ اهڙي ٻولي نہ آهي. جنهن ۾ اهو اچار محض پڇاڙيءَ جو اچار هجي. اها نشاني پاڻيءَ جي ڪنگريءَ جي شڪل جي آهي. تنترن ۾ ان کي "گرهپتي" سڏيو ويو آهي. ۽ ان جو ملهہ "م" — ميم غنون مليو ٿو. قبرص جي پراڻي رسم الخط ۾ هڪ اهڙي نشاني ملي ٿي ان جو ملهہ آهي "نِہ" يا "ني". قبرص جي ان رسم الخط لاءِ پڻ چيو وڃي ٿو تہ موهن جي دڙي جي رسم الخط مان ڦٽو آهي. انهن سمورين ڳالهين کي خيال ۾ رکي. اسين ڪافي وثوق سان ان جو ملهہ 'ڙ' يا 'ڻ' + حرف علت رکي سگهون ٿا.

ان کان پوءِ گهڻي استعمال ٿيل نشاني آهي. ان جي شڪل مڇيءَ جهڙي آهي، شايد ان وقت بہ ان ئي نالي سان سڏبي هئي آءُ اڳئي عرض ڪري آيو آهيان تہ هيءَ نشاني ڪنهن قبيلي جي نياتي نشاني پڻ

آهي - ۽ منهنجي خيال ۾ ان جو ملهه م + حرف علت آهي. برهميءَ ۾ اها نشاني ابتي شڪل ۾ ملي ٿي، جا ٻه مڇيءَ جي شڪل آهي ۽ ملهه اٿس 'م'. مصري هيروگلفس ۾ به هڪ نشاني آهي، جا يا ته مڇيءَ جي شڪل آهي، يا ڪنهن پکيءَ جو ڏن ۽ ملهه اٿس 'م'. ڊاڪٽر هنٽر به ان جو ملهه م+ حرف علت مقرر ڪيو آهي، جو موجوده شاهديءَ جي بنياد تي صحيح آهي.

هيءَ نشاني جڻ ته اکري ۽ مهري جو اهڃاڻ ٿي لڳي. ٽانٽرڪ رڪارڊن ۾ هڪ نشاني ملي ٿي ۽ سندس ملهه آهي "پِي" يا "لِي". هيءَ نشاني پروٽو – ايلمائيٽ ۾ به بنهه ساڳي صورت ۾ ملي ٿي. برهميءَ ۾ ان جي قريبي صورت آهي، ۽ ملهه اٿس 'يا'. ڏکڻ سامي زبانن مان صفا جي خط ۾ ان جهڙي نشاني ملي ٿي، جنهن جو ملهه پڻ 'يا' ئي آهي. صفا ۽ سبا جي خطن لاءِ پڻ چيو وڃي ٿو ته موهن جي دڙي جي رسم الخط مان اپريا آهن. ان سموري شاهديءَ جي بنياد تي ان جو ملهه 'ي' (حرف صحيح) + حرف علت مقرر ڪري سگهجي ٿو. هونئن به انوماني نقطه نگاهه کان ان جي شڪل "يوني" ۽ تخليقي قوت سان مشابهه آهي، جنهن لاءِ سنڌيءَ جو جيڪو موزون لفظ آهي، ان ۾ پڻ شروع ۾ 'ي' حرف صحيح اچي ٿو!

هيءَ نشاني زمين يا پوميءَ جو تصور ذهن ۾ آڻي ٿي. ان ڪري ان جو ملهه 'ب' يا 'ڀ' + حرف علت مقرر ڪيو اٿم. برهميءَ جو ملهه 'ب' آهي. ڏکڻ سامي زبانن ۾ پڻ جو ملهه 'ب' آهي. مصريءَ ۾ ان جو ملهه 'پ' آهي. ٽانٽرڪ رڪارڊ ۾ 'پومي' جو ملهه 'ب' ملي ٿو. ان سموري شاهديءَ جي بنياد تي ان نشانيءَ جو ملهه 'ب' يا 'ڀ' + حرف علت مقرر ڪري سگهجي ٿو.

هيءَ سج جي نشاني آهي، ۽ نشانيءَ کي ويجهي آهي. ٽانٽرڪ رڪارڊ ۾ جو ملهه 'ش' يا 'سَ' آهي. مصري هيرو گلفس ۾ اها نشاني سج جي اهڃاڻي نشاني آهي. مون سج جي تعلق سان ان جو ملهه 'س' + حرف علت رکيو آهي. نشاني فقط سو يا سَو جي اچار يا پد جي

آهي. ان ڪري 'س' آواز سان ٻين حروف علت ڳنڍڻ لاءِ هيءَ نشاني آهي.

وغيره . هن نشانيءَ ۾ ماڻهوءَ جو انومان چٽو ملي ٿو. ڪٿي اڄاري نشاني آهي تہ ڪٿي اهيجاڻي. موهن جي دڙي وارين نشانين ۾ ماڻهوءَ جي "تن" جو خاڪو نظر اچي ٿو. تانترڪ رڪارڊ ۾ ماڻهوءَ جي تن جو هڪ خاڪو جي صورت ۾ ملي ٿو جنهن جو ملهہ آهي 'تَ'. برهمي ۾ ۽ ذڪرڻ سامي زبانن ۾ جو ملهہ پڻ 'ت' ملي ٿو مون بہ ماڻهو جي خاڪي سان مناسبت رکندڙ نشانين کي 'ت' + حرف علت ملهہ ڏنو آهي.

هن نشانيءَ مان انڪاري انومان ملي ٿو. مون ان جو ملهہ 'ن'+حرف علت مقرر ڪيو آهي. پروٽو ايلمائيٽ ۾ ان جي قريبي نشاني ملي ٿي، جنهن جو ملهہ بہ 'ن' آهي. قبرص جي خط ۾ هيءَ نشاني ابتي شڪل ۾ ملي ٿي ۽ ملهہ ساڳيو 'ن' اٿس. برهميءَ توڙي تانترڪ رڪارڊن ۾ ان جي مخفف نشاني ملي ٿي، جنهن جو ملهہ "نا" آهي. فونيشن ۾ ان نشانيءَ جي صورت آهي. ڊاڪٽر هنٽر بہ ان جو ملهہ 'ن'+حرف علت مقرر ڪيو آهي. ان سموري شاهديءَ جي بنا تي ان کي ن+حرف علت ملهہ ڏيئي سگهجي ٿو.

هن نشانيءَ مان وڻ جي ڏار جو انومان ٿئي ٿو. برهمي ۾ ان جي قريبي نشاني ملي ٿي جنهن جو منهن بہ ساڳئي پاسي نظر اچي ٿو ملهہ اٿس 'ڊ'. تنترن ۾ "تريريڪا" جو ملهہ "ڊا" ملي ٿو. مصري هيرو گلفس ۾ پڻ تنترن جهڙي تريريڪا ملي ٿي. مون بہ وڻ جي ڏار جي انومان سان ان ۾ 'ڊ' يا 'ڏ'+ حرف علت جو ملهہ قائم ڪيو آهي.

هي سموريون نشانيون مختلف حروف علت سان 'ڪ' جو اچار رکن ٿيون- ۽ منجهائن ڪانين جي پريءَ جو انومان نڪري ٿو. برهميءَ ۾ ان جي قريبي نشاني آهي، جنهن جو ملهہ 'ڪ' آهي. تنترن ۾ نشاني ورڪشہ = وڻ يا ڪاٺ جي معنيٰ ۾ ملي ٿي ۽ ملهہ "ڪا" اٿس. قبرص جي خط ۾ نشاني ملي ٿي، جنهن جو ملهہ "ڪ" آهي.

سميريءَ ۾ نشاني ملي ٿي، جنهن جو ملهه "ڪَس" آهي. انهن سمورين شاهدين جي بنا تي انهن جو سلهه ڪ + حرف علت مقرر ڪري سگهجي ٿو.

هن نشانيءَ جي انوماني صورت آءٌ معلوم ڪري نه سگهيو آهيان. مون ان جو ملهه 'ج' يا 'ڄ' + حرف علت مقرر ڪيو آهي. برهميءَ ۾ ان جي قريبي صورت آهي جنهن جو ملهه 'ج' ملي ٿو. هن نشانيءَ جي هڪ بدليل صورت اهو انومان ڏيکاري ٿي ته جڻ ڪو ماڻهو هٿ تي ڪا پاٽ وغيره کڻيو بيٺو آهي، ۽ منهنجي خيال ۾ نشانيءَ جي اها صورت اهڃاڻي آهي، جنهن جو مقصد اضافت ڏيکارڻ جو آهي، ۽ ان جا اچاري پد- جو، جا، جي وغيره (of) آهن. ان پوئين صورت ۾ هيءَ نشاني مصري، ايلئمائيٽ ۽ سميريءَ ۾ ملي ٿي. سميريءَ ۾ ان جو جو ملهه "گل". 'گ' ۽ 'ج' جو صوتي لاڳاپو نهايت پڌرو آهي. مصري ماڻهو اڄ تائين مسجد کي مسگد ۽ جمال ناصرکي گمال ناصر چون ٿا. ان سموري شاهديءَ جي بنا تي هن نشانيءَ جو ملهه 'ج' يا 'ڄ' + حرف علت مقرر ٿئي ٿو.

هن نشانيءَ جي انوماني شڪل آءٌ ڳولي نه سگهيو آهيان. برهميءَ ۾ ان جي قريبي نشاني آهي، جنهن جو ملهه 'و' آهي. مصري ۽ سميري ۾ اها انوماني نشاني آهي. مون ان جو ملهه و + حرف علت مقرر ڪيو آهي. هت ان ڳالهه جو اشارو ڪرڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو ته ۽ نشاني ۾ ٿورو ئي فرق آهي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌي و ۽ ب کي هندستاني ٻولين- سنسڪرت، بينگالي ۽ ٻين سنسڪرتي پراڪرتن- منجهائي وڌو. ان ڪري ئي سنسڪرت ۾ ساڳيا لفظ ٻنهي حرفن سان ملن ٿا- مثلاً 'ور'- 'بر' وغيره. اهڙا مثال آءٌ ٻوليءَ جي بحث ۾ ڪافي ڏيئي آيو آهيان. ٿيو ائين آهي ته ڪنهن دور ۾ ڪاتبن جي لکڻ جي غلطيءَ يا ڪنهن پنڊت پروهت جي پڙهڻ جي غلطيءَ جي ڪري، اها غلطي زبان زد عام ٿي وئي ۽ ان جو درجو غلط العوام جهڙو بڻجي ويو.

هيءَ نشاني ڪنهن ٽڪريءَ جي انوماني صورت آهي. برهميءَ

۾ ان جي قريبي صورت △ آهي، ۽ ملھ اٿس "اي". ذڪرڻ سامي زبانن — صفا ۽ سبا جي خطن ۾ △ ۽ ▽ نشانيون ملن ٿيون- ۽ ملھ اٿن "اَ". تانترڪ رڪارڊ ۾ △ ۽ 'اي' ملي ٿو. مون ان جو ملھ آ- حرف صحيح مقرر ڪيو آهي.

·هن نشانيءَ جي انوماني صورت پڪيءَ طرح معلوم نہ ٿي سگهي آهي. البت ان ۾ ڪنهن تور جي ڏڙي يا هڙ جي انومان جو گمان ڪري سگهجي ٿو. منهنجي پڙهڻ موجب ان جي پڙهڻي ڏ+ حرف علت آهي. ان کي ويجهيون نشانيون صفا ۽ سبا جي ذڪرڻ سامي خطن ۾ ⊟ ملن ٿيون، جنهن جو ملھ 'دَ' آهي. برهميءَ ۾ هڪ قريبي نشاني ◁ ملي ٿي. جنهن جو ملھ "ڏ" ملي ٿو.

هيءَ نشاني ڪنهن ٽانو يا پاٽ جو انومان ڏيکاري ٿي. برهميءَ ۾ هن جي قريبي نشاني آهي جنهن جو ملھ آهي "پ". تنترن ۾ ان انومان جي نشاني ملي ٿي جنهن جو ملھ پڻ 'پ' آهي، ذڪرڻ سامي خطن ۾ اهائي نشاني ابتي صورت ۾ ∩ ملي ٿي، جنهن جو ملھ بہ 'پ' آهي. سميريءَ ۾ اها نشاني V جي صورت ۾ ملي ٿي. فونيشن ۾ اها نشاني پاسيري ملي ٿي، ۽ ان جو ملھ بہ 'پ' آهي. انهن سمورين شاهدين جي بنياد تي هن نشانيءَ جو ملھ پ + حرف علت مقرر ٿئي ٿو.

هيءَ نشاني ڏسڻ ۾ ٿي مرڪب نظر اچي ٿي. جنهن ۾ ماٿھوءَ جو ڏڙ نظر اچي ٿو. سندس ڳچيءَ ۾ ڪو ڳٽ پيل ٿو ڏسجي، يا ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ ڍال ڪنيو بچاءَ ڪرڻ جو انومان ڏئي ٿو. ماٿھوءَ جي ڏڙ لاءِ 'ٽ' جو اچار موجود آهي. باقي مٿئين حصي لاءِ قريبي نشاني سميريءَ ۾ ملي ٿي. جنهن جو ملھ آهي "گد". برهميءَ ۾ ∩ نشانيءَ جو ملھ 'گ' ملي ٿو. ذڪرڻ سامي زبانن ۾ ⊂ جو ملھ پڻ 'گ' ملي ٿو. جنهن جو ملھ 'گگ' ملي ٿو. تانترڪ رڪارڊ ۾ بہ ∩ نشاني ملي ٿي، ۽ ملھ اٿس 'گا'. ان سموري شاهدي جي بنياد تي اسين پنهنجي نشانيءَ جو ملھ 'نگ' ← 'ڳ' +

حرف علت مقرر ڪري سگهون ٿا.

هيءَ نشاني شايد مسلسل ٽڪرين جي قطار جو اهڃاڻ آهي. مون ان جو ملهه م +حرف علت مقرر ڪيو آهي- پر اهو 'م' جو اچار جو وچ ۾ اچي. 'م' لاءِ ٻي نشاني آءُ اڳتي ڄاڻائي آيو آهيان. پر جيئن ته اها نشاني نياتي نشاني پڻ آهي، ان ڪري ان اچار لاءِ هيءَ ٻي نشاني ان دور جي آهي، جڏهن حرف علت جي ڦير گهير لاءِ بلڪل نيون نشانيون وجود ۾ ايندڙون هيون. سبا جي خط ۾ ان جي قريبي شڪل تيڏي آهي ۽ ملهه اٿس "م". قبرص جي خط ۾ نشاني جو ملهه پڻ 'م' آهي. فونيشن ۾ ان جو خاڪو 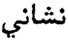 نشاني طور مليو آهي. - ۽ ملهه اٿس 'م'. (فونيشن نشانين منجهان ئي موجوده يورپي الفابيٽ نهيون آهن- هن نشانيءَ مان يورپي الفابيٽ جو M اکر ٺهيو آهي.)

هيءَ نشاني ڪنهن ٻوٽي يا ول جو انومان ڏئي ٿي. مون ان جو ملهه ل + حرف علت مقرر ڪيو آهي. قبرص جي رسم الخط ۾ ان جي قريبي صورت ملي ٿي جنهن جو ملهه 'لي' يا 'لَ' آهي. برهميءَ ۾ ان جي شڪل ى آهي، جنهن جو ملهه پڻ 'ل' آهي. ان ڪري ان جو ملهه 'ل' + حرف علت مقرر ٿئي ٿو.

هيءَ نشاني تمام تورين مهرن ۾ آئي آهي- ۽ هميشه پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿي. اڪثر اهڙن هنڌن تي آئي آهي، جتي ان کان اڳيان اهڙيون نشانيون ملن ٿيون، جن ۾ ماترائون يا اڙيون ملن ٿيون جنهن مان مقصد اهو نڪري ٿو ته اتي اهو لفظ پورو ٿيو. ان ڪري جڏهن هيءَ نشاني اڪيلي رهجي وڃي ٿي، تڏهن ان مان هڪ ئي مقصد نڪري ٿو ته هيءَ اهڃاڻي نشاني آهي. مصري هيرو گلفس ۾ به هيءَ اهڃاڻي نشاني آهي. هن نشانيءَ جي شڪل مان ڪنهن صدر دروازي يا قلعي جي برج جو انومان ٿئي ٿو. منهنجي خيال ۾ جيئن ته هن نشانيءَ جون اهڙيون صورتون به ملن ٿيون جن مان 'ڪ' جي اچار جو گمان ٿئي ٿو ان ڪري مون ان جو اهڃاڻ "ڪوٽ" بمعنيٰ قلعو مقرر ڪيو آهي.

جيئن تہ موهن جي دڙي جي سمورين نشانين تي ان قسم جو بحث نهايت طويل ٿي ويندو ان ڪري آءُ مٿين چند نشانين تي ئي اڪتفا ڪريان ٿو. نہ رڳو سمورين نشانين تي بحث ڪرڻ جي هٽ گنجائش نہ آهي، پر هر نشانيءَ تي مڪمل بحث ڪرڻ جي پڻ هت گنجائش نہ آهي. هت نشانين تي جيڪو بحث ڪيو اٿم، سو نهايت مختصر آهي- چاڪاڻ تہ انهن تي حث ڪرڻ لاءِ سمورين لاڳاپيل نشانين تي بحث ڪرڻ [illegible] جن جا بلاڪ ئي ايترا ٿيندا جو منهنجي وس کان ٻاهر آهن. ان ڪري هن مختصر بحث کان پوءِ آءُ لڪتن تي بحث ڪندس.

موهن جي دڙي جي ڪنهن دور جي مهرن ۾ اسان کي هڪ ٻہ ٻن جا انگ ننڍي سائيز ۾ استعمال ٿيل ملن ٿا- مثلاً ا اا ᑊᑊ ᑊ وغيره. سميريءَ ۾ پڻ انهن نشانين جي اها صورت ملي ٿي- ٻہ سمورا ماهر ان تي متفق آهن تہ اهي نشانيون حرف علت جون مظهر آهن. ا نشاني 'اِ' ٻہ اا نشاني 'اِيِ' لاءِ آيون آهن. موهن جي دڙي جي ماڻهن هوندئن تہ مختلف حروف صحيح جي نشانين سان، شروعاتي دور ۾ حرف علت جي پابندي نہ رکي هئي، پر پوءِ جڏهن حرف علت مقرر ڪيائون تہ انهن جو استعمال يا تہ خود نشانين سان مرڪب طور يا الڳ حرف صحيح کان پوءِ ماترائن جي صورت ۾ ڪيائون. منهنجي تعجب جي حد نہ رهي جڏهن 'ر' جي ماترا جو استعمال ٿيل ڏٺم. هند-يوربي ٻوليءَ ۾ 'ر' حرف صحيح بہ آهي، ٻہ 'ري' يا 'رِ'- حرف علت پڻ- جيئن "پريت" لفظ ۾ آهي. سنڌيءَ ۾ پڻ 'ر' نيم- حرف علت ٿي ڪم اچي ٿي. گجراتي، بينگالي وغيره پراڪرتن جي لپي بہ برهميءَ جي واسطي سان سنڌي لپيءَ يعني موهن جي دڙي جي رسم الخط مان ڦٽي نڪتي آهي. انهن پراڪرتن ۾ چوٿي 'ر' جو استعمال فقط اڳئين حرف صحيح تي هڪ ننڍي اڙي يا ماترا جي صورت ۾ ٿئي ٿو: هت گجراتيءَ جو مثال ڪافي ٿيندو. પ્રેમ પ્રીત پريم يا پريت ۾ پ تي ماترا ملائڻ سان اچار ۾ 'ر' اچي وڃي ٿي. اتي اها ماترا ئي استعمال ٿيندي نہ "ર" = "ر" حرف صحيح. ساڳي حالت هندي، بنگالي، اڙيا وغيره ۾ ملي

ٿي. ساڳي صورتحال موهن جي دڙي ۾ پڻ ملي ٿي - ۽ فقط هڪ اڙي ڏيڻ سان ’ر‘ جو نئيو اچار پيدا ٿئي ٿو. هيءَ هڪ بلڪل نئين ڳالهه آهي- ۽ منهنجي ان تحقيق کي ثابت ڪري ٿي تہ برهمي. ۽ هندستاني پراڪرتن جون لپيون موهن جي دڙي جي رسم الخط مان پيدا ٿيون آهن.

نشانين جي بحث کان پوءِ اچو تہ اسين ڪن مهرن ۽ لکتن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪريون. هت مثال تمام ٿورا ڏنا اٿم- انهن کان سواءِ تقريباً اڍائي سو کن لکتون پيون بہ آءٌ پڙهي چڪو آهيان. ايترو عرض ڪندس تہ جيتوڻيڪ اڪثر لکتون پڙهڻ ۾ اچي وڃن ٿيون، پر جيئن تہ ٻوليءَ جي صورت نهايت ڪچي ۽ اڻ گهڙيل (crude) آهي، ۽ نهايت قديم آهي، ان ڪري ڪيترين لکتن جو پورو مقصد سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي. ان جي باوجود منهنجو اهو مفروضو تہ انهن ۾ موجوده سنڌي ٻولي جي ماءُ ۽ مک ٻولي ”پراڻي سنڌي“ (Old Sindhi) سمايل آهي، سو ضرور ثابت ٿئي ٿو. هت مجبوريءَ جي ڪري اختصار کان ڪم وٺڻ لاءِ آءٌ وري بہ معافي طلب آهيان.

(1) **ميوزيم نمبر (Vs. 1026)**: هي لکت ان ترتيب ۾ هڪ ٽانوَ تي اڪريل آهي. ٽانوَ تي ان قسم جي لکت هيءَ اڪيلي ئي ملي آهي- ۽ ٻئي ڪنهن تمدن ۾ پڻ ان جو مثال ڪونہ ٿو ملي. جيئن تہ هيءَ لکت ڇاپي لاءِ نہ آهي، ۽ ٺڪر تي اڪريل آهي، ان ڪري ان جي پڙهڻي کاٻي کان ساڄي ٿيندي. ان ۾ پهرين نشاني چئن جي انگ جي آهي، جنهن جو اچار آهي **”چار“**، ۽ ٻي نشاني آهي **’ڻ‘**+حرف علت. ۽ هن نشانيءَ جي پڙهڻي ٿيندي **”چارڻ“** يا **’چارڻ‘**+ڪو حرف علت- **’چارڻي‘**، **’چارڻو‘** وغيره. پر جيئن تہ **’چارڻ‘**، نالي جي حيثيت ۾ اسان وٽ اڄ بہ موجود آهي، ان ڪري چئي سگهجي ٿو تہ هيءَ نالو ان ٽانوَ جوڙيندڙ فنڪار ڪنير جو هو.

(2) 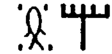 **ميوزيم نمبر (Vs. 2541)**: هيءَ چن جي ٺهيل هڪ چورس مهر آهي. هن ۾ پهرين نشاني ’ج‘ يا ’ڄ‘+حرف علت آهي. هونئن تہ هيءَ نشاني اهڃاڻي آهي، پر جيئن تہ لکت جي شروع ۾ آئي آهي، ان ڪري

اچاري آهي. ٻي نشانيءَ ۾ مڇيءَ جي چئن ئي پاسن تي جيڪي چار ٻڙيون آهن، سي هڪ ته ان نشانيءَ کي نياتي نشاني بنائين ٿيون- ۽ ان سان گڏ غني جو اچار پڻ ڏين ٿيون. هيءَ مهر ان ڪري نياتي نشان هجڻ سان، نالو پڻ آهي- ۽ اهو نالو آهي **"جام"** يا **"ڄام"**. هي اسان وٽ عام نالو آهي. هن ۾ اها پڻ خصوصيت ملي ٿي ته هتي مڇيءَ جي نياتي نشان واري قبيلي جي سردار جو اڄاڻ آهي. اسان وٽ اڄ تائين مهاڻن ۾ مڇيءَ تي گذران ڪندڙ قبيلن جي سردار کي **"ڄام"** يا **"ڄاموٽ"** سڏيو ويجي ٿو!

(3) **ميوزيم نمبر (Vs. 2040)**: هيءَ به هڪ چن جي چورس مهر آهي. ان لکت جي هيٺان هڪ- سڱي ڍڳي (unicorn) جي مورت آهي. هن ۾ پهرين نشاني آهي **'پ'**+حرف علت، ٻي نشاني آهي **'ڳ'**+ حرف علت ۽ ٽي نشاني آهي **'ي'**+ حرف علت. منهنجي پڙهڻيءَ موجب هي به هڪ نالو آهي- ۽ ڪنهن چڱي مڙس جو نالو هو **"پاڳيو"**!

(4) **ميوزيم نمبر (Vs. 192)**: هي ٽامي جو هڪ مستطيل سڪو آهي. ٽامي جا ههڙا سڪا ٻي ڪنهن به تهذيب جي کوٽاين ۾ دستياب نه ٿيا آهن. هن لکت ۾ پهرين نشاني دراصل ٻن نشانين جي مرڪب آهي- هڪڙي پ+حرف علت، ۽ ٻي جيتوڻيڪ ظاهري طرح ٻي نشانيءَ جو شڪ گهٽ پوي ٿو. حقيقت ۾ موهن جي دڙي جي ماڻهن لکڻ جي هنر پيدا ڪرڻ سان گڏ، ان کي فني خوبصورتي ڏيڻ جو خيال به هٿان نه ڇڏيو آهي. ان ڪري بجاءِ نشاني جي هڪ ئي پاسي تي نشاني رکڻ جي هن اڌ نشاني جي هڪ پاسي تي رکي آهي ته اڌ ٻئي پاسي. اهو ساڳيو اصول هن نشانيءَ ۾ پڻ ملي ٿو جنهن ۾ نشانيءَ کي سان ملائڻ لاءِ هنن هڪ گولو ان نشانيءَ جي هڪ پاسي ڏيکاريو آهي ته ٻيو ٻئي پاسي- ان ڪري نه رڳو ان مرڪب جو مفهوم ادا ٿئي، بلڪ نشانين ۾ خوبصورتي پيدا ٿئي ٿي. اها ترتيب ڄڻ ته هڪ قسم جي طغرائي ترتيب آهي. مٿئين

نشانيءَ ۾ هڪ ئي ترڪيب بہ مضمر آهي، سا آهي E نشانيءَ ڪي اڳيان ليڪ ڏيئي بند ڪرڻ جي ترڪيب يعني B جنهن جو مقصد آهي ان کي نون غني جو اچار ڏيڻ. نون غني لاءِ جتي ڪٿي اهوئي طريقو استعمال ڪيو ويو آهي. اوهان ڏسندا تہ ان نشانيءَ جي اها صورت ٻنهي پاسي ساڳي آهي، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ اها ساڳي ئي نشاني ٻنهي پاسن ۾ استعمال ٿي آهي. هاڻ اسان جي حاصل ڪيل ڄاڻ موجب ان لکت جو ملهہ ٿيندو پ+ج+نون غنون+ڙ يا 'ڻ' = يعني 'پنجڙ'، 'پنجڻ' وغيره. منهنجي خيال ۾ اهو لفظ آهي "پنجڙ" جو ڪنهن سڪي جو نالو هو. ان جو ملهہ تہ الائجي ڪيترو هو. اسان وٽ اڄ تائين اهو لفظ بي معنيٰ ۽ مهمل لفظ طور استعمال ٿيندو اچي. روز مره جي گفتگو ۾ اسين "پئسو پنجڙ"، "ايڪڙ ٻيڪڙ"، "ماڻهو چيڻو"، "ٽانءِ ٽپو" فقرا استعمال ڪندا آهيون- ۽ انهن ٻِنَ لفظن کي اڪثر بي معنيٰ ۽ مهمل چيو ويندو آهي. پر اصل ۾ ائين نہ آهي. اهي لفظ ڪنهن دور ۾ پنهنجي معنيٰ رکندڙ لفظ هئا. جي تاريخي طرح پنهنجي معنيٰ وڃائي چڪا آهن، پر تمدن جو اهم حصو هجڻ ڪري اڃا تائين ٻوليءَ ۾ ڳنڍيا اچن. اهو لفظ "پنجڙ" بہ اصل ۾ هڪ سڪي جو نالو هو. جڏهن اهو سڪو هزارين ورهين جي مٽيءَ ۾ دفن ٿي ويو، تڏهن بہ اهو لفظ ويچارو پرنيءَ جي لفظ طور اسان جي ٻوليءَ ۾ ٽڳندو آيو آهي.

هت اهو ذڪر ڪرڻ مناسب آهي تہ هنتر ۽ ٻيا ماهر ان خيال جا آهن تہ انهن سڪن تي ملهہ لکيل نہ آهي، بلڪ بادشاهن جا نالا وغيره آهن، ڇاڪاڻ تہ اهي سڪا هڪ جيڏا ۽ تور ۾ هڪ جيترا آهن. ۽ انهن تي لکتون جدا جدا آهن. سندن دليل اهو آهي تہ جيڪڏهن ملهہ ڏنل هجي ها تہ ساڳي تور جا سڪا هڪ ئي ملهہ جا هجن ها، ۽ انهن تي ملهہ جي لحاظ کان لکتون بہ ساڳيون هجن ها. منهنجي خيال ۾ اها راءِ صحيح نہ آهي. اهو قطعي ضروري نہ آهي تہ جيڪڏهن ساڳي سائيز ۽ ساڳي تور جا سڪا هوندا تہ انهن جو ملهہ بہ ساڳيو هوندو. اهو سونن سڪن جي صورت ۾ ٿي سگهي

تو نہ ٽامي يا ٻئي ڪنهن ٻي ملهہ ڏاتوءَ جي حالت ۾. جيتوڻيڪ موهن جي دڙي جو دور ٽامي جو دور سڏجي ٿو. پر ان مان اهو ثابت هرگز نہ ٿو ٿئي تہ ڪو ٽامي کي ئي ناڻي جو قيمتي ڏاتو سمجهيو ٿي ويو. قيمتي ڏاتو تہ ان وقت بہ سون ئي هو جيئن لڏل زيورن مان ثابت ٿئي ٿو. پيو تہ جيڪي سڪا مختلف لڪتن جا ملن ٿا، ان لاءِ ڏرتي وگيان موجب (Geologically) اهو ثابت ٿيل آهي تہ سمورا هڪ ئي دور جا آهن- ۽ ان ڪري هڪ ئي دور ۾، هڪ ئي راڄ ۾، هڪ ئي تهذيب ۽ ڪلچر ۾ ايترن سارن بادشاهن جو هجڻ ۽ انهن جو پنهنجا پنهنجا الڳ سڪا مروج هجڻ عقل توڙي تاريخي ڇاڻ تسليم نہ ٿي ڪري. ازانسواءِ مختلف لڪتن جا ٻہ ٻہ چار چار پنج داڻا هوبهو ساڳيا مليا آهن. ان ڪري منهنجو خيال آهي تہ اهي لڪتون انهن سڪن جا نالا آهن- جن جو ملهہ هن وقت جي ناڻي موجب ڪٿي نہ ٿو سگهجي. ماڻهو انهن سڪن کي رسيدن وانگر لڪتن جي بنياد تي ناڻي طور ڪم آڻيندا هئا، ۽ تسليم ڪندا هئا، ۽ نہ انهن جي ٽامي يا ڏاتوءَ جي تور جي بنياد تي- ڏاتوءَ جي تور جو بنياد ناڻي ۾ گهڻو پوءِ جو ۽ تاريخي وقتن جو آهي. ناڻي جي سڃاڻپ ان وقت اها ڪافي هئي تہ اهو ٽامي جي سڪن جي صورت ۾ هو ۽ مٿن ملهہ لکيل هو.

(5) ميوزيم نمبر Hr. 456, VS 3320
VS 1988, Hr 4337, Hr 723

هي سڪا گهڻا دستياب ٿيا آهن- انهن تي ساڳي لکت ملي ٿي.
هن لکت ۾ اسين پويون ٻہ نشانيون مٿئين سڪي ۾ معلوم ڪري چڪا آهيون- ۽ انهن جو ملهہ "پنجڙ" مقرر ڪيو اٿئون. باقي ٻن اڳين نشانين مان △ آهي "اَ" ۽ ⊞ برابر آهي ڏ+حرف علت جي ۽ هن سڄي لکت جو مطلب ٿيو "اڏ پنجڙ"! يعني هي سڪو پهرئين ڏنل سڪي جي اڌ ملهہ جو آهي. هن ساڳئي سڪي کي هڪ نئين مخفف صورت ۾ پڻ رائج ڪيو ويو آهي- ۽ ان کي △⊞V لکيو ويو- يعني مٿين لکت مان رڳو ꟼꟼ ڪڍي ڇڏيو ويو. (هي سڪو ميوزيم نمبر Vs. 3500 ۽ Vs. 2590 تي ملي ٿو)- ۽

هن جي پڙهڻي آهي اڏڙ يا آڏيڙو. صحيح پڙهڻي پوئين اٿس، ڇاڪاڻ تہ وچين نشانيءَ ۾ اڙيون وڌائي ڏگهي حرف علت جو اهڃاڻ ڏنل آهي. اهو آڏيڙو يا آڏيلو بہ صدين کان اسان جي ناڻي ۾ ملي ٿو- ۽ آءُ ٻولي جي بحث ۾ مئڪي جو حوالو ڏيئي عرض ڪري آيو آهيان تہ اسان وٽ جيڪو سڪن جو رواج هلندو آيو آهي انهن جا نالا نهايت قديم پس منظر رکن ٿا.

(6) (**ميوزيم نمبر Vs.11560**): هي بہ هڪ ٽامي جو سڪو آهي - ۽ پڙهڻي اٿس ٻہ+ ڪ+ حرف.علت + ڊ = ڏ + حرف علت يعني ٻہ ڪوڏ يا ٻہ ڪوڏيون!

(7) (**ميوزيم نمبر Sd D.K. 1606 L. 559 1758 ۽ Vs 2109**) : هي بہ ٽامي جا سڪا آهن ۽ چڱي تعداد ۾ مليا آهن، دراصل هي نہ رڳو سڪا ثابت ٿين ٿا، پر ان وقت ناڻي جي رسيدي صورت کي پڻ ظاهر ڪن ٿا. هن جي پڙهڻي اجهو هيءَ آهي. **'ما'**+**'يا'** (م جي مٿان بہ اڙيون ان جي ڏگهي حرف علت کي ظاهر ڪن ٿيون)، 'تي'+ **'سو'**، **'ڏ'**+حرف علت + **'ڪ'** + حرف علت + **'ڏ'** + حرف علت – يعني **"مايا تي سو ڏوڪڏا"** هن مان اسان کي **'ڏوڪڙ'** لفظ جو ڌاتو پڻ ملي ٿو تہ اهو اصل ۾ 'ڏوڪڏ' هو جو ساڳئي اچار شروع ۽ پڇاڙيءَ ۾ اچڻ ڪري، اچاري سهل پسندي ۽ روانيءَ جي اصول تي، اسان ان کي **اڏوڪڏ** بدران **ڏوڪڙ** بنائي ڇڏيو آهي!

(8) هيءَ هڪ ڇن جي مهر آهي، جنهن ۾ پهريون ٻئي نشانيون پڙهي چڪا آهيون - ۽ ٽي نشاني **"ڪوٽ"** جي اهڃاڻي نشاني آهي- ۽ هن مهر جي لکت آهي **"مان ڪوٽ"** يا **"مون ڪوٽ"**. اهڙيون ٽي ساڳيون مهرون ميوزم نمبر Hr 4623 ۽ DM 56 تي ملن ٿيون جن ۾ هڪ تہ حرف علت جي ڦير گهير آهي، ۽ ٻيو تہ اڳيان **"دي"** يا **"ڏي"** پد ملي ٿو جنهن جي معنيٰ

يا تہ ڏيءَ جي آهي يا "دي" پد ڪو احترام جو لفظ هو. اهي مهرون 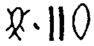 جي شڪل ۾ ملن ٿيون. انهن جي پڙهڻي آهي **"دي مان ڪوٽ"** يا **"دي مون ڪوٽ"**.

ڪي ڪي مهرون لفظ **"تڙ"** ڏيکارين ٿيون- ۽ ائين ٿو ڀائنجي تہ ان وقت جيئن تہ اهو شهر دريا جي ڪپ تي هو. ان ڪري شهر ڪي مختلف گهاٽ، پتڻ ۽ تڙ هئا، جن تان ماڻهو مال آڻيندا هئا، ۽ هر تڙ تي ڪو راڪو هوندو هو جو ايندڙ ويندڙ مال تي ان تڙ جي مهر هڻندو هو. شايد ڪنهن محصول جو سرشتو بہ ان ۾ مضمر هجي. هڪ اهڙي مهر (ميوزيم نمبر Dk 1542) ملي آهي جا هن ريت آهي:

۽ پڙهڻي اٿس **"<u>وياڻيءَ جو تڙ</u>"!**

هڪ ٻي مهر (Hr 4318) پڻ ملي آهي جا هن طرح آهي:

۽ پڙهڻي اٿس **"<u>دي لمن جو تڙ</u>" يا "ديلمن جو تڙ"**.

ان مهر مان مون کي ڊاڪٽر ڪريمر جي "<u>دلمون</u>" واري حوالي سان، پڪ ٿئي ٿي تہ "<u>دلمون</u>" نالو موهن جي دڙي جي شهر جي هڪ تڙ جو نالو هو جو سميرين کي ياد رهيو ڇاڪاڻ تہ اتان هنن لاءِ سون ۽ عاج وغيره ايندو هو جنهن تي دلمون يا ديلمن جي تڙ جي مهر ڇپيل هوندي هئي.

سڀ کان مزيدار هڪ تہ-پاسي لڪت آهي. هر پاسي تي هڪ ست لکيل ملي ٿي. اها لکت ميڪي کي ملي هئي [ميڪي-فردر ايڪسڪيويشنس- پليٽ نمبر (CI)- شڪل ستين] اهڙي ساڳي لکت مارشل کي پڻ ملي هئي، پر ڀڳل حالت ۾، جنهن ۾ بہ سٽون هڪ پاسي تي لکيل هيون ۽ باقي ٽي سٽ هڪ پاسي. ان جو ڇاپو اجهو هن ريت آهي. مئڪي سان اختلاف ڪندي، مون سٽن جي ترتيب هن طرح مقرر ڪئي آهي:

پهرين سٽ

ٻي سٽ

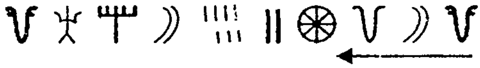

ٽي سٽ

ان تي ڪافي بحث ڪيو ويو آهي تہ هن لکت کي ٻين لکتن وانگر ساڄي کان کاٻي پڙهجي، يا کاٻي کان ساڄي. مئڪي جو خيال اهي تہ هيءَ ٻہ ڏسي لکٽي آهي. ان ۾ ٻہ سٽون ساڄي کان کاٻي پڙهجن ۽ هڪ کاٻي کان ساڄي. منهنجي خيال ۾ ٽہ پاسي لکت کي پرزم جي اصول تي مسلسل پڙهڻ گهرجي. ان سان گڏ هي خيال ۾ بہ رکڻو آهي تہ هي ٽائٽي لکت ڇاپي لاءِ نہ آهي- ان ڪري ڪم از ڪم شروع واري سٽ تہ کاٻي کان ساڄي ٿي پڙهبي. اها ختم ٿي تہ ان جي سلسلي جي ڪڙي ملائي رکڻ لاءِ ٻي سٽ ساڄي کان کاٻي پڙهبي- ۽ وري ٽي سٽ کاٻي کان ساڄي پڙهبي. اها ترتيب ڪجهہ هن ريت ٿيندي:

پهريون پاسو ←

ٻيو پاسو →

ٽيون پاسو ←

منهنجي پڙهڻ موجب هيءَ ان وقت جي سنڌين جي ڏيتي ليتيءَ جي هڪ رسيد آهي. ان جا ٻہ نمونا جو مليا آهن، ان مان اهو ٿو ڀائنجي تہ ٻنهي ڌرين پاڻ وٽ يادگيريءَ لاءِ يا ثبوت طور اها لکت پاڻ وٽ رکي آهي. ان

۾ گهٽيون ٽيون نشانيون تہ اسين مٿي سمجهائي آيا آهيون. البت ٻہ نشانيون اهڙيون آهن جيڪي سمجهائڻ گهرن ٿيون. ان ۾ نشاني توجهہ طلب آهي. منهنجي خيال ۾ هيءَ هڪ اهڃاڻي نشاني آهي، ۽ ڏينهن جو اهڃاڻ ڏي ٿي. ان ۾ نشاني ڏهن جي انگ ۾ اچي ٿي پر ان جي وچ ۾ پکيءَ جي چوزي جو اهڃاڻ ڏيکاري ٿو تہ اتي اها نشاني اچار جي حيثيت ۾ ايندي ڪنهن آني ۾ پکيءَ جي ٻچڙي ڏيکارڻ ۾ "نسرڻ" يا "ڦٽڻ" جو اندازو ٿئي ٿو- يعني ڪا نئين شي جنم وٺي رهي آهي، نسري رهي آهي. ڏينهن ڏرتيءَ جي پيٽ مان پيدا ٿئي ٿو ۽ سج ان کي پيدا ڪري ٿو- اهڙو تصور پراڻين تهذيبن ۾ تمام گهڻو ملي ٿو. ازانسواءِ ڪيترن ئي مهرن ۾ پکيءَ جي نشاني ملي ٿي. برهميءَ ۾ ان جي قريبي نشاني 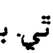 = ڻ يا ن جي ملهہ ۾ ملي ٿي. هاڻ انهن ٻن نشانين کي ملائي، اسان ان کي ڏ+ڻ = "ڏڻ" پڙهي سگهو ٿا- ۽ اها صورت اهڃاڻي، انوماني توڙي اچاري لحاظ کان ملي اچي ٿي. ٻي منجهائيندڙ نشاني آهي جا بظاهر مرڪب نشاني آهي. جيئن تہ جملي جي آخر ۾ آهي. ان ڪري زياده شڪ اهوتو پوي تہ هيءَ اهڃاڻي نشاني آهي- ۽ نہ اچار جي. ان لاءِ هڪ منفي ثبوت پڻ آهي تہ ان کان اڳيان 'ن' جي اچار جي نشاني آهي، ۽ 'ن' جي اچار کان پوءِ ڪنهن مرڪب اچار اچڻ جو امڪان نهايت گهٽ آهي. ٻئي طرف اچار جي لحاظ کان ان ۾ جيڪي ٻہ نشانيون نظر اچن ٿيون، تن جو اچار ساڳيو آهي- ان ڪري ٻہ ان کي اچاري مرڪب سمجهي نہ ٿو سگهجي. شڪل مان ڪنهن ٻنيءَ يا باغ جو انومان ٿئي ٿو. بهرحال صحيح اهڃاڻ آءٌ ڳولي نہ سگهيو آهيان پر انومان اهو آهي تہ هي وڻن يا پوک جي ديويءَ يا ديوتا جي اهڃاڻي نشاني آهي. ان کان پوءِ نشاني منهنجي پڙهڻيءَ موجب، برهمي ۽ تنترن جي بنياد تي "آن" جي اچار جي نشاني آهي.

هاڻ انهن ٽن سٽن کي مٿين اصولن جي بنياد تي مون پڙهيو آهي:

ان ۾ پهريون ٻه سٽون مسلسل پڙهبيون - ۽ تي جدا.

سٽ پهرين ۾ بي: ٻه سو ڏڻ، ت+حرف علت، ڙ يا ڻ+ حرف علت، ت+ حرف علت، ڪ+ حرف علت، ڻ يا ڙ + حرف علت، آن، پ+ حرف علت، س + حرف علت، ٻ (يا جوڙا)، سٽ، آن+ جو يا جا، ت + حرف علت + ڻ يا ڙ + حرف علت.

سٽ ٽين: ڪ+حرف علت، پ+حرف علت، پ+حرف علت، پ+حرف علت، پ + حرف علت، ٿسو ڻ+حرف علت، چ يا ڄ + حرف علت ن+حرف علت، وڻ يا ديويءَ جو اهڃاڻ

اوهان ڏسندا تہ 'ت' اچار مختلف ماترائن سان آيو آهي. ان ڪري ان کي مختلف حروف علت سان اچارڻو پوندو. هاڻ ان رسيد جي پڙهڻي منهنجي خيال مطابق هيٺين ريت آهي.

ٻہ سو ڏڻ توٽي (تاٽي) تو ڪٽان (ڪنان)

پسو (پهون) ٻہ (جوڙا) سٽ آنجا، تيٽا

ڪوپو پي پتسوٽي چنو (يا چنا؟) - ديويءَ جو اهڃاڻ.

معنيٰ ڪجهہ هن طرح ٿيندي:

"ٻن سو ڏينهن تائين تو ڪنان پهون جوڙا سٽ اوهان جا- ان لاءِ" (هيءَ لکت لکي ويئي)!

ڪوپو پي پتسوٽي چنو- (وڻ-ديويءَ جي ڄانوَ سين تي هجي)!"

اها آهي موهن جي دڙي جي سنڌي ٻولي! ڪچي، ڦڪي، بي ترتيب، بت پرست، پر ڪيتري نہ پياري، ڪيتري نہ سباجهي!

هن مختصر ڪوشش کي هاڻ آءٌ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻولي ڄاڻ جي وگيانين ۽ ڄاڻن اڳيان پيش ڪريان ٿو: فقط ان گذارش سان تہ سنڌي هڪ

مهان ۽ عظيم ٻولي آهي، جنهن مان شايد اڌ دنيا جون ٻوليون ڪير پي وڏيون ٿيون آهن. ان ناتي سان سنڌي ٻوليءَ کي ايترو حق ضرور آهي ته ان جي حيثيت، جي مٽيري نه، ته ٻه بنيادي ٻولين جي صف ۾ ضرور تسليم ڪئي وڃي! ديسي دوستن کي اها گذارش ڪندس ته محض مذهبي تنگدليءَ جي ڪري، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي تمدن کي لوئڻ سان، هو سنڌيءَ جي عظمت گهٽائي، ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي عظمت وڌائي نه سگهندا! علم جي ميدان ۾ اچو ته گڏجي سنڌ، سنڌيءَ ۽ سنڌي تمدن کي شاهوڪار ڪرڻ ۾ جنبي وڃون، ڇاڪاڻ ته اسان جي زنده رهڻ جو اهوئي هڪ رستو آهي- ۽ ان جي ذريعي ئي اسين پاڪستان جي وڏي ۾ وڏي خذمت ڪري سگهنداسون.

سپردبتو مايۂ خويش را!

(منهنجا دوستو! منهنجو سرمايو سو توهان جي سپرد ڪريان ٿو)

ISBN 978-9-6962515-1-4
9 789696 251514